

TÜSKÉS GÁBOR

A TÖRÖKORSZÁGI LEVELEK ELBESZÉLÉSEINEK FORRÁSAIHOZ

A *Törökországi levelek*ben található irodalmi eredetű miniatűr elbeszélések forrásainak feltárása több mint száz éves múltra tekinthet vissza. A 19. század végétől folyamatosan végzett összehasonlító tárgy- és motívumtörténeti vizsgálatok, így mindenekelőtt Horváth Cyrill, Király György, Gálos Rezső, Zsoldos Jenő és György Lajos eredményei hamarosan kiegészültek a Mikes-kutatók, így elsősorban Zolnai Béla és Madácsy László forrásvizsgálataival. Az 1966-ban megjelent kritikai kiadás tárgyi jegyzeteiben Hopp Lajos módszeresen feldolgozta és számos új megfigyeléssel gazdagította az addig feltárt adatokat.¹ *A fordító Mikes Kelemen* című, 2002-ben megjelent posztumusz monográfiájában külön figyelmet szentelt a *Leveleskönyv* irodalmi igényű fordításbetéteinek, s a kritikai kiadás jegyzetanyagának felhasználásával részletesen bemutatta Mikes forrás-használatát és adaptációs gyakorlatát.² Kísérletet tett az ún. olvasmányemlékek és a fordítás-betétek módszeres számbavételére, műfaji elkülönítésére és csoportosítására, s elkészítette ezek kronologikus áttekintését.

A „hasznos ismeret”-eken kívül összesen „megközelítőleg 59 egység szépirodalmi fordítás-betét”-et, azon belül huszonkét „novellát”, tizennégy „anekdotát” és „adomát”, valamint huszonöt „példát” és „históriát” vett számba.³ (A Király György által 1909-ben katalogizált, az „Értekezések, elmélkedések” csoportjától elkülönített „Novellák, példák, idézetek” száma összesen 65.⁴) Hopp ugyanakkor nem határozta meg pontosan a használt műfaji fogalmak tartalmát, s jelezte, hogy nem mindig húzható éles határ a hagyományos értelemben felfogható fordításbetét, a szabad fordítás (adaptáció) és az olvasmányemlék lényegét összesűrítő, szabad előadása között. Megjegyezte azt is, hogy „a kis prózai műfajok szerinti elkülönítés esetenként nehézségbe ütközik, mivel bizonyos hosszabb-rövidebb történetek anekdotikus és novellisztikus vonásai keverednek.”⁵ A táblá-

¹ MIKES Kelemen, *Törökországi levelek és misszilis levelek*, s. a. r. HOPP Lajos, Bp., Akadémiai, 1966 (M. K. Összes Művei, 1 – a továbbiakban: MÖM I). – Megköszönöm Dieter Breuer (Aachen), Czibula Katalin, Martina Fuchs (Bécs), H. Kakucska Mária, Knapp Éva, Harlinda Lox (Leuven), Frank Pohle (Aachen), Tüskés Anna és Hans-Jörg Uther (Göttingen) segítségét a kutatásban.

² HOPP Lajos, *A fordító Mikes Kelemen*, szerk. TÜSKÉS Gábor, Bp., Universitas, 2002, 23–71.

³ *Uo.*, 31.

⁴ KIRÁLY György, *A Törökországi levelek forrásaihoz*, EPhK, 33(1909), 334–345, itt: 341–345.

⁵ HOPP, *A fordító... i. m.*, 24.

zatban feltüntette a fordítás-betétek forrásainak ismertségét, vitatott jellegét és azt, hogy egy vagy több forrás felhasználásának lehetőségével kell-e számolni. Az ismeretlen vagy bizonytalan forrásból merített fordításrészletekkel nem foglalkozott, az elemzés végén azonban felsorolta azokat a fontosabb történeteket, amelyek forrását jelenleg nem ismerjük.⁶

Összegezve az eddigi eredményeket, a történetek egy része széles körben elterjedt nemzetközi elbeszélő téma vagy motívum különböző részletességű feldolgozása.⁷ Ezek közé tartozik például: Polükratész gyűrűje (43. lev.), Hét bölcs mester (43. lev.), A róka és a savanyú szőlő (51. lev.), Szép Iréne (63. lev.), Sztratonike (72. lev.), A weinsbergi asszonyok (108. lev.), A bingeni egértorony (109. lev.), A szent a vízen jár (206. lev.), Boleyn Anna (86. lev.), Inkle és Yarikó (199. lev.), Musztafa (97. lev.). Néhány történetet Mikes – részben eltérő módon – kétszer is előad, illetőleg csak utal rájuk, és lemond a tulajdonképpeni elbeszélésről.

Az elbeszélések többségét Mikes francia forrásokból merítette, ezeket azonban soha nem nevezte meg. A közvetlen források egy része pontosan vagy nagy biztonsággal azonosítható volt, mint például Bandello–Boaistuau–Belleforest, La Fontaine és Mme de Gomez novellagyűjteményei,⁸ Bayle és Moréri enciklopédiái, Bussy-Rabutin levelezése, Fleury, Sagredo, Maimbourg, Ricaut–Aubriot és mások historiográfiai művei. Külön figyelmet érdemel, hogy a kor legjelentősebb erkölcsi folyóiratából, a *Le Spectateurból* összesen mintegy tíz történetet merített Mikes. Ez a forráshelyzet egyben magyarázza azt is, hogy a históriák között viszonylag nagy számban találhatók francia vonatkozásúak. A történetek egy része gyakran több műben is előfordul, ezért a közvetlen forrás gyakran nem határozható meg teljes biztonsággal.

⁶ *Uo.*, 70–71.

⁷ A továbbiakhoz vö. MÖM I, *Tárgyi jegyzetek*; HOPP, *A fordító... i. m.*, 32–70; Gábor TÜSKÉS, *Moralistik und Erzählkunst im Exil. Kelemen Mikes: Briefe aus der Türkei = Literatur und Moral*, Hrsgg. Volker KAPP, Dorothea SCHOLL in Verbindung mit Georg BRAUNGART, Bernd ENGLER, Berlin, Duncker & Humblot, 2011, 291–324.

⁸ A pikáns elbeszélések motívumainak lehetséges forrásterületei és párhuzamai között eddig nem vetődött fel a *Les cent nouvelles nouvelles* című, 1456 és 1467 között a burgundi udvarban keletkezett, a 15. század végétől 1532-ig legalább nyolc kiadást megért, híres novellagyűjtemény, melyben nagy szerepet játszanak a szerelmi történetek és a házasságon kívüli kapcsolatok. Az összeállítás nagymértékben befolyásolta a későbbi ismert (Bonaventure Despériers, Marguerite de Navarre) és kevésbé ismert (Philippe de Vigneulles, Nicolas de Troyes) francia novellagyűjteményeket. Lamotte-Roullant 1549-ben a kor ízlésének megfelelően átdolgozva és a történeteket részletes tartalomismertetésre redukálva adta ki a gyűjteményt, amely ettől kezdve ebben a formában hagyományozódott. Vö. *Enzyklopädie des Märchens: Handwörterbuch zur historischen und vergleichenden Erzählforschung*, begründet von Kurt RANKE, Hrsg. Rolf Wilhelm BREDNICH, I, Berlin–New York, De Gruyter, 1977 (a továbbiakban: EM), II, 1182–1189. A 66. Mikes-levél elbeszélésének központi motívuma, mely szerint a gyanakvó férj mérgezés színlelésével gyónásra készíti a feleségét, megtalálható például a 78. *nouvelle*-ben (vö. ATU – lásd a következő jegyzetben – 1410); a 101. levél elbeszélésének egyik motívuma, mely szerint a két becsapott asszony csellel mozgásképtelenné teszi az őket hitegető szeretőt, fellelhető a 24. *nouvelle*-ben. A 73. levélben a „csufos házasságról” szóló elbeszélés némely motívumának változatai (a fiú tudtán kívül a szolgáló helyett a saját anyjával hál, majd egy személyben feleségül veszi a saját lányát és hűgát) megvannak a 9., a 35. és az 50. *nouvelle*-ben. *Les cent nouvelles nouvelles*, éd. critique par Franklin P. SWEETSER, Genève, Droz, 1966, 73–78, 154–158, 246–251, 324–326, 461–466.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények

2017. évfolyam 143. szám

Az antik eredetű történeteket Mikes többnyire csupán közvetve, különféle újabb, kompilatív jellegű forrásmunkák nyomán idézi. A közvetve idézett antik szerzők között van például Hérodotosz, Plutarkhosz, Seneca, Plinius, Livius, Suetonius, Valerius Maximus és Cicero. Ugyancsak közvetett források a népszerű középkori, későközépkori legenda-, példa- és prédikációgyűjtemények, mint a *Legenda aurea*, a *Gesta Romanorum* és Temesvári Pelbárt. Külön csoportot alkotnak az olasz, francia és németalföldi humanisták elbeszélései, mint Petrarca, Boccaccio, Bandello, Masuccio, Giovio, Collenuccio, Bonfini, Marguerite de Navarre és Lipsius. Néhány história korábbi változata megtalálható 16–17. századi német és magyar szerzőknél is, mint pl. Julius Zingref, Sigmund von Herberstein és Georg Stengel, illetőleg Heltai Gáspár, Bornemisza Péter, Szenci Molnár Albert, Pázmány Péter és Zrínyi Miklós műveiben. Számos történet változata előfordul korabeli vagy megközelítően korabeli francia szerzőknél, ill. forrásokban, akik között több kiemelkedő moralista található. Ide tartozik többek között Montaigne, Perrault, La Harpe, Vertot, *L'Espion turc*, Michel Le Clerc, Jean-Baptiste Siméon Chardin, Mlle Scudéry, *L'Académie galante*, Montesquieu és Voltaire. Mintegy húsz történetnek eddig sem a közvetlen forrását, sem korábbi vagy további előfordulását nem sikerült azonosítani. A motivikus megfelelés önmagában nem bizonyítja a közvetlen átvételt. Néhány esetben nem zárható ki a lehetőség, hogy Mikes a szóbeli hagyományból merítette az elbeszélést.

Az irodalmi eredetű miniatűr elbeszélések jól elkülöníthetők a levelek egyéb retorikai, stilisztikai eszközeitől, így mindenekelőtt az antik és bibliai utalásoktól, a szállóigéktől, szólásoktól és közmondásoktól. A történetek előadásában a világias szemléletmód, a fejlett stílustudatosság és a szórakoztató szándék előtérben áll a hagyományos moralizálással szemben. Fő feladatuk különböző emberi magatartásmódok, szokások, erkölcsi nézetek, az erények és bűnök szemléltetése. Viszonylag ritka a történetek szentenciaszerű lezárása, moralizáló értelmezése; a tekintélyi forráshivatkozás szinte teljesen hiányzik. Mikes erkölcsbírálata többnyire csupán a sorok között, rejtve, közvetett módon jelenik meg. Az elbeszélések felhasználásakor nem az erkölcsi tanulság érdeklő elsősorban, hanem a témához vagy a hangulathoz illeszkedő, az előadást élénkítő és a formai-műfaji keretbe beleillő anekdotikus tartalom. A korai felvilágosodás képviselőinek műveiből is a bennük talált történeti és más kuriózumokat, narratív elemeket veszi át elsősorban, s ezeket toldja meg a saját észrevételeivel, miközben magáévá teszi az idézett szerzők történeti-kritikai szemléletét.

Az átvett történeteket rendszerint átalakítja, rövidíti vagy kiszínezi, a neveket többnyire elhagyja. Az átalakítás néha olyan mértékű, hogy rendkívül nehéz vagy eleve lehetetlenné teszi a közvetlen forrás meghatározását. A szerelmi históriák és a nőekkel kapcsolatos furcsaságok kényes részleteinek előadásában előfordul, hogy a jó ízlés kedvéért elhagy bizonyos részleteket, mint például az egy személyben hűgát, leányát és feleségét elvevő, vérfertőző ifjúról szóló novellisztikus elbeszélésben (73. lev.). Az átvett elbeszélések többnyire ugyanolyan természetességgel kapcsolódnak a levelek szövegébe, mintha társalgás közben hangoztak volna el. A kapcsolódást rendszerint jól felismerhető tartalmi összefüggés, átvezető megjegyzés vagy meglepő asszociáció, rit-

káiban egyetlen szóba foglalt játékos ötlet teremti meg. A történeteket vagy azok szereplőit Mikes néha kapcsolatba hozza a rodostói számúzottak, köztük a saját sorsával, érzelmi életével; többször képzelt levelezőpartnerével teremt összefüggést. Gyakran előfordul, hogy mellőz minden bevezető vagy átvezető fordulatot.

Az irodalmi forrásból átvett elbeszélések előadásmódja legtöbbször szemléletes, lényegre törő és az adott kontextustól függ. Az anekdotikus elemet az új szövegekörnyezet és a száműzetés léthelyzete jelentősen felértékeli. Az előadás néha egy-két mondatos tömör összefoglalásra vagy rövid utalásra redukálódik. A terjedelmet a történet levélbeli funkciója és Mikes aktuális elbeszélő kedve határozza meg alapvetően. A levelek többségében csupán egy-egy történet található, néhányszor azonban Mikes összekapcsolt egymással két-három, hasonló témájú vagy egymással rokon motívumokat kontamináló elbeszélést (pl. 72., 86., 94., 109. lev.). Ezzel mintegy sajátjává tette az idegen szöveget, melyet az új környezetben is irányadó eszmék hordozójaként működtetett. Mikesnek különleges érzéke van a mulatságos, groteszk, különleges vagy képtelen anekdotákhoz, s nyitott a rendkívüli, szokatlan, irreális, csodálatos dolgokra. Gyakran csupán a történet csupasaz vázát tartja meg, keveset kommentál, még kevesebbet elemez, s a továbbgondolást és értelmezést az olvasóra bízta. Az elbeszélések egy részéhez nem fűz semmiféle reflexiót, s előfordul az is, hogy levelezőpartneréhez intézett kérdéssel zárja a históriát (pl. a kisasszony és három szeretője, 94. lev.). Az elbeszélések egy részének morális olvasata kézenfekvő, ez azonban soha nem erőltetett, és csak ritkán fogalmazódik meg explicit módon.

Új szempontok és módszerek

A történetek ismeretlen forrásainak feltárására irányuló kísérletekben a fentiekén túl érdemes tekintetbe venni a történeti folklorisztikai elbeszéléskutatás, valamint az irodalomtudományi motívum- és témakutatás néhány új eredményét. A történeti folklorisztika eredményei jelentős részben két monumentális kézikönyv munkálatai során jöttek létre, illetőleg ezekben összegződtek: az ezelőtt több mint harminc évvel megindított, közvetlenül a befejezés előtt álló *Enzyklopädie des Märchens* köteteiben és az Arne-Thompson-féle mesetípus-katalógus jelentősen átdolgozott, bővített, új kiadásában.⁹ Mindkét kézikönyv egységben kezeli a populáris és az irodalmi elbeszélő hagyomány korábban többnyire szétválasztott területeit, s jelzi az irodalmi források felértékelődését a történeti folklorisztikában. Mindkét munkában kiemelt helyet kap az elbeszéléstípusok, témák és motívumok történetének, elterjedésének és változatainak bemutatása, a hagyományozódási folyamatok, a jelentésbeli, szerkezeti és funkcionális különbségek számbavétele, s mindkettő jelzi a téma, a motívum és a típus fogalmak közti határok túlságosan merev kezelésének problémáját.

⁹ EM; Hans-Jörg UTHNER, *The Types of International Folktales: A Classification and Bibliography. Based on the System of Antti Aarne and Stith Thompson*, I–III, Helsinki, Suomalainen Tiedeakatemia, 2011 (FF Communications, 284–286 – a továbbiakban: ATU).

A két kézikönyvnek a jelen összefüggésben fontos elvi, módszertani tanulságai közé tartozik, hogy az eszmetörténeti háttér, a szerzői célkitűzés és a mindenkori kontextus döntő mértékben befolyásolták az elbeszélő témák, motívumok átvételét, kontaminálását, hagyományozódását és a szövegek átalakítását. A témák, motívumok átadásában, átvételében és formálódásában az olvasmányanyagok mellett fontos szerepet játszott a szóbeli közvetítés, valamint a szóbeli és az irodalmi hagyomány kölcsönhatása. A nemzetközi elbeszélő témák és motívumok intenzív csereforgalma mellett számolni kell a kevésbé ismert, regionális vagy lokális jellegű, esetleg csupán egy-két speciális gyűjteményben előforduló, különleges történetek kevésbé látványos, búvópatakszerű vándorlásával, alkalmyszerű átvételével, valamint a hagyományozódási folyamatok hosszabb idejű megszakadásával.¹⁰ A történetek egy része nem sorolható be egyértelműen az ismert műfaji kategóriákba, s nem írható le kielégítően az Aarne–Thompson–Uther-megfelelésekkel és Thompson *Motif-Index*ének párhuzamaival. Az ilyen típusú elbeszélések többszöri előfordulásának feltárása a legnehezebb feladat, s csupán speciális ismeretek birtokában, a számba jöhető, gyakran igen tág forrásterületek gondos körülhatárolása után lehetséges. Az elbeszélések hozzárendelése egy adott típushoz vagy témához önmagában még nem jelenti a források azonosítását, de bizonyos esetekben elősegítheti azt. A kutatásba be kell vonni olyan forráscsoportokat és szövegtípusokat is, amelyek eddig elkerülték az elbeszéléskutatás figyelmét.

Az *Enzyklopädie des Märchens* megindításával csaknem egy időben, ám attól lényegében függetlenül kezdte meg működését a Göttingeni Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Motívum- és Témakutató Bizottsága, amely 1978 és 2002 között összesen huszonkilenc szimpóziumot rendezett, nyolc tanulmánykötetet adott közre, összeállított egy több mint 11.000 tételes tematikus bibliográfiát, s mindezzel fontos ösztönzéseket adott a további kutatásoknak.¹¹ A vállalkozás előzménye, hogy az intertextualitáskutatás és a diskurzuselemzés az 1960-as évektől kezdve fokozatosan integrálta a tárgy- és motívumtörténeti vizsgálatok egy részét, s a komparatiztikában megjelent és fokozatosan elfogadottá vált a tematológia. A göttingeni kezdeményezés fő újdonsága a korábbi pozitivistá, funkcionalistá és eszmetörténeti megközelítésekkel szemben az, hogy olyan esztétikai tárgyként, strukturált és strukturáló szövegegységként határozták meg a témákat és motívumokat, amelyek alapvető hatással vannak az irodalmi szövegek esztétikai karakterére, s a hagyományos modellek összetett kultúrtörténeti kapcsolatrendszer, a variálódás és újítás állandó kölcsönhatásában működnek. A hagyományos tárgy- és mo-

¹⁰ Hans-Jörg UThER, *Johann Jacob Bräuners „Curiositäten“ als Vorlage der „Deutschen Sagen“ der Brüder Grimm: Zum Bedeutungswandel von Geschichten durch Nacherzählen = Volkskultur – Geschichte – Region: Festschrift für Wolfgang Brückner zum 60. Geburtstag*, Hrsgg. Dieter HARMENING, Erich WIMMER, Würzburg, Königshausen & Neumann, 1990, 552–571.

¹¹ *Ergebnisse und Perspektiven der literaturwissenschaftlichen Motiv- und Themenforschung: Bericht über Kolloquien der Kommission für literaturwissenschaftliche Motiv- und Themenforschung 1998–2000*, Hrsg. Theodor WOLPERS, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 2002. A kutatás elvi, módszertani alapjainak, eredményeinek és a korábbi köteteknek az ismertetésével. Vö. GyÖRGY Lajos, *Tárgytörténet és irodalomtörténet*, ItK, 44(1934), 225–233; FRIED István, *Tematológia = Uő, Bevezetés az összehasonlító irodalomtudományba*, Bp., Lucidus, 2012, 148–169.

tívumtörténettel kapcsolatos, jórészt a *new criticism* időszakára visszanyúló előítéletekkel szembeállva a göttingeni kezdeményezés résztvevői fokozott mértékben tekintetbe vették az archetipikus és a csupán egy adott korra jellemző témák, motívumok művészi átalakításának, összekapcsolásának, keveredésének és megújításának kérdését. Az eredmények jelzik a *motívum*, *téma*, *tárgy* és *szűzsé* fogalmak jelentésének, használatának folyamatos változását, s mutatják a négy fogalom meghatározásának nehézségeit és egymáshoz fűződő viszonyának bizonytalan értelmezését. Felhívják a figyelmet a történeti folklorisztikai és az irodalomtudományi megközelítések különbségeire, továbbá arra, hogy a választott absztrakciós szint minden tematológiai, tárgy- és motívumtörténeti kutatás egyik fő bizonytalansági tényezője. Az új kutatási irány fontos hozadéka, hogy tisztázták különböző témák és motívumok történeti változását, adaptációját és funkcióváltásait, több területen feltárták a műfaji újítások és a motívumszerkezetek kölcsönhatását, s fényt derítettek számos jelentésszerkezet történeti, társadalmi közvetítésére.

A miniatűr elbeszélések levélbeli felhasználásának tágabb összefüggésébe tartozik, hogy egyrészt a példák gyűjtése, kivonatolása, a *loci communes*, azaz erkölcsi, didaktikus kategóriák szerinti csoportosítása és önálló használata az argumentáció keretében elengedhetetlen részét alkotta a kora újkori retorikaoktatásnak; a módszert Mikes is elsajátította a kolozsvári jezsuitáknál. Másrészt a históriák alkalmazása különösen kedvelt gyakorlat volt a korabeli francia levelezésekben és az erkölcsi folyóiratokban. A 17. századi retorikák egy része külön foglalkozik a levélben előadható történetek típusaival és előadásmódjával, s vannak olyan nyomtatott levélgyűjtemények, amelyek már a címben felhívják az olvasó figyelmét a levelekhez kapcsolódó elbeszélésekre.¹²

Érdemes utalni arra is, hogy a részben vagy teljes egészében fiktív levél kedvelt kifejezési formája volt annak az erkölcsi folyóiratnak, amelyből Mikes elbeszéléseinek egy részét merítette, s amellyel több más tematikus és szemléletbeli összefüggés is található. Az újabb kutatások fényt derítettek arra, hogy a *Le Spectateur* (1716–1726), a *Spectateur français* (1721–1724) és más erkölcsi folyóiratok ún. olvasói leveleinek egy részét maguk a szerkesztők írták vagy átírták, s e levelekkel lényegében egy fiktív párbeszéd aktív résztvevőivé igyekeztek tenni az olvasót.¹³ Gyakran használt eszköz ezekben a levelekben vagy azok kommentárjaiban az előadottak ironizálása, szatirikus beállítás, melynek célja az egyértelmű állásfoglalás kerülése, az ösztönzés az olvasottak továbbgondolására, azaz a dialogikus recepció. Az elbeszélések és más narratív elemek használata gyakran elvont megfigyelések megvilágítását szolgálja. Érdemes lenne megvizsgálni, hogy a Le

¹² Így pl. Edme BOURSAULT, *Lettres nouvelles de Monsieur Boursault, accompagnés de fables, de contes, d'épigrammes [...] avec treize lettres amoureuses d'une dame à un cavalier*, Paris, 1699. Vö. A. AGES, *Voltaire et La Fontaine: The Use of the Fables in the Correspondence*, *Revue de l'Université d'Ottawa*, 39(1969), 577–585; KNAPP Éva, *A Törökországi levelek retorikájához = Író a száműzetésben: Mikes Kelemen*, szerk. TÜSKÉS Gábor, munkatársak CSÖRSZ Rumen István, HEGEDŰS Béla, LENGYEL Réka, Bp., Universitas, 2012, 171–189.

¹³ Stefanie LETHBRIDGE, „Masters of common life”: *Moralistik im Tatler und Spectator = Literatur und Moral*, 7. jegyzetben *i. m.*, 377–392. Vö. Rudolf BEHRENS, *Zur Geschichte perspektivischer Beobachtung im moralischen Diskurs (Pascal, Marivaux, Senancour) = Moralistik: Explorationen und Perspektive*, Hrsgg. Rudolf BEHRENS, Maria MOOG-GRÜNEWALD, München, Wilhelm Fink, 2010, 303–346, itt: 331.

Spectateur – azon túl, hogy forrásul szolgált Mikes több történetének – játszott-e szerepet, s ha igen, milyen, a részvétel és a távolságtartás etikai és esztétikai téren egyaránt érvényesülő mikesi pozíciójának kialakításában.

Mikes történetei többnyire nem retorikai példák, tekintélyi igazolások, illusztrációk vagy normatív elképzelések kifejezői, hanem fontos szövegalkotó tényezők. Az éppen tárgyalt kérdéseken túl gyakran valamely tágabb vagy merészebb témára utalnak, és finoman sejtetik azt, amit Mikes nem kívánt nyíltan kifejezni. Ezáltal tudást közvetítenek, illetőleg azt hoznak létre. A példa nála nem kötelező érvényű; fő szerepe a jó és a rossz viszonyának problematizálása, nem ritkán a hagyományos erkölcsi rendszer megkérdőjelezése. Mikes nem törekszik az elbeszélésekben bemutatott helyzetek és személyek közvetlen megítélésére; értelmezései, ha vannak, nyitottak, azaz a példának nála rendszerint episztomológiai funkciójuk van.¹⁴ Ez az alkotói nézőpont lehetővé teszi az olvasónak az azonosulást az elbeszélővel, s közvetve arra indítja, hogy a saját életére vonatkoztassa a történeteket és az azokban felvetett gondolatokat. A különböző dimenziójú és fajsúlyú, egymástól gyakran távol eső témájú elbeszélések beiktatásával és összekapcsolásával Mikes relativizál, s az anekdotikus is magasabb szintre emeli, irodalmiasítja. A váratlan téma- és perspektívaváltásokkal, a meglepő, gyakran problematizáló jellegű történetválasztásokkal, a szándékoltan csapongó írásmóddal és a tömör, vázlatos előadással feszültséget kelt, és arra ösztönzi az olvasót, hogy megpróbálja kiegészíteni a bemutatást, és felfedezze a mögöttes tartalmakat.

A *Leveleskönyv*ben található elbeszélések ma még ismeretlen forrásainak és változatainak felkutatására, valamint a közvetlen források azonosítására elsősorban azért van szükség, mert az összevetés a forrásszövegekkel és a változatokkal, a nyelvi, stilisztikai és szerkezeti átalakítások, valamint a jelentésváltozások feltárása és a funkciók differenciálása elősegíti a szövegszerveződés és szövegprodukciónak modelljeinek meghatározását, s hozzájárul Mikes egyéni feldolgozásmódjának, asszociációs rendszerének, érvelési technikájának, elbeszélő intenciójának és írói szemléletmódjának jobb megértéséhez.

Számításom szerint a *Leveleskönyv*ben, figyelmen kívül hagyva a rövid bibliai és antik utalásokat, összesen mintegy hetven, különféle irodalmi forrásból merített, különböző terjedelmű elbeszélés található. A Király György és Hopp Lajos adataihoz viszonyított számbeli növekedést az magyarázza, hogy bevontam a vizsgálatba mintegy tíz, Hopp által figyelmen kívül hagyott, illetőleg olvasmányemléknek minősített elbeszélést. Az elbeszélések között van antik, bibliai, középkori és kora újkorai példázat, ezópuszi mese, történeti monda, novellaszerű történet, zsidó agada, keresztény, mohamedán és perzsa legenda, anekdota, tréfa és kuriozitás. Az elbeszélések megnevezésére Mikes többnyire a „példa” és a „história” fogalmakat használja. Más esetekben csupán a fő témát nevezi meg a bevezetésben, s az „olvastam”, „erről jut eszembe. hogy”, „erről [...] szép példát ad” vagy más fordulattal tér rá az elbeszélésre. A „példa” kifejezést gyakran nem az

¹⁴ Vö. *Das Beispiel: Epistemologie des Exemplarischen*, Hrsgg. Jens RUCHATZ, Stefan WILLER, Nicolas PETHES, Berlin, Kadmos, 2007, 7–59; Walter HAUG, *Das Böse und die Moral: Erzählen unter dem Aspekt einer narrativen Ethik = Interdisziplinäre Ethik: Festschrift für Dietmar Mieth*, Hrsgg. A. HOLDEREGGER, J.-P. WILS, Freiburg/Schweiz, Univ.-Verl., 2001, 243–268.

egész történetre, hanem annak főszereplőjére vagy a főszereplő cselekedetére vonatkoztatja.

A Hopp Lajos halálát követő időszakban új módszerek alkalmazásával született eredmények közé tartozik, hogy a 2008-as egri nemzetközi tárgytörténeti konferencián két előadás is érintette Mikes egy-egy elbeszélését. A *Filia matrem lactans* (*Caritas Romana*, Cimon és Péró) címen ismert, a középkorban és a kora újkorban egyaránt kedvelt elbeszélést Mikes az 52. levélben adja elő. Előtte a házasság és a bűnbánat szentsége közti különbségen tréfálkozik, majd a néne korábbi levelében említettnek mondott, életét az anyjáért kockára tevő leányra hivatkozva hozza elő a témát. Az elbeszélést azzal a megjegyzéssel zárja, hogy „ilyen példát. a férfiak között többet találunk”, majd bocsánatot kér a megjegyzésért, és befejezi a levelet. A forráskérdést tárgyalva Hopp Lajos jelezte, hogy a történet a *Gesta Romanorum* 215. elbeszélése nyomán vált ismertté, megnevezte az ősforrást (Valerius Maximus, V, 4, 7) és utalt Mikes klasszikus műveltségére. Ugyanakkor megjegyezte, „lehetséges, hogy az ilyenfajta antik példákat nem klasszikus olvasmányaiából, hanem a XVII. és XVIII. században még forgalomban levő moralizáló könyvekből, példatárakból szedte össze.”¹⁵ Felhívta a figyelmet arra, hogy a történet hiányzik a *Gesta Romanorum* Haller-féle fordításából, de megvan Michael de Ungaria egyik prédikációjában és Pézseli József meséiben. Megfigyelte, hogy Mikes leírása bővebb a *Gestáénál*, egyes mozzanataiban emlékeztet Valerius Maximus előadására. Mivel Valerius forrásként való használatának lehetősége fölmerül néhány további levéllel kapcsolatban is, jelezte, hogy „az eredeti forrást sem lehet figyelmen kívül hagyni.” Végül megjegyezte, „Gálos Rezső szerint Mikes példája a *Gesta*-ból való [...]. Király György is ezt tartotta valószínűbbnek, de erősen hangsúlyozta Valerius Maximus művét is...”¹⁶

Az elbeszélés elterjedését az irodalomban, hatását a képzőművészetre és a folklórra Bitskey István vizsgálta az említett konferencia kötetében megjelent tanulmányában.¹⁷ Felhívta a figyelmet arra, hogy a történet már Valerius Maximusnál két változatban olvasható: a leány az első változatban az anyját, a másodikban az apját táplálja. Rámutatott a téma felekezetektől független, rendkívüli elterjedtségére és sokoldalú alkalmazására a kora újkori európai elbeszélés-, rejtvény-, exemplum- és anekdotagyűjteményekben, exemplumkatekizmusokban, prédikációs segédkönyvekben, enciklopédiákban, s hogy verses feldolgozása is ismert. A prédikációkban legtöbbször a felebaráti szeretet, a keresztény irgalmasság és a szülők iránti szeretet szükségességét hangsúlyozták vele. A téma jelentősebb képzőművészeti ábrázolásainak száma a 16. századtól a 19. századig

¹⁵ MÖM I, 526. Vö. M. FLECK, *Untersuchungen zu den Exempla des Valerius Maximus*, Marburg, Fleck, 1974; Hans-Jörg UTHER, *Zur Rezeption der Memorabilia des Valerius Maximus vom Mittelalter bis in die Neuzeit = Bilder – Sachen – Mentalitäten: Arbeitsfelder historischer Kulturwissenschaften. Wolfgang Brückner zum 80. Geburtstag*, Hrsgg. Heidrun ALZHEIMER, Fred G. RAUSCH, Klaus REDER, Claudia SELHEIM, Regensburg, Schnell & Steiner, 2010, 207–216.

¹⁶ MÖM I, 526.

¹⁷ István BITSKEY, *Das Motiv Caritas Romana in der ungarischen und deutschen Literatur der Frühen Neuzeit = Fortunatus, Melusine, Genovefa: Internationale Erzählstoffe in der deutschen und ungarischen Literatur der Frühen Neuzeit*, Hrsgg. Dieter BREUER, Gábor TÜSKÉS, unter Mitarbeit von Rumen István CSÖRSZ, Béla HEGEDŰS, Bern–Berlin usw., P. Lang, 2010, 85–102.

terjedő időszakban Pigler Andor katalógusa¹⁸ alapján megközelíti a kettőszázötvenet, azóta számos további, a témában rejlő sajátos kettősséget különféleképpen értelmező ábrázolást vettek számba.

A magyar irodalmi előfordulásokat György Lajos rendszerezte elsőként,¹⁹ ami elkerülte Hopp Lajos figyelmét. Eszerint a Mikes előtti időszak magyarországi adatai katolikus oldalon Laskai Osváttól Káldi György, Pázmány Péter és Illyés András prédikációig terjednek, s találós kérdés formájában a téma megvan az 1629-es kiadású *Mesés könyvecskében*. Dömötör Ákos exemplumkatalógusa²⁰ nyomán Bitskey jelzi a téma előfordulását a protestáns prédikációkban, s hogy a 18. században katolikus oldalon ugyancsak számos prédikációbeli előfordulása ismert a történetnek. Faludi Ferencnél azonban, aki németből adaptált egy 17. század eleji spanyol változatot, már eltűnik a vallásos, moralizáló kontextus, s a női nem jellemzésére szolgáló elbeszélésnek – ugyanúgy, mint már Mikesnél – a szórakoztató tendenciája lép előtérbe. A történet szívós utóéletét tanúsítja, hogy laicizált változatban megjelent a 19. és a 20. századi regényirodalomban, magyar nyelvterületen több változatát jegyezték fel a szájhagyományból, sőt ismerték találós kérdésre rövidült és kontaminált formában is.

Mindez azt mutatja, hogy az elbeszélés az európai műveltség törzsanyagához tartozott a kora újkorban. Míg a történet magva hosszú időn át ugyanaz maradt, a kontextus és az értelmezés koronként és szerzőnként állandóan változott. Az ilyen típusú történetek egyértelmű besorolása a mikesi olvasmányemlékek, illetőleg fordításbetétek közé nagyon bizonytalan. Egy-egy változat forrását és az átvételeket, eltekintve a hivatkozott esetektől, nagyon nehéz, sőt többnyire lehetetlen pontosan azonosítani; ilyenkor nincs értelme fölvetni a közvetlen forrás kérdését.

Mikes kétszer, különböző részletességgel előadott elbeszélései közé tartozik a Mohamed paradicsomáról szóló leírás, mellyel – Bárczi Ildikó egy korábbi tanulmányát²¹ követően – Bárczi Ildikó és Sági Nóra foglalkozott az említett konferencián.²² A 65. levél bevezető részében Mikes röviden összefoglalja a témát, majd a 192. levélben részletesebben és szemléletesebben adja elő. A 65. levél jegyzeteiben Hopp Lajos felhívta a figyelmet arra, hogy az „elizeus mezején” megfogalmazásban Mikes „Elizeus nevét összekombinálja a klasszikus mitológiával”, s „[k]edvtelven, megrovás nélkül írja le [...] a török vallás által hirdetett gyönyörűségeket.”²³ A jegyzet végén a „Vö.” kitétel követően Hopp kommentár nélkül utalt a *Lettres persanes* XXXV. levelére. A 192. levél

¹⁸ Andor PIGLER, *Barockthemen: Eine Auswahl von Verzeichnissen zur Ikonographie des 17. und 18. Jahrhunderts*, II, Bp., Akadémiai, 1974, 300–307.

¹⁹ GYÖRGY Lajos, *A magyar anekdota története és egyetemes kapcsolatai: Kétszázötven vándoranekdota. Az anekdota forrásai*, Bp., Studium, 1934, 124–125.

²⁰ DÖMÖTÖR Ákos, *A magyar protestáns exemplumok katalógusa*, Bp., MTA Néprajzi Kutatóintézet, 1992, 129–130.

²¹ BÁRCZI Ildikó, „Machomet álmai”, *It*, 87(2006), 543–551.

²² Ildikó BÁRCZI, Nóra SÁGI, *Inventio exemplorum: Antike und mittelalterliche Erzählstoffe in gedruckten lateinischen Predigtsammlungen des Spätmittelalters = Fortunatus, Melusine, Genovefa*, 17. jegyzetben i. m., 17–34.

²³ MÖMI, 570.

vonatkozó jegyzete szerint a leírásban Mikes „megtalálja a pikantériát”, s Hopp jelzi, „Mohamed paradicsomáról Bod Péter is ír” a *Szent Hiláriusban*.²⁴

A későközépkori latin nyelvű nyomtatott prédikációgyűjtemények antik és középkori eredetű exemplumait vizsgálva Bárczi Ildikó és Sági Nóra kimutatta, hogy a Mohamed paradicsoma téma ősforrása Európában a *Legenda aurea* CLXXVII. fejezete, Szent Pelagius pápa már említett legendája.²⁵ Erre megy vissza például Laskai Osvát *Biga salutisa de sanctis* részének megfelelő szövege; magyarul a téma korai változata megtalálható Pázmány *Kalauzában*, az *Ötödik könyvhöz* csatolt *Appendixben*. Mikes elbeszélésének lehetséges kapcsolatára a *Legenda aurea* és Pázmány szövegével a szerzők nem térnek ki.

A 2011. évi nemzetközi Mikes-konferencián három előadás foglalkozott Mikes elbeszéléseinek tárgyátörténeti vonatkozásaival és forrásaival. Fröhlich Ida azonosította a 90. levél bibliai modellekre épülő elbeszélésének eddig ismeretlen, rövidebb változatát, helyesbítette a hosszabb változattal való összevetésből Mikes átdolgozói szemléletére nézve korábban levont téves következtetéseket, s meghatározta azt a francia bibliai szótárt, melynek megfelelő szócikke nagy valószínűséggel forrásul szolgálhatott Mikes elbeszélésének.²⁶ A kritikai kiadás tapasztalatai és Mikes fordítói tevékenységének tanulságai nyomán Kovács Eszter áttekintette a források azonosításának fontosabb nehézségeit, s példákön szemléltette a még ismeretlen források meghatározásának lehetséges kiindulópontjait.²⁷ Felhívta a figyelmet a jezsuita missziós levélgűjtemények széles körű korabeli ismertségére, és bemutatta a 69. levél föltehetően innen merített elbeszélésének eddig figyelmen kívül hagyott párhuzamait a francia felvilágosodás filozófusainál. A bosszúálló olasz úr története (94. levél) kapcsán felvetette Jean-Baptiste Labat itáliai útleírása forrásként való használatának lehetőségét, s képzőművészeti analógiákat keresett a „képírók” versenyéről szóló mikesi elbeszéléshez (104. levél).

A harmadik előadó Hans-Jörg Uther volt, aki a nemzetközi elbeszéléskutatás kiemelkedő képviselőjeként meghatározó szerepet játszott az *Enzyklopädie des Märchens* szerkesztési munkálataiban, mintegy százharminc szócikket maga írt, s ő készítette el az Aarne–Thompson-féle klasszifikációs rendszer említett új kiadását. A *Törökországi levelek* tárgy- és motívumtörténeti szempontú vizsgálatában felhívta a figyelmet a kora újkori kompilációs és kuriozitás-irodalom szerepére Mikes elbeszéléseinek és az ezekhez közel álló történeteknek a közvetítésében.²⁸ Részletesen bemutatta a 192. levél mohame-

²⁴ MÖM I, 779.

²⁵ Jacobus A VORAGINE, *Legenda aurea: Vulgo Historia lombardica dicta*, ad optimorum librorum fidem, recensuit Th. GRAESSE, Vratislavia, 1890, 831.

²⁶ FRÖHLICH Ida, *Áron és az özvegy juha: A 90. levél agádájának forrásához = Író a száműzetésben*, 12. jegyzetben i. m., 83–89.

²⁷ KOVÁCS Eszter, *Mikes Kelemen Törökországi leveleinek azonosítatlan forrásairól = Író a száműzetésben*, 12. jegyzetben i. m., 90–99.

²⁸ Hans-Jörg Uther, *Stoff- und motivgeschichtliche Aspekte in Kelemen Mikes' Briefen aus der Türkei unter Berücksichtigung von Brief Nr. 192 = Literaturtransfer und Interkulturalität im Exil: Das Werk von Kelemen Mikes im Kontext der europäischen Aufklärung*, Hrsg. Gábor TUSKÉS, unter Mitarbeit von Bernard ADAMS, Thierry FOUILLEUL, Klaus HABERKAMM, Bern–Berlin usw., P. Lang, 2012, 226–243. – A kuriozitás-gűjtemények több kiadást megért, jellegzetes francia példája: Simon GOULART, *Thresor d'histoires admi-*

dán halotti szokásokról és túlvilági elképzelésekről szóló leírásában a sírnál megjelenő két angyalról tudósító részletnek a közvetlen forráson túlmutató irodalmi előzményeit, változatait és kapcsolatrendszerét más elbeszéléstípusokkal. A tanulmány függelékében módszeresen számba vette a Mikesnél található több mint hetven elbeszélés nemzetközi párhuzamait és motivikus kapcsolatait. Bár új forrást nem talált, több olyan típust és motívumot azonosított, amely eddig elkerülte a Mikes-kutatás figyelmét; néhányról közülük a kritikai kiadás óta önálló monografikus feldolgozás vagy lexikoncikk készült.²⁹ Így például jelezte, hogy a 3. és a 77. levélben leírt csodálatos szőlőfa története az óriási méretű növényekkel és állatokkal kapcsolatos, a középkortól adatolt ún. felvágótörténetek egyik típusát képviseli. Az áttekintésbe Uther bevont néhány bibliai utalást, szólást, közmondást és találós kérdést is, melyek elbeszélő vonatkozással rendelkeznek.

Új források és szövegváltozatok

A továbbiakban néhány olyan elbeszélés lehetséges forrásának és Mikes szövegénél korábbi változatainak meghatározására teszek kísérletet, amelyeknél az eddigi kutatás nem vezetett eredményre. Az első lépésben áttekintést készítettem azokról az elbeszélésekről, amelyeknek sem a forrása, sem korábbi változata nem ismert (lásd az alábbi táblázatot). Ezt követően a vallási tartalmú, valamint a történeti személyekhez kapcsolódó történetekre összpontosítottam a figyelmet. A kiválasztott történetek különböző szövegtípusokat képviselnek.

rables et memorables de nostre temps, I–IV, Cologny, 1610–1614. Goulart több mint kétszáz művet kivonatolt, s tematikusan, illetőleg betűrendben csoportosította és többnyire forrásjelzéssel látta el a történeteket. Az összeállítás különösen fontos az eredetileg latinul közreadott, *casus, exemplum, tragica, memorabilia* elnevezésű szövegtípusok, valamint a 16. századi elbeszélő témák elterjedése szempontjából. A kiadványtípus további jellegzetes példái a német nyelvterületről: Peter LAUREMBERG, *Neue und vermehrte Acerra Philologica, das ist sechs hundert [...] Discoursen...*, Cleve, 1661; Jacob Daniel ERNST, *Lectiones historico morales curiosae, oder: Curiöse historische Blumen-Lese...*, Leipzig, 1694. A címlap és a forrásjegyzék szerint Ernst több mint ötszáz szerzőt kivonatolt a fiktív levélgyjűtemény formában, de magasabb irodalmi igény nélkül megszerkesztett műben. Az egy-egy levélben található történetek tematikusan kapcsolódnak egymáshoz. A további felhasználást segítette a mintegy száz lap terjedelmű tárgymutató. Vö. EM VIII, 647–660. Mikes elbeszéléseinek közvetítésében az ilyen típusú gyűjtemények szerepe sem hagyható figyelmen kívül. Vö. továbbá Hans-Jörg UThER, *Merkwürdige Literatur*, CD-ROM, Berlin, 2006 (Digitale Bibliothek, 111).

²⁹ A motivikus párhuzamok Uther jegyzéke után is tovább szaporíthatók. Így pl. az Isten által az embernek elhittet és tartózkodási helyét kijelölő rakás kenyerekről szóló, Mikes által többször idézett történet változatát idézi VÁMBÉRY Ármin, *Dervisruhában Közép-Ázsián át*, Dunaszerdahely, 2000, 144: „Hasztalan minden sietséged – mondta egy ízben [ti. Hadzsi Bilál] –, addig kell a Görgen partján maradnod, míg a naszib (fátum) más helyen nem rendeli ki ivóvizedet. És azt senki se tudja, hamar vagy későn fog-e ez történni.”

A Törökországi levelek azon elbeszélései, melyek forrása és korábbi változata jelenleg ismeretlen

Sor-szám	Levél sorszáma	Téma megnevezése	MÓMI, lapszám
1	7 (+ 16, 19, 32, 36, 157)	Isten rakás kenyereket hintett el a földön az ember számára	17, 26, 29–30, 46, 54, 249
2	45	Egy régi város lakóinak mindig nevetniük kell	75
3	54	Egy római császár és fiának harca a császárságért	88–89
4	55	A szellentés miatt elbocsátott menyasszony szerencséje	90–91
5	57, 204	A szent pápa és a nemesember feleségének a lova	95–96, 296–297
6	66	A próbára tett asszony: a gyanakvó férj mérgezés színlelésével gyónásra készíti a feleségét	116–117
7	69	A lovas jezsuita misszionárius a vademberek között	122
8	77	Az elrabolt francia ifjút férfiruhába öltöztött jegyese kiszabadítja a török fogásból	139–140
9	80	Klódvig négyökrös szekéren vitte haza a feleségét a menyegzőről	148
10	80	IV. Henrik egyetlen hintóját elvitte a felesége	148
11	86	A francia király és a dán király lányának házassága	159
12	86	A király barátnője urát is ugyanabban az ágyban hálatja	159
13	87	A halálra ítélt ifjú egy éjszaka megöszül, mire kegyelmet kap	160
14	94	Az olasz úr bosszúja a szarvast megölő szolgáján	171–172
15	94	V. Károly brüsszeli igazságtévése az elsőségért vetélkedő asszonyok között	172
16	94	A megtámadott kisasszony három szeretője	173
17	100	Egy francia úr vacsorára várja éppen eltemetett feleségét	189
18	104	A festők versenyén az egyik az Utolsó vacsora képén szalonnával spékeli a húsvéti bárányt, ezért nem ő nyer	193–194
19	118	A francia király drága, de haszontalan ajándéka	211
20	146	A szökött német katonák furfangos borszerzése a görögkeleti paptól	236–237
21	190	A Ramadán eredete: Mohamed Krisztus figyelmeztetésére lealkudja a bűjtöt Istennél	283

Az 57. és a 204. levélben Mikes kétszer is előadja a szent pápa és a thesszalónikai nemesember felesége lovának történetét, részben eltérő módon, a második alkalommal részletesebben.³⁰ Mindkét esetben írott forrásra hivatkozik („aztot olvassuk”, „azt olvastam”). Az 57. levélben a pápa útjával és az út folytatásához szükséges „valami alkalmatlanság” keresésével, a 204.-ben viszont az úri asszony „kedves paripájá”-val indítja az elbeszélést. Az első változatban „egy nemes ember feleségének igen kedves lovát”-ról ír, a második változat szerint a paripa mellett „olyan kevély volt. hogy mást nehezen vett magára”. Az első változatban „az asszony a pápának oda adgya a lovát”, a másodikban „az asszony kérte hogy üljön a lovára [...] a pápa kedvesen vevé jó akarattal”. Míg az első változatban a pápa Konstantinápolyból egyszerűen visszaküldi a lovat, a másodikban „el

³⁰ MÓMI, 95–96, 296–297.

végezvéen dolgát. viszá tére. és a gazdaaszonyához száll. és a lovat nagy köszönetel viszá adá”. Az első változat befejezése szerint miután az asszony látja, hogy nem ülhet többé a lóra, elküldi a pápának ajándékba. Hopp Lajos szerint „A furcsa történet forrása ismeretlen.”³¹

A történet valójában a „Lovak felismerik a szentet” néven összefoglalt elbeszéléstípus változata.³² A típus egyik kora újkori előfordulása, mely párhuzamba állítható Mikes elbeszéléssel, Johannes Pauli *Schimpf und Ernst* című svankgyűjteményében a 343. szám alatt található. Szövege a következő:

Bapst Johannes reit uff eim Pferd

Sant Johannes der Bapst und Martirer, da er über Mer kam, was er dan zû schaffen het, als sein Legend sagt, da mocht er nit wol gon; er was alt. Und da er gen Corinthum kam, da bat er ein Edelman, er solt im ein Pferd leihen; zû der Zeit giengen die heiligen Vetter zû Fuß. Der Edelman sprach: „Ich wil euch meiner Frawen Pferd leihen, das ist gar tugenthafft, doch das ir mir das Pferd widerschicken.“ Da das Pferd den heiligen Man getragen het, da wolt es darnach keinen Menschen me tragen.³³

Ezt követően Pauli még ugyanebben a részben előadja Nagy Sándor különleges lovának közismert történetét, végül összefoglalja a két elbeszélés „lelki” értelmét: „So wir Got sollen tragen in unserm Leib, so solten wir unß den Tüffel nit me lassen reiten noch sein Fußtûch werden.”

A két változat fő különbségei a következők: Pauli megadja, Mikes viszont elhagyja a pápa nevét, s ezzel mintegy kiemeli a történeti időből az elbeszélést. Míg a Pauli-féle változatban az esemény színhelye Korinthosz, Mikesnél a Rodostóhoz közelebb fekvő „thessalonika tájéka”. Paulinál a pápa a nemesembertől kéri a lovat, Mikesnél az ember feleségétől. Mikes közli azt is, hogy a pápa Konstantinápolyba ment a lovon, Pauli nem szól erről. Paulitól eltérően Mikes az első változatban beszámol arról is, hogy miután az asszony látta, nem ülhet többé a lóra, elküldte a pápának ajándékba.

A történet kontextusa Mikesnél az 57. levélben a korabeli egyházi vezetők pompa kedvelése, szembeállítva a „régii püspökök” egyszerűségével, s ebből kiindulva a régi és az új szokások különbsége. Ezzel szemben a 204. levélben Mikes egy, a nénétől kapottnak mondott hírhez kapcsolja a történetet. A hír szerint Franciaországban egy hercegné vadászat közben leesett a lóról és „ki törte mind a két karját”. Mikes ezt úgy kommentálja, hogy az ifjú asszonyoknak nem kellene megengedni, hogy lóra üljenek. A történet itt minden átvezetés nélkül, az „azt olvastam hogy” fordulat után következik, s a ló különös magatartását magyarázó, ironikus feltételezéssel zárul: „mint ha mondotta volna, hogy egy szent pápát hordoztam., ezután egy aszonyt nem hordozhatok”. Ez az elköszönést

³¹ MÖM I, 794.

³² EM X, 914.

³³ Johannes PAULI, *Schimpf und Ernst*, Hrsg. Johannes BOLTE, Berlin, H. Stubenrauch, 1924, I, 209–210; II, 337.

leszámítva egyben a levél befejezése. Az ördög szolgálatától óvó, Pauli-féle „lelki” értelmezés Mikes mindkét változatában hiányzik.

Mivel Pauli megadja a pápa nevét, s közli, hogy szent és vértanú volt, személyét I. János pápával lehet azonosítani, aki Teoderik, keleti gót király megbízásából 525-ben felkereste I. Jusztinosz császárt Konstantinápolyban, s közvetíteni próbált az ariánus gótok érdekében. Mivel kevés eredményt ért el, visszatérését követően Teoderik Ravennában feltartóztatta, s néhány nap múlva meghalt. Az elszenvedett megaláztatások miatt vértanúként tartják számon.

Mikes és Pauli elbeszélésének közös ősforrása, melyre Pauli „legenda”-ként utalt, Nagy Szent Gergely pápa *Dialógusai* III. könyvének II. fejezete. Ennek szövege a következő:

De sancto Joanne papa

Gothorum tempore, cum Joannes vir beatissimus hujus Romanae Ecclesiae pontifex ad Justinum seniore[m] principem pergeret, in Corinthi partibus advenit, cui necesse fuit, ut in itinere ad sedendum equus requirari debuisset. Quod illic quidam vir nobilis audiens, equum, quem pro magna mansuetudine ejus conjux sedere consueverat, ita ei obtulit, ut eum ad loca alia pervenienti aptus equus inveniri potuisset, deberet ille quem dederat propter suam conjugem retransmitti. Factumque est, et usque ad certum locum praedictus vir equo eodem subvehente perductus est. Qui mox ut alium reperit, illum quem acceperat retransmisit. Cumque eum praedicti nobilis viri conjux sedere ex more voluisset, ultra non valuit, quia post sessionem tanti pontificis mulierem ferre recusavit. Coepit namque immenso flatu et fremitu, atque incessanti totius corporis motu quasi despiciendo prodere, quia post membra pontificis mulierem ferre non posset. Quod vir ejus prudenter intuitus, hunc ad eundem venerabilem virum protinus retransmisit, magnis precibus petens ut equum ipse possideret, quem juri suo sedendo dedicasset. De quo etiam illud mirabile a nostris senioribus narrari solet, quod in Constantinopolitana urbe ad portam quae vocatur Aurea, veniens, populorum turbis sibi occurrentibus, in conspectu omnium roganti caeco lumen reddidit, et manu superposita oculorum tenebras fugavit.³⁴

I. János pápa legendája nem került bele a *Legenda aurea*-ba, csupán rövid említés történik róla Szent Pelagius pápa legendájában, melynek hivatkozott forrása ugyancsak Nagy Szent Gergely *Dialógusai*.³⁵ Megtalálható viszont a pápa legendája az *Acta Sanctorum* 1688-ban megjelent, VI. kötetében, s ebben teljes terjedelemben megvan az itt mirákulumnak nevezett történet, mégpedig a *Dialógusok* alapján, a pápa útvonaltól rész-

³⁴ GREGORIUS I PAPA, *Opera omnia*, III, accurante J.-P. MIGNE, Paris, 1896 (Patrologia Latina, 77), 221–224.

³⁵ *Die Legenda aurea des Jacobus de Voragine*, übers. von Richard BENZ, Heidelberg, Lambert Schneider, 1979, 970.

letező rövid bevezető betoldástól, valamint néhány apró nyelvtani különbségtől eltekintve szó szerint megegyező szöveggel.³⁶

Nagy Szent Gergely *Dialógusai* az európai elbeszélő irodalom egyik alapvető műve és formai mintája, amely jelentős hatással volt a középkori hagiográfiára és a későbbi exemplumgyűjteményekre. Latinul a 15. század végétől, nemzeti nyelvű fordításokban a 16. század elejétől számos alkalommal jelent meg nyomtatásban.³⁷ A Pauli-féle svank forrása egyaránt lehetnek a *Dialógusok*, I. János pápa legendája, esetleg valamilyen más hagiográfiai vagy exemplumgyűjtemény. A pápa és az általa felkeresett Jusztinosz császár nevének elhagyásától, az esemény eltérő helyszínétől és a személytől eltekintve, akitől a pápa a lovat kéri, Mikes nagy vonalakban Nagy Szent Gergely előadását követi. További különbség, hogy míg a *Dialógusok* szerint a pápa onnan küldi vissza a lovat, ahol egy másikat kaphat, Mikes 57. levelében Konstantinápolyból küldi vissza, a 206. levélben pedig személyesen adja át az asszonynak. A *Dialógusoknak* az a mondata, mely szerint a ló roppant zajjal, egész teste szüntelen mozgásával, mintegy megvetést kifejezve jelezte, hogy a főpap után asszonyt nem hordozhat, nincs meg sem Paulinál, sem Mikesnél. Végül Paulinál és Mikesnél egyaránt hiányzik a *Dialógusok* elbeszélésének befejező része, mely szerint annak a vak embernek, aki elmondta ezt a történetet „a mi idősebbjeinknek”, a konstantinápolyi Aranykapunál János pápa a szemére helyezte a kezét, s az visszanyerte a látását.

A szövegek nagymértékű azonossága, koherenciája és gyakori megjelenése miatt Mikes közvetlen forrását nem tudjuk pontosan megnevezni, az azonban biztosra vehető, hogy a közvetítés nem a Pauli-féle változat révén történt. Pauli művének 1591-es francia fordításában nincs meg ez a történet, mivel ez az 1576-os kivonatos holland fordítás alapján készült.³⁸ Ismeretes, hogy Pauli műve több mint hatvan kiadásban jelent meg a 17. század végéig, s a svankok egy része Johannes Hulsbusch gyűjteményében 1568-ban latinul is napvilágot látott.³⁹ A *Schimpf und Ernst* ezenkívül több holland és dán fordítást ért meg, a svankkompilációk prototípusává vált, s számtalanszor használták különböző közmondás- és exemplumgyűjtemények forrásaként. Már a 16. század közepén megkezdődött a történetek átformálása a szórakoztató irodalom irányába, melynek következtében a moralizáló megjegyzéseket gyakran elhagyták. Hatása a német irodalomban a 19. századig tetten érhető.

Mikes másik elbeszélése, melynek változata ugyancsak megtalálható Paulinál, a tengeren hajó után futó szent remete imádságáról szóló „épületes példa” a 206. levélben.⁴⁰ A kritikai kiadásban Hopp Lajos Katona Lajos nyomán jelezte, hogy a legenda megvan Temesvári Pelbárt *Sermones de tempore* című beszédgyűjteményében, utalt a zsidó iro-

³⁶ *Acta Sanctorum Maii* [...], VI, Antwerpen, 1688, 703.

³⁷ Vö. pl. GREGORIUS I. PAPA, *Dialogorum libri quatuor*, Venezia, 1492. Használt kiadás: Beati GREGORII MAGNI [...] *Dialogorum libri quatuor*, Duaci, 1596, 83–84. Az első francia fordítás: *Le Dialogue monseigneur saint Grégoire*, traduit de latin en françois, Paris, 1509.

³⁸ PAULI, *Schimpf und Ernst*, 33. jegyzetben *i. m.*, II, 201–206.

³⁹ EM X, 661–670.

⁴⁰ HOPP, *A fordító...*, 2. jegyzetben *i. m.*, 71; MÖM I, 298–299.

dalom hasonló tartalmú vonatkozásaira,⁴¹ György Lajos 222. számú, „Szent ember” elnevezésű anekdotatípusa,⁴² benne a Pauli-utalással azonban elkerülte a figyelmét, s nem foglalt állást Mikes lehetséges forrásának kérdésében sem. A történet változatai „Heiligkeit geht über Wasser”,⁴³ illetőleg „A Pious Innocent Man Knows Nothing of God”⁴⁴ címen alkotnak önálló elbeszéléstípust; a változatok egyaránt ismertek a keresztény, a héber és a mohamedán hagyományban; 1991-ben önálló monográfia készült róla.⁴⁵ A történet a remete és a klerikus alakjának topikus szembeállítására épül, alapgondolata a remetei egyszerűség elsőbbségének hangsúlyozása a teológiai tudással szemben. A keresztény hagyományban a motívum ősforrása a Jézus vízen járásáról szóló evangéliumi elbeszélés (Mt 14, 22–33). A típus legkorábbi előfordulásai közé tartozik egy Szent Ágoston megjelenéseiről szóló elbeszélés, továbbá a Pelbárt és a Pauli által feljegyzett változatok. Mivel Pauli szövege kimaradt a *Törökországi levelek* kritikai kiadásából, az alábbiakban idézem (332. sz.).

Der bettet: Miserere tui, Deus.

Sant Ambrosius hort sagen von einem heiligen Man, der was in einer Insel in dem Mer, und saß in ein Schiff, das wolt daselbsten fürfaren und den Gotzfründ süchen. Er kam zû im und sahe in weschen und fragt in, was er bet. Der Brüder sprach: „Ich kan nichts anders betten, dan: Miserere tui, Deus.“ Sant Ambrosius sprach: „Du solt also betten: »Miserere mei, Deus« und nit »Miserere tui, Deus.« Es ist nit recht.“ Sant Ambrosius gieng wider in das Schiff und für wider hinweg. Der Brüder het das Gebet vergessen, und lieff dem Schiff uff dem Wasser nach und schrei und rüfft Sant Ambrosio und sprach, er het das Gebet vergessen, er solt es in noch einmal leren. Sant Ambrosius sprach: „Gang hin und bet, wie du vor hast gebet!“ Der Brüder lieff wider heim uff dem Wasser. Da erkant Sant Ambrosius erst sein Heiligkeit.⁴⁶

Pelbárt és Pauli változatának legfontosabb különbsége, hogy Pelbárt már a bevezetőben előadja a szent ember tévesen mondott könyörgését, s Ambrus véletlenül vetődik a szigetre és talál rá a szentre a cellájában. Ezzel szemben Paulinál Ambrus már korábban hallott a szentről, szándékosan kereste fel őt, s amikor rátalált, éppen mosott. Ezt követően a történet előadása lényegében azonos a két változatban. Pauli záró megjegyzése, mely szerint Ambrus csak a testvér vízen való hozzámenetele nyomán ismerte fel annak szentségét, Pelbártnál hiányzik.

⁴¹ MÖM I, 796; KATONA Lajos, *Temesvári Pelbárt példái: Székfoglaló értekezés*, Bp., MTA, 1902, 146–147, n. 315.

⁴² GYÖRGY, *A magyar anekdota...*, 19. jegyzetben *i. m.*, 207.

⁴³ EM VI, 694–698.

⁴⁴ ATU 827.

⁴⁵ Tamar ALEXANDER-FRIZER, *The Pious Sinner*, Tübingen, Mohr, 1991, 62–63; vö. UÓ, *The Sephardic Folktales*, Detroit, Wayne State Univ. Press, 2008, 439.

⁴⁶ PAULI, *Schimpf und Ernst*, 33. jegyzetben *i. m.*, I, 204; II, 335.

Mikes egy „szent remeté”-ről beszél, s a püspök nevét elhallgatja. A találkozás nála is véletlenül következik be, ennek előkészítése azonban jóval részletezőbb és szemléletesebb, mint Pelbártnál vagy Paulinál. Szól a hajó kikötéséről, s arról, hogy a püspök „maga multságára” száll partra, ahol „alá s’ fel járna, egy kis gunyhotskát láta a fák között. Gondolá hogy talám valamely ember laknék őt, egy kis ablakotskához közelítvén tsak tsendesen., ember szot halla”. További fontos különbség, hogy Mikesnél a püspök először mintegy kihallgatja az imádkozó remetét. A remete helytelenül mondott imádságának szövegét Mikes Pelbárttól és Paulitól alapvetően eltérő formában adja elő („átkozot legyen az Isten”), s a remete „ezeket a szokot pedig szüntelen mondgya vala”. A püspök ezt „nem áthatván” megy be hozzá, s a remetének megtanított helyes imádság szövege is eltér a Pelbárt- és Pauli-féle változattól („áldot az Isten”). A történet második részének előadása ugyancsak szemléletesebb: „a remete [...] nagy sebeséggel kezdte a püspök után futni [...] nem vigyáza arra ha a földön vagy a vizen futoté. [...] apüspök és a kik a hajoban valának nagy tsudálkozásal láták hogy a remete a tengeren futna utánok., a ki is a hajot bé érvén. kiáltá a püspöknek...”

Mikes elbeszélése a 206. levél terjedelmének mintegy a felét teszi ki, s a Csáky gróf haláláról szóló tudósítást követő reflexiókhoz kapcsolódik. Mikes először felszólít a hálaadásra az eltelt évert, majd buzdít a kérésre, Isten ezután se hagyja el a bujdosókat, végül hangsúlyozza, „de ne szájal. hanem szível kérjük. Mert az emberek a száját halgattyák meg, de az Isten a szivet tekintí. valamint történt egy szent remetével.” Ugyanekhez a gondolathoz tér vissza az elbeszélést lezáró, értelmező megjegyzésben: „ebből apéldából látjuk, hogy az Isten a sziv imádságát szereti, és nem a szonkra figyelmez.” A levelet rövid újévi jókívánsággal és „Amen”-nel fejezi be.

Az összevetés alapján megállapítható, Mikes nagy önállósággal kezelte a témát, s közben megőrizte annak központi magvát és vallási értelmezését, számos apró részlettel gazdagította, és több ponton módosította az elbeszélést. Az említett különbségek miatt Mikes változata valamivel közelebb áll Pelbárt szövegéhez, ezért közvetlen forrását is Pelbárt példának hagyományozódási körében feltételezhetjük. A héber és a mohamedán közvetítés lehetősége nagy biztonsággal kizárható. Ismeretes, hogy az összesen több mint ezer darabból álló Pelbárt-féle példaanyag közép-európai recepciója egyaránt kimutatható a reformáció és az ellenreformáció hitvita-irodalmában, prédikáció-, meditáció- és példagyűjteményeiben, s Pauli is többet felhasznált közülük.

A 77. levélben az „áthatatos barátság” gondolata kapcsán szemléletesen előadott elbeszéléshöz, melyben egy elrabolt francia ifjút jegyese férfiruhába öltözve kiszabadít a török fogságból, a kritikai kiadásban Hopp Lajos annyit jegyzett meg, hogy „forrása még ismeretlen”.⁴⁷ A történet „kalandregény váza”; „a témát a középkor is kedvelte”; „ké-sőbb is népszerű”, s példaként Hopp utalt Aucassin és Nicolette, Apollonius és Lucina, valamint Szép Magelona históriájára és Goldoni *La dalmatina* című darabjára. *A fordító Mikes Kelemen* című monográfiában ehhez annyit tett hozzá, hogy „[a] tengeri tolvajok,

⁴⁷ MÖM I, 139–140, 600. Ugyanitt Hopp utalt arra, hogy a 77. levél Mikesnek Kőszeghy Zsuzsi Lengyelországba történt távozását követően írt első levele, melynek a történetet közvetlenül megelőző részében szerelmi bánatát panasolja, s az itt használt kifejezések – neve említése nélkül – Zsuzsi emlékét idézik. MÖM I, 599.

majd törökök fogságába esett francia ifjú és megmentésére indult álruhás szerelmesének kalandos története, a szerelmesek szétszakadása, küzdelme és szerencsés egyesülése örök témája a széphistóriának.⁴⁸

Mikes elbeszélése valójában „A húséges feleség”⁴⁹ címen összefoglalt elbeszéléstípushoz tartozik, középpontban a házastársi (jegyesi) húség próbájának gondolatával. A típushoz sorolt elbeszélések központi cselekménye a rabszolgaságban sínylődő férj kiszabadítása a feleség által. A típuson belül külön csoportot alkotnak azok a történetek, amelyekben a feleség férfiruhába, néha szerzetesnek vagy zarándoknak öltözve indul útnak, hogy kiváltsa férjét.⁵⁰ Ennek a későközépkori eredetű elbeszéléstípusnak számos változata ismert a *Gesta Romanorum*tól kezdve különböző műfajokban, így például mesterdalban, epikus énekben, népkönyvben és önálló elbeszélésben. A 16. század közepétől megjelenik a drámában, s a század végén feltűnik a protestáns exemplumgyűjteményekben. Gyakran előfordul a történetben a tisztán maradó ing és a feleségre irányuló csábítási kísérlet motívuma. A fogságból történő kiváltás motívuma középkori jogszokásra megy vissza, s több középkori exemplumban megtalálható. A fogoly cselrel történő kiszabadításának már Valerius Maximusnál rögzített eszköze a ruhacsere (IV, 6, 3), amely ezt követően számos középkori és kora újkori história- és exemplumgyűjteményben feltűnik, de előfordul egy török mesében is. A „nő férfiruhában” témakör az újabb kutatások szerint modern konstrukció, s különböző elbeszélő témák lazán összetartozó csoportja tartozik ide.

A „fides conjugalis” gondolat két fő vonulatát a weinsbergi asszonyok- és az Ansberta-téma feldolgozásai alkotják a német nyelvterületen.⁵¹ Az előbbinek több költői és színpadi feldolgozása készült a 16. és a 17. században; Jacob Masen a 17. század közepén drámatémaként ajánlotta. Mikes mindkét témát feldolgozta a 108.,⁵² illetve a 77. levélben. A 77. levélben előadott történet egyértelműen az Ansberta-változatra megy vissza. Az Ansberta-témát Jakob Bidermann *Virtus celata clarior* címmel 1642-ben novellában,⁵³ Nicolaus Avancini a 17. század második felében *Fides coniugalis sive Ansberta, sui coniugis Bertulphi e dura captivitate liberatrix* címmel nagy apparátust felvonultató, öt felvonásos drámában dolgozta fel.⁵⁴ Bidermann novellája, melyben a téma a

⁴⁸ HOPP, *A fordító...*, 2. jegyzetben *i. m.*, 70.

⁴⁹ ATU 888.

⁵⁰ EM V, 203–207; vö. Frederic C. TUBACH, *Index exemplorum: A Handbook of Medieval Religious Tales*, Helsinki, Suomalainen Tiedeakatemia, 1981, n. 2126, 3811, 3968, 4336; EM V, 168–186, 837; EM X, 1097–1104, itt: 1103; EM VII, 1430–1432.

⁵¹ Simon RETTENPACHER, *Dramen (lateinisch-deutsch)*, Hrsgg. Benno WINTERSTELLER OSB, Christoph FACKELMANN, übers. von Alfons ISNENGI, Walter ZRENNER, Teil II/2, *Selecta dramata – Ausgewählte Dramen: Übersetzung und Kommentar (6–9), Frauen-Treu*, kritische Ausgabe nach dem Druck von 1682, Wien, Lit-Verlag, 2009, 352–356.

⁵² MÖM I, 198–199, 667–668. Vö. Jacob MASEN, *Palaestra eloquentiae ligatae*, Köln, 1683, 72. (1. kiadás: Köln, 1654/57.)

⁵³ Használt kiadás: Jacob BIDERMAN, *Acroamatum academicorum libri III*, München, 1706, 202–233. (1. kiadás: Luzern, 1642.) A gyűjteményben több más nemzetközi elbeszélő téma novellisztikus feldolgozása található. Vö. EM II, 287–291.

⁵⁴ Nicolaus AVANCINI, *Poesis dramatica*, II, Köln, 1675, 253–359.

házasársi hűségre vonatkozó parancs szemléltetését szolgálja elsősorban, 1766-ig összesen tizenöt újabb kiadást ért meg, s hosszú ideig meghatározta a további irodalmi feldolgozásokat katolikus területeken. Prédikációba illesztve a téma rendszerint az ártatlanul üldözött nő típusát és a házasársi hűség pozitív példáját képviselte.

Bidermann novellájában egy nemrég házasodott német nemes, Bertulfus szentföldi zarándoklatot tesz, majd Egyiptomba megy, ahol az arabok társaival együtt elfogják, és rabságra vetik. Erről levélben tudósítja feleségét, Ansbertát, aki titokban útra kel férje kiszabadítására. Ansberta zarándok ifjúnak öltözve Bertulfus fogva tartója, egy pogány fejedelem udvarába érkezik, s lantjátékával bámulatba ejti az uralkodót. Egy ugyanott fogságban tartott keresztény gyermek megmutatja neki a rabokat, köztük Bertulfust. Miután Ansberta játékával elnyeri a fejedelem kegyét, azt kéri tőle, hogy bocsássa szabadon és adja neki az általa kiválasztott rabot ajándékai fejében. A fejedelem teljesíti a kérést, s Bertulfus kiszabadul. A hazatérés után az otthonmaradottak hosszú távolléte miatt bevádolják nála a még mindig zarándoknak öltözött Ansbertát. Bertulfus haragra gerjed, mire Ansberta felfedi kilétét.

A dráma argumentumában Bidermannra hivatkozó Avancini több új motívumot, szereplőt és allegorikus közzjátékot illesztett a cselekménybe, amit számos ponton módosított és kibővített. Bertulfus nála német fejedelem, akihez a kiszabadítására érkező Ansberta kenyérbe rejtett levelet juttat el, de nem fedi fel magát előtte. Bertulfus fogva tartója, a pogány fejedelem születésnapja alkalmából három fogoly, köztük Bertulfus életét akarják feláldozni. Ansberta felajánlja magát Bertulfus helyett, mire az uralkodó útítársával, Brunellusszal együtt őt is börtönbe záratja. Brunellus szerelmes Ansbertába, s meg akarja szöktetni, ő azonban ellenáll a csábításnak. A király egyik szolgája, Florillus, aki titokban katolikus, ura figyelmébe ajánlja Ansberta lantjátékát. Bertulfus a már ismert módon kiszabadul a börtönből. Avancini további új invenciója, hogy a király születésnapjára három színdarabot adnak elő, miközben Ansberta és Bertulfus titokban a hazautazást tervezi Florillus segítségével. Az ünnepre érkező perzsa követ egy gyűrűt küld ajándékba a királynak Florillusszal, aki azonban Ansbertának és Bertulfusnak adja azt. Miközben a követet az udvarba vezetik, Ansberta, Bertulfus, Brunellus és Florillus elhajóznak. Felfedezvén a szökést, dühében az uralkodó megöleti az összes foglyot, s üldözöbe veteti a szökevényeket. Az üldözők hajója elsüllyed, míg a menekülők szerencsésen partot érnek. Ansberta és Bertulfus itt vitába keverednek, mire Ansberta az erdőbe menekül. Bertulfus német kereskedőktől hall hazájáról és otthon hagyott feleségéről. Brunellus ismét próbálkozik Ansbertánál, aki azonban „a szeretet erejétől hajtva” végre felfedi kilétét Bertulfus előtt.

A jezsuita dráma további történetében az Ansberta-téma Masen ajánlása ellenére nagyobb jelentőségre tett szert, mint a weinsbergi asszonyoké. Az Avancini-féle feldolgozás 1667-es bécsi ősbemutatója ún. „ludus caesareus” volt I. Lipót császár és Margarita Teresa esküvője alkalmából. A darab 1675-ben nyomtatásban is megjelent, s ezt követően a jezsuita *choragusok* több helyszínen adaptálták és előadták, de ettől független feldolgozásai is készültek a témának. A bencés iskolai színpad számára Otto Guzinger 1650-ben Salzburgban bemutatott darabjában dolgozta fel először, ezt követte Simon

Rettenpacher drámája 1682-ben.⁵⁵ Rettenpacher darabjának különlegessége, hogy az Ansberta-cselekményt integrálta a német történelem keretei közé, s belehelyezte a weinsbergi asszonyok-téma feldolgozásába. Ráadásul kombinálta más rokon elbeszélő témákkal és motívumokkal, aktuális dimenziót kölcsönzött neki, s a házastársi szeretetet az isteni szeretet földi „imagó”-jává stilizáló funkcióval ruházta fel a történetet. 1687-ben a téma svankszerű feldolgozását adták elő a salzburgi hercegeérseki udvarban, immár német nyelven. Magyarországon az eddig ismert és közreadott adatok mindössze két jezsuita előadást jeleznek a 18. század közepéről (Buda, 1750; Esztergom, 1763),⁵⁶ de a drámatémák nemzetközi vándorlása és a fennmaradt adatok töredékessége miatt biztosra vehető, hogy voltak korábbi előadásai is.

Bidermanntól és Avancinitól eltérően a történet helyszínét Mikes Franciaországba helyezi; hősei nem házastársak, hanem jegyesek. A fogságba esés helyszíne Bidermann novellájában Egyiptom, Mikesnél viszont „tengeri tolvajok” fogják el az ifjút. A „kis asszony” Mikesnél nem levélből, hanem sok idő múlva, megszabadult raboktól értesül jegyese hollétéről. Egy „leány baráttával” indul útnak, de a kiváltására magukkal vitt pénz kevésnek bizonyul. Mikes elbeszélésének csúcspontja az a jelenet, melyben a jegyesek arról vitatkoznak, melyikük maradjon ott a török fogságban, amíg a másik visszamegy a hiányzó pénzért. Végül úgy döntenek, hogy az ifjú megy haza. Mire visszatér, jegyese leleplezte magukat, a török azonban „szépnek találván. mátkájához való hűségét, el bocsátta őket.” Nincs szó Mikesnél többek között arról, hogy az ifjú nem ismeri fel jegyesét, s hiányzik a lantjáték, a csábítás, a szökés és a vád motívuma. Teljesen eredeti Mikes tréfás megjegyzése a történethez, mely a jegyesek elbeszélést lezáró lakodalmához kapcsolódik: „talám édes néném a föld alatt lako emberek is lakadalmaztak, és táncoltak. mert tegnap előtt nagy föld mozgást érzettünk alattunk”.

Mindezek alapján megállapítható, Hopp Lajos túlságosan tág körben jelölte ki Mikes elbeszélésének nemzetközi párhuzamait. Mikes forrása nagy valószínűséggel az Ansberta-téma egyik Bidermann változatához közel álló, de jelenleg pontosan nem meghatározható, prózai feldolgozása lehetett. Nem zárható ki a lehetőség, hogy Mikes már kolozsvári tanulmányi éve során találkozott a témával. Ennek ellene mond, hogy Franciaországban lokalizálja a történetet, ami esetleg francia közvetítésre utal.

A 80. levél befejező részében előadott két rövid történettel Mikes arra a néne szájába adott korábbi megjegyzésre válaszol, mely szerint „törököt sem látz hintóban”.⁵⁷ A két, egymáshoz szorosan kapcsolódó, anekdotikus elbeszélést annak bizonyítására adja elő, hogy más nemzeteknél is csak nemrég szaporodott el a hintó. Az egyik „Clovis”-ről szól, aki Batild nevű feleségét a menyegző után négyökrös szekéren vitte haza, a másik IV. Henrik francia király egyetlen, a feleségének kölcsönadott hintójáról tudósít. A kritikai kiadás vonatkozó jegyzetében Hopp Lajos csupán annyit jegyzett meg, hogy „A levélíró a hintó európai divatát Franciaországban látta. A hintó elterjedésével kapcsolatos régi

⁵⁵ RETTENPACHER, *Dramen*, 51. jegyzetben *i. m.*, 363–368.

⁵⁶ STAUD Géza, *A magyarországi jezsuita iskolai színjátékok forrásai, IV, Mutatók*, összeáll., szerk. H. TAKÁCS Marianna, Bp., MTA Könyvtára, 1994, 32, 47, 89.

⁵⁷ MÖMI, 148.

példákat is Franciaországból veszi. [...] Mikesnek erős érzéke van a kuriózumok iránt.”⁵⁸ A két történet forrásának kérdésével nem foglalkozott. A jegyzetek további részében Hopp „Clovis”-t tévesen azonosította Klodviggal (Chlodvig) (481–511), a frank birodalom megalapítójával, mivel „Batild”, azaz Bathilde (Bathildis, Balthildis, meghalt 680 körül) utóbb szentként tisztelt frank királynő II. Klodvig (640–657) felesége volt; a házasságkötés 648 körül történt.⁵⁹

Bathilde legendájában nincs szó a Mikes által említett történetről,⁶⁰ az ökrösszekér motívuma azonban megtalálható Einhard Nagy Károly-életrajzában. A Meroving korszak bemutatásában Einhard hangsúlyozza, hogy a nemzetség egy idő után elvesztette jelentőségét, az uralkodónak a királyi címen kívül szinte semmije nem volt, majd megjegyzi: ha hosszabb utat kellett tennie, paraszti módon, ökrösszekéren utazott. Így ment a palotába és a birodalom java érdekében évente tartott nyilvános összejövetelekre, s így tért onnan haza: „Quocumque eundum erat, carpento ibat, quod bubus iunctis et bubulco rustico more agente trahebatur. Sic ad palatium, sic ad publicum populi sui conventum, qui annuatim ob regni utilitatem celebrabatur, ire, sic domum redire solebat.”⁶¹ A szövegész kommentárjai szerint Einhard itt egy olyan rituálén ironizál, amely eredetileg a pogány királymítoszhoz tartozott, s amelynek eredeti jelentése Einhard idejére már feledésbe merült.⁶² A Meroving uralkodók ökrösszekere nem közlekedésre szolgált, hanem kultikus jelentősége volt. A király ökrei a pogányság idején szent állatoknak számítottak, s a királyi családhoz tartozó és a nemes asszonyok is ökrösszekéren utaztak.

Mikes elbeszélésének ősforrása tehát föltehetően Einhard Nagy Károly-életrajzában idézett részlete, amely az idők során kiegészült II. Klodvig és Bathilde menyegzőjének motívumával. Azt, hogy ez a kiegészülés, azaz az ökrösszekér motívumának konkrét személyekhez kapcsolása hol és mikor ment végbe, jelenleg nem tudjuk megmondani. A történetet Mikes minden valószínűség szerint az általa idézett formában, készen kapta, s nem lehetetlen, hogy egy olyan francia műben olvasta, amelyben együtt szerepelt az utána előadott második elbeszéléssel.

A IV. Henrik francia király egyetlen kocsijáról szóló anekdota forrásához két 19. századi francia szakmunka segített közelebb jutni. Az első François Noel kézikönyve a találmányokról és felfedezésekről 1833-ból,⁶³ a második Alfred Martin áttekintése a

⁵⁸ *Uo.*, 609.

⁵⁹ *Bibliotheca hagiographica latina antiquae et mediae aetatis*, ed. Socii Bollandini, A–I, Bruxelles, 1898–1899, 140–141; *Lexikon für Theologie und Kirche*, II, Hrsg. Walter KASPER, Freiburg–Basel–Rom–Wien, Herder, 1994, 81.

⁶⁰ *Scriptores rerum Merovingicarum*, II, *Fredegarii et aliorum chronica, Vitae sanctorum*, ed. Societas aperiendis fontibus rerum germanicarum medii aevi, Hannover, 1888 (*Monumenta Germaniae Historica*, A, *Scriptores*, 2), 475–508.

⁶¹ EINHARD, *Vita Karoli Magni – Das Leben Karls des Großen: Lateinisch und deutsch*, übers., Nachw. und Anm. Evelyn SCHERABON FIRCHOW, Stuttgart, Reclam, 1975, 10.

⁶² Eugen EWIG, *Die Merowinger und das Frankenreich*, Stuttgart–Berlin–Köln–Mainz, W. Kohlhammer, 1988, 78.

⁶³ François NOEL, *Nouveau dictionnaire des origines, inventions et découvertes*, I, Paris, 1833, 319. Az ökrösszekér motívuma a Meroving királyokkal kapcsolatban feltűnik a legújabb magyar nyelvű francia irodalom-

közlekedési eszközök történetéről 1894-ből.⁶⁴ Mindkettő közli a következő szöveget: „Henri IV n’avait d’abord qu’une seule voiture, comme le prouve une lettre de ce roi à un de ses favoris dans laquelle il dit : « Je ne sçaurais aller vous voir aujourd’hui, parce que ma femme se sert de ma couche ».” Noel szerint IV. Henrik említett levelének címzettje Maximilien de Béthune, Duc de Sully, a király pénzügyminisztere. Mikes az idézett szöveg lényegének pontos összefoglalását adja, csupán a levél motívumát hagyja el belőle. Az említett kiadványok alapján nem dönthető el, hogy az idézetben egy valóságosan létező levélről vagy pedig egy Henrik királynak tulajdonított mondásról van szó. Mint Kovács Eszter hivatkozott tanulmányában utalt rá, IV. Henrik jeles tetteit, emlékezetes mondásait, leveleit és a vele kapcsolatos anekdotákat több francia gyűjteményben kiadták a 17. és a 18. században.⁶⁵ Mikes történetének közvetlen forrását az ilyen típusú vagy az ezek anyagát hasznosító kiadványokban is kereshetjük.

A 94. levélben Mikes három elbeszélést ad elő, melyek közül a középső V. Károly császár különös igazságtévesztését beszéli el egy brüsszeli vendégségben az elsőségért vetélkedő két asszony között.⁶⁶ A vonatkozó jegyzetben Zolnai Bélát idézve Hopp Lajos mindössze arra utalt, hogy „[b]eláthatatlan irodalom keletkezett a reformáció korszakának nagy uralkodója körül. Vita Caroli V. c. életrajza megvált Rákóczi bécsújhelyi olvasmányai között is.”⁶⁷ *A fordító Mikes Kelemen* című monográfiájában megjegyezte:

történetben is: CSEPPENTŐ István, DÉVÉNYI Levente, HORVÁTH Krisztina, KALMÁR Anikó, MAÁR Judit, PALÁGYI Tivadar, TÓTH Réka, *A francia irodalom története*, szerk. MAÁR Judit, Bp., ELTE Eötvös Kiadó, 2011, 21.

⁶⁴ Alfred MARTIN, *Étude historique et statistique sur les moyens de transport dans Paris avec plans, diagrammes et cartographes*, Paris, 1894, 10.

⁶⁵ KOVÁCS, *Mikes Kelemen Törökországi leveleinek...*, 27. jegyzetben *i. m.*, 92. Abban a két műben, melyekben Kovács Eszter szerint érdemes keresni a IV. Henrikkel kapcsolatos történet forrását, az elbeszélés nem fordul elő. Az egyik mű, XIV. Lajos egykori nevelője, Hardouin de Péréfixe de Beaumont összeállítása (*Histoire du roy Henry le Grand*, Amsterdam, 1661) szigorú értelemben vett történeti munka, a király életrajzának, valamint uralkodása politikai, katonai és diplomáciai eseményeinek időrendi áttekintésével és értékelésével. A másik mű (Louis Laurent PRAULT, *L’Esprit d’Henri IV ou Anecdotes les plus intéressantes [...] & quelques Lettres de ce Prince*, Paris, 1770) már címében utal arra, hogy a király személyére összpontosít, s nagy számban közöl vele kapcsolatos szórakoztató históriákat, szellemes mondásokat és anekdotákat. Mikes forrása azonban ebben sincs meg. Prault részletesen foglalkozik IV. Henrik és Sully több évtizedes bensőséges kapcsolatával, s többször idézi a pénzügyminiszter emlékiratait és a király hozzá írt leveleit. Az egyik, anyagi gondokról panaszkodó levelében a király a keresett történetre távolról emlékeztető fordulatot használ („je n’ai quasi pas un cheval sur lequel je puisse combattre”, 88). Egy másik levélben viszont egyik hintóját hozza szóba („Fourcy, envoyez-le chercher en diligence, & qu’on lui mene plutôt un des mes carrosses, ou bien le vôtre”, 139–140). Prault jelentős számú forrásból gyűjtötte össze anyagát, melyek közül több – az ő munkájához hasonló típusú, más kiadványokkal együtt – ugyancsak szóba jöhet a keresett történet forrásaként (pl. *Mercur de France, Journal du regne de Henri IV, Tablettes historiques des Rois de France, Dictionnaire des Hommes illustres*). Az átfogó tematikájú, de szintén számitásba vehető anekdotagyűjtemények 18. századi példái: B. LACOMBE DE PRESEL, *Dictionnaire d’anecdotes*, I–II, Paris, 1768 (nouvelle éd.); *Dictionnaire d’anecdotes*, Paris, 1787; *Ana, ou collection de bonmots, contes, pensées détachées, traits d’histoire et anecdotes des hommes célèbres*, I–X, éd. par C. G. T. GARNIER, Amsterdam, 1789.

⁶⁶ MÖM I, 172.

⁶⁷ *Uo.*, 639.

„A szerelmes brüsszeli asszonyok novellisztikus versengése egy reformáció kori udvari történet.”⁶⁸ Az elbeszélés forrásának kérdésével Hopp nem foglalkozott.

A kérdés vizsgálatában abból indultam ki, hogy V. Károly rendkívül gazdag irodalmi utóéletében⁶⁹ külön csoportot alkotnak a császár nevezetes mondásait rendszerint az anekdotikus elemekkel bővített életrajzzal együtt közreadó kiadványok.⁷⁰ Az ezekben közölt és a császárnak tulajdonított mondások, vele kapcsolatos anekdoták nem mind tekinthetők hitelesnek, ugyanakkor jelzik az alakja körül már életében megindult mítoszképződést, s tanúsítják, hogy a császár alakja kristályosodási pontjává vált különböző nemzetközi elbeszélő témáknak, motívumoknak.⁷¹ A mondások gyakran a császár környezetében tartózkodó, jelentős személyek vagy fontos események kapcsán hangzanak el. A gyűjtemények olyan történeteket is rögzítettek, amelyek korábban szóban terjedtek, s ismert nemzetközi elbeszélő témák változatai. Az ilyen típusú gyűjtemények közé tartozik például Juan Antonio de Vera y Figuera *Les bons mots et les belles actions de l'empereur Charles V.*, 1683-ban Antwerpenben megjelent összeállítása, melynek spanyol nyelvű kiadásai 1627-től láttak napvilágot, s amely 1675 és 1800 között, részben más címmel, legalább tizenhárom francia és németalföldi kiadást ért meg. A keresett történet azonban ebben nem található.

Egy másik ilyen típusú összeállítás Jan de Griek *De Heereycke ende Vrolycke Daeden van Keyser Carel den V.* című, Brüsszelben 1674-ben kiadott munkája, amely a fejedelmi tükör, az anekdotikus életrajz és a nevezetes mondások gyűjteményének sajátos keveréke, elsődlegesen didaktikus-szórakoztató célkitűzéssel. A mű 1675-ben újra megjelent Brüsszelben és Antwerpenben, majd hamarosan francia fordítása is napvilágot látott, *Les Actions heroyques et plaisantes de l'empereur Charles V.* címmel, többek között 1683-ban Kölnben, valamint 1690-ben, 1699-ben és 1730-ban Brüsszelben. A gyűjtemény hamarosan kalendáriumok, anekdota- és svankgyűjtemények forrásává vált, s többször kiadták a 19. század második felében is.

⁶⁸ HOPP, *A fordító...*, 2. jegyzetben i. m., 71.

⁶⁹ Vö. pl. *Kaiser Karl V. (1500–1558): Macht und Ohnmacht Europas. Kunsthistorisches Museum Wien, 16. Juni–10. September 2000*, Hrsg. Wilfried SEIPEL, Wien, Kunsthistorisches Museum, 2000; Elisabeth KLECKER, *Karl V. in der neulateinischen Habsburg-Panegyrik des 17. und 18. Jahrhunderts = Karl V. 1500–1558: Neue Perspektiven seiner Herrschaft in Europa und Übersee*, Hrsgg. Alfred KOHLER, Barbara HAIDER, Christine OTTNER, unter Mitarbeit von Martina FUCHS, Wien, Österreichische Akademie der Wissenschaften, 2002, 747–766; Martina FUCHS, *Karl V. in der deutschsprachigen Belletristik – eine populäre Figur? = Karl V. 1500–1558: Neue Perspektiven, i. m.*, 725–746; UÓ, *Karl V. Eine populäre Figur? Zur Rezeption des Kaisers in deutschsprachiger Belletristik*, Münster, Aschendorff, 2002; *The Histories of Emperor Charles V.: Nationale Perspektiven von Persönlichkeit und Herrschaft*, Hrsgg. C. Scott DIXON, Martina FUCHS, Münster, Aschendorff, 2005.

⁷⁰ *Karl V. 1500–1558 und seine Zeit*, Hrsg. Hugo SOLY, Köln, DuMont Literatur und Kunst Verlag, 2003, 469–470.

⁷¹ Harlinda LOX, *Kaiser Karl V. in der flämischen Erzählkultur = Erzählkultur: Beiträge zur kulturwissenschaftlichen Erzählforschung. Hans-Jörg Uther zum 65. Geburtstag*, Hrsg. Rolf Wilhelm BREDNICH, Berlin–New York, De Gruyter, 2009, 263–276.

Mikes elbeszélésének egyik változatát ebben a gyűjteményben azonosítottuk. Először a flamand, majd a francia szöveget idézzük, az előbbit az 1675-ös kiadásból Harlinda Lox közlése nyomán, az utóbbit az 1690-es kiadás alapján:

Wie de voorrang moet hebben

Aan het Hof te Brussel heerste het Bourgondisch hofceremonieel. Karel V zelf had het weer in voege gebracht. En zo was men aan het Hof getuige van de najver van ver-scheidene hovelingen in verband met de vraag wie van hen de voorrang had. De keizer lachte daar in stilte om.

Op zekere dag brak er een twist uit tussen twee hofdames. Allebei beweerden ze voor-rang te hebben om de drempel van het keizerlijke vertrek te overschrijden. En ze konden het blijkbaar niet met elkaar eens worden want op de duur kwam de keizer zelf tussen-beide en zei: „Welaan, dat de grootste zottin maar het eerst binnenkomt!”⁷²

Contestation sur la préseance

Deux Dames estant depuis longtems en dispute touchant la preference, & s'estant un jour rencontrées, elles se mirent à contester sur ce point jusqu'à s'échauffer la bile : Sa Majesté qui estoit un exemple d'humilité, ne pouvant souffrir un si sottte ambition, se sentit obligé de dire, que celle qui seroit la plus folle des deux, prendroit d'oresnavant le pas.⁷³

A két szöveg összevetése azt mutatja, hogy a flamand változat első fele nincs meg a franciában. Ez a bevezető rész pontosan megnevezi a helyszínt, elmondja, hogy maga a császár vezette be Brüsszelben a burgundi udvari ceremóniát; utal arra, hogy az udvaroncokat állandóan foglalkoztatta az elsőbbség kérdése, de a császár csak nevetett ezen. Míg a flamand szöveg szerint az elsőbbségi vita minden előzmény nélkül tört ki a két udvarhölgy között a császári szerződés aláírásán való megjelenés alkalmából az ajtó előtt, a francia változat régóta meglévő vitát említ, amely a két hölgy közelebről nem részletezett találkozásakor újra fellángolt. A francia változat bővebb annyiban, hogy az alázatosság példájának nevezi öfenségét, aki „nem szenvedhetvén egy ilyen buta nagy-ravagyást”, tette a vitát eldöntő szellemes kijelentést. A történet csattanóját alkotó császári mondás mindkét változatban azonos.

Mikes elbeszélése több ponton különbözik mindkét változattól, a történet magva azonban megegyezik. Mikes „nagy vendégséget” említ, melyre a két vetekedő asszony nem akar elmenni; nekik nem az ajtón elsőként való belépés, hanem az ültetésbeli rang-sor okoz gondot. Új motívum Mikesnél, hogy a császár tudomást szerezvén az esetről, maga elé idézi a két asszony „prokátori”-t, akik a császár mint bíró előtt vitatkoznak. Az érvek egyenlőek, de a császár nem akarja magára haragítani egyik asszonyt sem. Ítélete, mely szerint „a mellyik leg szerelmeseb”, kívánhatja az elsőséget, csupán kifejezésmód-ban különbözik a flamand és a francia változat „legbolondabb” kitételétől, mivel hasonló

⁷² Harlinda LOX, *Van stropdraggers en de pot van Olen Verhalen over Keizer Karel*, Leuven, Davidsfonds, 1999, 126, n. 129.

⁷³ *Les Actions heroiques et plaisantes de l'empereur Charles V.*, seconde édition, Bruxelles, 1690, 81–82.

mellékjelentése lehet a fogalomnak. A flamand és a francia változattól eltérően Mikes még hozzát teszi, hogy a gyűlés után mindenki helyesnek találta a császár ítéletét, s az asszonyok sem hadakoztak tovább az elsőségért, „nem akarván. szerelmesnek tartatni avilág előtt.” Lehetséges, hogy a császár mondását maga Mikes módosította annak érdekében, hogy ezt követően a szerelmes asszonyokról és a szerelemről elmélkedhessen, s ezzel előkészítse a nényéhez intézett kérdéssel lezárt harmadik történetet az erdőben megtámadott kisasszony három szeretőjéről, mellyel befejezi a levelet.

A flamand szövegről a kutatás megállapította, hogy ez az V. Károllyal kapcsolatba hozott anekdota egy olyan, a 12. századtól ismert kópétörténet változata, melynek motívumai megtalálhatók több más, jól ismert elbeszéléstípusban.⁷⁴ Nem állítható teljes biztonsággal, hogy Mikes a fent idézett francia szöveget használta forrásként, addig azonban, amíg elő nem kerül egy, az ő történetéhez közelebb álló változat, ezt a szöveget tekinthetjük a mikesi elbeszélés ösztönzőjének.

Kitekintés

A vizsgálat azt mutatja, Mikes történeteinek forrásvidéke és intertextuális kapcsolatrendszere jóval összetettebb annál, mint eddig gondoltuk. A huszonegy elbeszélés közül, melynek forrása és korábbi változata eddig ismeretlen volt, ötnak meghatároztam a valószínűsíthető vagy közvetlen forrását, forrásterületét, illetőleg változatát, egy további elbeszélésnek pedig egy eddig számba nem vett korábbi szövegváltozatát azonosítottam. Erdemesnek tartottam dokumentálni azokat a lépéseket is, amelyek a közvetlen források tekintetében nem vezettek ugyan kézzelfogható eredményre, de amelyek révén közelebb jutottam egy-egy szöveg forrásvidékéhez, és szükségesnek véltem megfogalmazni olyan hipotéziseket, amelyek talán megkönnyíthetik új források feltérképezését. A vizsgálat egyben jelzi a forráskutatás határait: a módszer önmagában csak addig a pontig vezet el, ahol az egyéni írásmód kezdődik, ezért mindig figyelni kell az átalakítási folyamatokra.⁷⁵ A több korábbi változattal rendelkező elbeszéléseknél közvetlen forrás hiányában csak a legnagyobb körültekintéssel következtethetünk Mikes átdolgozó gyakorlatának sajátosságaira.

E néhány példa azt mutatja, hogy a kutatási feltételek javulása, a források jobb hozzáférhetősége és a szakirodalom folyamatos gyarapodása jelentős mértékben elősegítheti az elbeszélések még ismeretlen forrásainak, változatainak azonosítását. Szövegpárhuzamokat, motívus egyezéseket találni a ma rendelkezésre álló eszközökkel már viszonylag könnyű, a lehetséges forrásterületek pontos kijelölése és a közvetlen források megtalálása azonban rendkívül idő- és munkaigényes, néhány esetben pedig szinte reménytelen feladat. A még hiányzó források és változatok túlnyomó többségét minden valószínűség szerint csak gondosan előkészített, célzott kutatással, a tárgy történet, a Mikes-filológia és a történeti elbeszéléskutatás eredményeinek együttes alkalmazásával, nemzetközi összefogással lehet meghatározni.

⁷⁴ LOX, *Van stropdragers...*, 72. jegyzetben *i. m.*, 234–235; vö. ATU 1620; GYÖRGY, *A magyar anekdota...*, 19. jegyzetben *i. m.*, 100–101, 28. sz.

⁷⁵ Vö. Hugo FRIEDRICH, *Montaigne*, Bern–München, A. Francke, 1967, 43.

GÖMÖRI GYÖRGY

DAVID CHYTRAEUS MAGYAR ÉS LENGYEL KAPCSOLATAIRÓL

David Chytraeust a tizenhatodik század fontos protestáns reformerei között tartja számon a szakirodalom. Ez az 1530-ban született, eredetileg Kochhaff vagy Kochaffen névre hallgató rostocki német tudós rendkívül sokoldalú tevékenységet folytatott: a teológián kívül történetírással is foglalkozott, számos mű kiadásáért felelt és sokakkal levelezett, köztük főrangú személyiségekkel. Mivel a magyar filológia Holl Béla egyetlen tanulmányán kívül¹ még nem mérte fel David Chytraeus magyar kapcsolatait (amelyek egy időben összefüggtek Báthory István lengyel uralkodásával), az alábbiakban erre szeretnék kísérletet tenni.

Az első mű, ami tudomásunk szerint a Tübingenben és Wittenbergben tanult Chytraeusról született, egy vaskos epithalamium, a *Carmina et epistolae de coniugio, ad D. Davidem Chytraeum, Professorem in Academia Rostochiensis*, amit 1553-ban írtak, de csak kilenc évvel később adtak ki. Ennek a gyűjteménynek legjelentősebb, hat és fél lapos versét nem más, mint Philip Melanchthon írta, de más egyetemi személyiségek és újlatin költők is üdvözlük benne Chytraeust, úgymint Johannes Stigelius, a königsbergi Henricus Mollerus és Caspar Peucer. David Chytraeus Melanchthon kedves tanítványai közé tartozott, s a wittenbergi teológus alighanem jelentősen hozzájárult ahhoz, hogy Chytraeus 1551-ben a rostocki egyetemen kapjon alkalmazást. Bár ekkor már sűrűn jártak magyarok Wittenbergbe, ebben az epithalamium-kötetben nincs nyoma annak, hogy David Chytraeus bármelyikükkel barátkozott volna. A kötetben lengyelek sincsenek az egy Georgius Cracovius-Krakowski kivételével, aki görög nyelvű versben üdvözli Chytraeust.²

Már Holl Béla felfigyelt David Chytraeus első erdélyi kapcsolatára, ami a Rostockba vándorolt Jacobus Lucius Transylvanus³ nevű nyomdász személyében nevesíthető. Ezek szerint Lucius 1564 és 1577 közt működött Rostockban és ő nyomtatta ki Chytraeus ottani kiadványait. Ezek közt volt az az *Imaginum et meditationum Sacrarum, Libri III.*

¹ HOLL Béla, *Adatok David Chytraeus magyarországi vonatkozásairól*, AHistLittHungAUnivSzeg, 18(1981), 55–63.

² Példánya a British Libraryben 1088. c. 3 (2) alatt.

³ Holl szerint „Justus”, de a rostocki egyetem beiratkozói közt találunk 1566. novemberi beiratkozással egy „Lucius iacobus” nevű erdélyit. Vö. SZÖGI László, *Magyarországi diákok lengyelországi és baltikumi egyetemeken és akadémiákon*, Bp., 2003, 1050. sz.

című mű (Rostock, 1573), amelyben Chytraeus még 1567-ben Johannes Marbach strassburgi professzor-teológushoz intéz verset, s ebben áll ez az első magyar vonatkozású két sor:

Turca ferox longe geticis progressus ab oris
Teutoniae terror, Pannoniaeq(ue) fuit.

Más szóval Chytraeus érdeklődése Magyarország iránt ekkor még nem megy túl az általánosságok szintjén. A „török veszedelem” fenyegetése állandó témája a 16. századi német humanistáknak, jóllehet ez igazából csak az 1566-os hadjárat, illetve Sziget eleste után lesz (az ún. *Türkenliedekkel*) „irodalmi” témává, a törökellenes európai narratíva részévé. Azt kell hinnünk, ez David Chytraeus esetében is így van, hiszen 1568 végén, az osztrák rendek meghívására már elszánja magát egy hosszabb ausztriai és magyarországi látogatásra. Ennek az útnak elsősorban az a célja, hogy felmérje, milyen a protestánsok helyzete a török által veszélyeztetett, illetve részben azoktól függő területeken. Minderről be is számol *Oratio de statu Ecclesiarum...* című művében, amelynek első kiadását a már említett Jacobus Lucius nyomtatta ki Rostockban 1571-ben, majd az más fejezetekkel kiegészítve számos későbbi (strassburgi, wittenbergi és frankfurti) kiadásban is megjelent.⁴

David Chytraeus 1568 végén kelt útra Ausztriába és onnan 1569 májusában ment tovább magyar területre. Ez áll kísérelője, Joachim Edeling verses *Hodoeporicon*jában, és ugyanezt ismétli fia, Ulrich által szerkesztett első életrajza, a *Vita Davidis Chytraei*.⁵ Eszerint a rostocki teológus Pozsony, Győr és Komárom mellett „más helyeket is meglátogatott”. Edeling versében Esztergomot és Budát is említi, maga Chytraeus az *Oratió*-ban külön beszél Sopron „illusztris városáról”, és szövegéből úgy látni, hogy az erdélyi lutheránusok ügyeiről és Honterus brassói nyomdájáról is szerzett értesüléseket. Pozsonyban találkozott két olyan emberrel, akik jól ismerték a magyar történelmet csakúgy, mint az akkori katonai helyzetet, illetve vallási viszonyokat – Georg Purkircher orvossal és Zsámboky Jánossal.⁶ Kettejükkel, csakúgy, mint legtöbb informátorával, Chytraeus alighanem latinul értekezett, és igyekezett mindenütt lutheránus lelkészeket találni, akik németül vagy latinul be tudtak neki számolni egyházuk állapotáról. Ami a főrangú magyarokat illeti, azokról nem esik szó az *Oratió*-ban, csak Chytraeus János Albert mecklenburgi herceghez Kremsből írt 1569. januári keltezésű, meglepően jól informált levelében olvassuk, hogy „Conventus procerum Ungariae Posonii ad diem 10 Januarii inductus erat”, de mivel a váradi püspök (Forgách Ferenc) átállt az erdélyiekhez és

⁴ Ez az *Oratio* néven számon tartott mű más-más címekkel látott napvilágot, az 1574-es kiadás címe például *Oratio Davidis Chytraei, cum post reditum ex Austria, ad Chronici lectionem reverteretur... In qua de statu ecclesiarum hoc tempore in Graecia, Asia, Ungaria, Boemia, etc. narrationes exponuntur*.

⁵ Joachimi EDELINGI Pomerani *Hodoeporicon Boemicum, Ausstriacum, Ungaricum, etc.*, Rostock, 1571; *Vita Davidis Chytraei...*, Rostock, 1601, H3.

⁶ Joachim EDELING, *Iter Panonicum* = Nicolaus REUSNER, *Itinerarium totius orbis...*, Basel, 1592, Liber V, 428; Daniel BENGÁ, *David Chytraeus (1530–1600) als Erforscher und Wiederentdecker der Ostkirchen*, Wittenberg, 2006, 34.

egy „Iuli Laslo” (Gyulaffy László) nevű veszprémi kapitány pedig a budai basához,⁷ ezt az országgyűlést, amit Pozsonyba hívtak össze január tizedikére, április közepére halasztották. Ebből végül csak 1569 augusztusára jött létre az az emlékezetes országgyűlés, ahol Miksa kívánságára letartóztatták Balassa Jánost és „az egri hős” Dobó Istvánt.⁸ Ha magyar főurakkal ekkor még nem is, nevezetes katonákkal Chytraeus bizonyára találkozott, vendégül látta Salm gróf, levelezett az 1568-ban visszavonult Schwendi Lázárral és személyes ismerőse volt Hans Rüber kassai kapitánynak.⁹ Míg első ausztriai (és ezen belül rövid magyarországi) tartózkodása 1570 végéig vagy 1571 elejéig tartott, levelezésének tanúsága szerint Chytraeus 1573–1574-ben újra ellátogatott Ausztriába, innen, pontosabban Grazból írt levelet 1574 márciusában János Albertnek.¹⁰

De egy „numizmatikai hungarikumra” már 1568-ban bukkanunk David Chytraeus levelezésében. Georgius Fabricius szászországi költőnek és történésznek írt levelében ugyanis ez a mondat szerepel: „Mitto Ungaricos, unum Matthiae Regis corvinum, alterum Danicum, alterum tibi, alterum coniugi”.¹¹ Ha jól értelmezzük, Chytraeus nem Corvinát, hanem *corvinumot*, tehát ekkoriban már ritka, Mátyás által veretett magyar dénárt küld Fabriciusnak és egy másik, dán pénzérmét, talán tallért Fabricius feleségének.

Legközelebb 1574-ben találunk David Chytraeus által írt olyan levélre, amelyikben magyar ügyekkel foglalkozik. A címzett megint csak János Albert mecklenburgi fejedelem, s mivel a levél helyeként Graz van megadva, érthető, hogy Chytraeus a „szomszédra” is figyel. 1574. március 20-án arról ír, hogy a császár és a török közötti fegyverszünetet valószínűleg meghosszabbítják, noha ezért először cserébe a törökök Győr várának átadását kérték, amire a császár nem hajlandó. Ezután jön ez az érdekes kitétel: „Qua de re literas Alapi praefecti Canisae ad Georgium Comitem a Serinio, filium Nicolai in expugnatione Zygethi interfecti, scriptas, Cels[itudinae] V[estrae] mitto, una cum narratione, quam Iulius Zara, arcis Graecensis praefectus [...] Canissam missus descripsit”.¹² Hogy mi állt Alapi Gáspár e leveleiben, nem tudni, talán valami arról, mennyire cserbenhagyta Miksa császár Sziget védőit. Viszont ugyanebben a levélben Chytraeus már említi Ungnád Dávidot, akinek konstantinápolyi császári követévé való kinevezése mintegy kiindulópontjává lesz a rostocki tanár vallási békét előmozdító tevékenységének.

Már az *Oratio* is elég nagy helyet szentelt a görög ortodox egyház helyzetének a török uralom alatt.¹³ A tübingeni lutheránus teológusok úgy gondolták, a keleti keresztény egyház tételei nem állnak túl távol a protestáns vallásreform szellemétől, és miután Melanchthon kezdeményezte az augsburgi konfesszió lefordítását görögre, valamiféle vallási egységre lehet jutni a konstantinápolyi pátriárkával. A tárgyalópartnert II. Je-

⁷ David CHYTRAEUS, *Epistolae*, Rostock, 1614, 1094.

⁸ KÖSZEGHY Péter, *Balassi Bálint: Magyar Alkibiadész*, Bp., Balassi Kiadó, 2008, 112. Gyulaffy Lászlóról *uo.*, 119.

⁹ *Epistolae...*, 480, 551. Rübert Győrből ismerhette.

¹⁰ *Uo.*, 16.

¹¹ *Uo.*, 427.

¹² *Uo.*, 16.

¹³ Benga szerint míg 19 lap foglalkozik az osztrák, a csehországi és a magyar egyházak helyzetével, az *Oratió*ban a görög egyház egymaga 19 lapot kap, vö. BENGÁ, *i. m.*, 72.

remiás (Tranos) személyében találták meg, aki 1572-ben lett pátriárka és akit a legműveltebb, legtehetségesebb görög főpapok közt emlegettek. A korábban Tübingenben tanult Ungnád Dávidon kívül lutheránus lelkésze, Stephan Gerlach volt az, akin keresztül a tárgyalások 1574-ben megkezdődtek, a tübingeni tanárok és Jeremiás levelezésével folytatódtak és egészen 1582-ig tartottak. A többi közt 1577-ben Gerlach David Chytraeus levelét továbbította a pátriárkának.¹⁴ Jóllehet ez a párbeszéd végül is nem vezetett eredményre, főleg mivel az ortodox fél mereven ragaszkodott rítusaihoz és szentnek vélt ikonjaihoz, a Gerlach-féle tárgyalások már nyomot hagytak az *Oratio* későbbi kiadásai-ban. Az 1580-as frankfurti kiadás például már tizenöt dokumentumot csatol az eredeti szöveghez, köztük Stephan Gerlach és a cseh Václav Budovec konstantinápolyi beszámolóját, valamint Jeremiás pátriárka levelét.¹⁵

Báthory István lengyel királlyá való választása után egy évvel Ungnád Dávid Konstantinápolyból jelent a császárnak Balassa Jánosról, illetve arról, hogy fiát, Bálintot a lengyel király nem adja ki a töröknek és az most neki szolgál.¹⁶ Bár David Chytraeust a lengyel politika, ezen belül a lengyel–orosz konfliktus is érdekli, a görög egyház lehetséges közeledésén kívül mégis leginkább a törökkel folytatott állóháború foglalkoztatja. Abban, hogy a török el tudta foglalni Magyarország tetemes részét, más kortársaihoz hasonlóan a széthúzás, illetve a kettős királyválasztás következményeit látja. Nicolas Cisnerus heidelbergi tanárnak írt 1576-os levelében így foglalja össze a Mohács után történeteket: „Vastationi totus Ungariae, obsidioni Viennae et direptioni magnaie partis Austriae”¹⁷ (egész Magyarország elpusztítása, Bécs ostroma és Ausztria nagyrészének feldúlása). Chytraeus természetesen Habsburg-párti, már csak Miksa császárnak a protestánsokkal szembeni türelme miatt is, de elég jól ismeri a közelmúlt történetét ahhoz, hogy ne egyedül a magyar és erdélyi urakat kárhóztassa a török hódítás miatt.

Az elkövetkező években David Chytraeus figyelme megoszlik a magyarországi török front, illetve a lengyel–orosz konfliktus között. 1578-ban Rostockból ezt írja Nicolaus Kaas dán kancellárnak: „Turcae in finibus Ungariae et Stiriae fortissimum propugnaculum Pitski occuparunt”.¹⁸ Mi ez a „Pitski” nevű helyiség, talán Bicske? Ha igen, akkor az nem egészen ott van, ahol Chytraeus gondolja. De miért érdekelheti a dán kancellárt egy magyarországi váracska elfoglalása? Talán azért, mert a Habsburgok török politikájának változásai kihatnak a német fejedelemségek és hercegségek katonai készülségére és ez összefügg Dánia érdekeivel?

Mindenesetre Chytraeus továbbra is tájékoztatja Ulrik mecklenburgi herceget a fontosabb külföldi hírekről. Steffen Stuth szerint egy 1581 februárjában írt levelében értesíti a herceget a lengyel országgyűlésen történekről, valamint a lengyel, magyar és osztrák

¹⁴ BENGÁ, *i. m.*, 37.

¹⁵ VB, XVI, Stuttgart, 1985, 238.

¹⁶ KŐSZEGHY, *i. m.*, 176. Ugyanerről: Ungnád Dávid konstantinápolyi utazásai, ford. KOVÁCS József László, Bp., Szépirodalmi, 1986, 168.

¹⁷ *Epistolae...*, 1169.

¹⁸ *Uo.*, 342.

politikai fejleményekről, különös tekintettel a „török kérdésre”.¹⁹ Ugyancsak közli, hogy a neves strassburgi tanár Johannes Sturm Rudolf császárnak dedikált könyvet írt a török elleni harcról, amit szintén elküld a hercegnek.²⁰ Chytraeus új konstantinápolyi informátora ekkor egyébként az a Franz de Billerbeg, aki több beszámolót küld neki 1581-ben a Portán tapasztaltakról, jelentése *Epistola Constantinopoli recens scripta...* címmel be is kerül az *Oratio* 1583-as kiadásába.²¹ Később beszámolóját angolra is lefordítják, ez lesz a *Most Rare and Strange Discourses of Amurathe the Turkish Emperour...*, ami 1585-ben lát napvilágot Londonban Thomas Hackett fordításában. Hackett latinból fordította Billerbeg Chytraeusnak írt leveleit, s előszavában megjegyzi, hogy ezt már franciára is lefordították, tehát ideje, hogy az angol közönség is megismerje.

Korábban említettük, hogy David Chytraeus ismerte Hans Rübert. Ez éppen egy Billerbegnek írt 1584-es levélből derül ki, ugyanis Billerbeg Észak-Magyarországon át fog utazni, feltehetőleg megint Konstantinápolyba. Chytraeus agyba-főbe dicséri a szerinte katonai erényekben bővelkedő régi ismerősét, Rübert, akin kívül még két embert ajánl Billerbegnek a Szepességben és környékén: a kalandos életű lengyel főurat, Olbracht (Albert) Łaskit és titkárját, Szontágh Imrét! Idézzük, mit ír: „significes Heri ad prandium me vocabat Albertus a Lasky, Pal[atinus] Syradiensis, in cuius ditione esse oppidum vobis vicinum Kesmarck et domicilium in eo habere Secretarium Lasci, Emericum Santagium virum erudit(issimum) et humanissimum, quem tibi etiam esse velim, intellexi”.²² Tehát melegen ajánlja az egy időben még a lengyel királyi trónra is pályázó sieradzi vajda Olbracht Łaskit, akit még 1569-es magyarországi látogatása során megismert,²³ valamint a fentiekén kívül még a szintén „nagyon művelt” késmárki Johannes Placotomus orvost nevezi meg mint olyasvalakit, aki érdemes Billerbeg figyelmére. Rüber e levél megírása után hamarosan meghalt, már nem lehetett Billerbeg segítségére, Łaski pedig már korábban levélben kért bocsánatot az új lengyel királytól korábbi áskálódásaiért és Habsburg-párti intrikáiért,²⁴ és Báthory nemcsak fogadta, de (Łaski szerint) elmondta neki, hogy nemsokára fontos diplomáciai feladattal fogja megbízni.

Báthory Istvánról David Chytraeus kezdetben keveset tud, bár némi információt kaphatott róla nyomdászáától, Jacobus Luciustól, aki 1576-ban még Rostockban dolgozott. Viszont a lengyel király oroszellenes hadjáratai felcsigázzák érdeklődését: már 1581 márciusában ír Petrus Agricola palatinátusi tanácsosnak a varsói országgyűlés határozatáról az orosz háború folytatását illetően,²⁵ ugyanaz év májusában pedig Jacob Monaviushoz írt levelében azt mondja, küld egy, a lengyel történelemről írt könyvet Eberhard Mollernak, egy német nyelvű beszámolót az orosz háborúról pedig odaadott a nyom-

¹⁹ Karl-Heinz GLASER, Steffen STUTH, *David Chytraeus (1530–1600)*, Ubstadt-Weiher, Verlag Regional-kultur, 2000, 75.

²⁰ *I. m.*, 77.

²¹ Billerbeg leveleit lásd Chytraeus *Epistolae*-jában, 1012–1020.

²² *Epistolae...*, 553.

²³ „Excipit ingressos hic nos domus hospita Lasci”, EDELING–REUSNER, *i. m.*, 428.

²⁴ Jerzy BESALA, *Stefan Batory*, Warszawa, 1992, 318.

²⁵ *Epistolae...*, 342.

dásznak.²⁶ Ezek után felveszi a kapcsolatot a *poeta laureatus* Paul Oderbornnal, akinek hozzá intézett levele az orosz életformáról és szokásokról (*De Russorum religione, ritibus, nuptiarum, funerum, etc. ac moribus epistola ad Davidem Chytraeum recens scripta*) mellékletként már bekerül az *Oratio* 1583-as kiadásába. Oderborn egyébként egy 1582 áprilisában írt hosszú levelében részletesen beszámol a lengyel–orosz háborúról Chytraeusnak, megadja a Báthory István által elfoglalt várak neveit, a fegyverszüneti feltételeket, s a hadjáratban kapcsolatban két magyart is említ, akik nemrégiben elesetek: „Gabriel Beccesius et Candipetrus hic occubuerunt”,²⁷ vagyis Bekes Gábor, Gáspár testvére és Kendy Péter életét vesztette, mindketten Pszkov ostrománál kaptak halálos sebet.²⁸ Egyébként a *De Russorum religione... ac moribus*ban, amit Oderborn még 1581 augusztusában vetett papírra, egy bekezdésben említi Erdélyt, illetve Báthory Kristóf halálát, ami nagyon megviselte Báthory Istvánt: „Regis nostri frater, Transylvaniae Princeps nuper decessit, cuius obitu(m) Rex graviter tulit”.²⁹

1584-ben David Chytraeus hitvitába keveredett Antonio Possevino jezsuitával, aki jól ismerte Erdélyt és pápai nunciusként közvetített Báthory István utolsó orosz háborújának befejezésében. Ez a vita Nicolas Mylonius német teológus támadásával kezdődött, az Ingolstadtban kiadott *Davidis Chytraei... Imposturae, quas in Oratione quodam inservit...* című, 1582-es pamflettel, ami Chytraeusnak az ausztriai, magyar, cseh és görög egyházak helyzetéről írt beszámolója ellen íródott, s amihez szerzője csatolt egy Báthory Istvánhoz intézett, ugyancsak hitvitázó hangú, hosszú episztolát.³⁰ Báthoryt az egyházi férfiak vitái alighanem kevésbé érdekelték, s amikor Chytraeus *Imposturae quas in oratione de statu Nicolas Mylonii...* címmel közreadott egy Báthory Istvánnak dedikált értekezést, a katolikus király nem utasította vissza nyilvánosan a lutheránus szerző ajánlását. Ez volt az a kiadvány, amit egy *Adversus Davidis Chytraei Haeretici imposturas* című, több mint száz lapos vitairatában a jezsuita Antonio Possevino 1583-ban megtámadott.³¹ Erre a rostocki professzor újabb választ írt, *Responsio...* címmel, amelyhez csatolt két korábbi szöveget mesterétől, Melanchthontól. Chytraeus vitairatát 1584-ben Wittenbergben adták ki, s ezzel a vita többé-kevésbé lezárult.³²

Tízéves uralkodása során Chytraeus nem került közelebbi kapcsolatba Báthory Istvánnal, viszont annak halálhírét elég fontosnak tartotta ahhoz, hogy értesítse róla ismerőseit, így például Johannes Witzendorpot, akinek később arról is beszámolt, hogy a

²⁶ „Historiam belli Moscovitici Typographo dedi, Danieli tuo officia [...] Polonicam historiam Eberardo Mollero mittam”, *Epistolae...*, 418.

²⁷ *Epistolae...*, 1025.

²⁸ BETHLEN Farkas, *Erdély története*, III, VI–VII. könyv, Bp.–Kolozsvár, 2004, 118–119.

²⁹ Paulus ODERBORNUS, *De Russorum religione... ac moribus epistola...*, 1582, C3; David CHYTRAEUS, *Oratio...*, Francfurti, Haeredes Andreas Wecheli, 1583, 238.

³⁰ *Epistola ad Serenissimum Stephanum, Poloniae Regem, in qua vero statu Ecclesiarum per Universum Orbem Christianum versissime agitur*, Ingolstadt, 1582, de a levél keltezése 1579.

³¹ K. ESTREICHER, *David Chytraeus = Bibliografia polska*, XIV, Kraków, 1896; Chytraeus levele J. Oleariusnak, illetve Hugo Blotiusnak, *Epistolae...*, 564, 572.

³² Teljes címe *Responsio ad Antonii Possevini et Myloni cuiusdam criminationes*. A Melanchthon-szövegek címe *De usu integri sacramenti és De coniugio sacerdotum*.

lengyel királyné (Jagiello Anna) írt unokaöccsének, Zsigmondnak Svédországba a trónutódlás ügyében.³³

David Chytraeus eddig feltáratlan magyar kapcsolatai közt külön hely illeti meg két Wittenbergbe írt levelét 1588 márciusában, illetve ugyanaz év nyarán, „Gothard napján”, amelyeket függelékünkben közlünk. Az első levél címzettje „Ioannus Decsius Ungarus”, vagyis Baranyai Decsi János, a kor egyik legműveltebb magyar humanistája, míg a másiké (Baranyai Decsi és Thuri Márton mellett) egy kevésbé ismert wittenbergi magyar, Csaholini János. A második levélről már egy mondat erejéig említést tett Szabó András a szikszói csatával foglalkozó tanulmányában.³⁴ Lehetséges, hogy Chytraeus személyes ismerőse volt Baranyai Decsinek, bár a magyar humanista *Hodoeporicon*jában, amit 1587-ben adtak ki Wittenbergben, nem esik szó egy rostocki látogatásról. „Stetinumból elutazva Marchiába léptünk be, míg végül eljutottunk Berlinbe és Coloniába”³⁵ – mondja az útleírás szerzője, s ha „Marchián” Brandenburgot érti, nem érinthették útközben Rostockot. Chytraeus leveléből mindenesetre kiderül, hogy az erdélyi humanista hozzá intézett korábbi leveléből tudja, hogy Decsi Losonci Bánffy Farkas kíséretében utazott Wittenbergbe és ott egy ideig mindketten betegeskedtek.

Ebben az első levélben, amit a függelékben magyar fordításban teljes egészében közreadunk,* Chytraeus főként „Stephanus” családfája iránt érdeklődik, tudja, hogy több Báthory-ág létezik Magyarországon illetve Erdélyben, s bár ezt nem mondja ki, alighanem főleg Báthory András kardinális genealógiája érdekli, amit aztán később Jan Zamojski lengyel kancellárnak továbbít.³⁶ Ami a Decsinek küldött „magyar várak katalógusát” illeti, csak találgatni lehet, milyen kiadványról van szó, gondolom, számításba jöhet az 1581-i frankfurti német Bonfini-kiadás, az *Ungerische Chronica... ein grundtliche Beschreibung... des Königreichs Ungern...*,³⁷ amelyik nagyon részletes tájékoztatást ad Magyarországról, esetleg egy kevésbé ismert másik, német nyelvterületen kiadott mű. A kor olvasmányait kutatóknak külön érdekességet jelenthet, hogy egy rostocki tanár Pico della Mirandola „könyörgéseit”, tehát vallásos verseit is elküldi egy wittenbergi magyarnak – mivel Chytraeus nem tudhatja, ért-e Baranyai Decsi olaszul, itt csak egy latin nyelvű műre gondolhatunk, talán Pico della Mirandola *Opera omnia* című gyűjteményes kötetének valamelyik bázeli kiadására (1557, 1573).

Ami a második levelet illeti, annak több érdekessége van: a wittenbergi magyarok tudósították David Chytraeust a török elleni harcokról, nevezetesen a Rákóczi Zsigmond vezénylete alatt 1588 októberében lezajlott szikszói csatáról, és az visszaír, hogy az erről szóló (német vagy latin nyelvű) nyomtatványt már Prágából korábban megkapta.³⁸ Újabb

³³ *Epistolae...*, 585, 591.

³⁴ *Hadtörténelmi Közlemények*, 112(1999)/4, 7.

³⁵ *Magyar utazási irodalom, 15–18 század*, Bp., Szépirodalmi, 1990, 263.

* A fordítás Békés Enikő munkája.

³⁶ *Epistolae...*, 718–719.

³⁷ *RMK III*, 5409.

³⁸ Ez lehet a *Neue Zeitung* korabeli, fametszetes tudósítása, esetleg Salomon Frenzel *poeta laureatus* verse, a *Victoria pusilli Christianorum exercitus contra legionem Turcicam obtenta ad oppidum Saxo in Ungaria...*

könyveket küld a magyaroknak és megírja (nyilván azok érdeklődésére), mennyibe kerül a tengeri út Hamburgból Angliába. Baranyai Decsit már 1590-ben Strassburgban találjuk, de eddig nem tudtunk róla, hogy akár neki, akár két wittenbergi társának, Thuri Mártonnak és Csaholini Jánosnak szándékában állt volna Angliát meglátogatni. Nem ide tartozik teljesen, de azért érdemes rámutatni, hogy David Chytraeus 1588-cal kezdődően több angol diplomatával levelezett, így Daniel Rogersszel, majd Robert Beale-lel, akiknek a Báthory István halála utáni lengyelországi politikai változásokról is rendszeresen beszámolt.³⁸ Beale egyébként egyik levelében utal arra, hogy még Páduából ismeri Zamojski kancellárt, aki ott egy ideig az egyetem rektora volt.³⁹

A tizenöt éves háború kitörése újra a törökökre, s így közvetve az erdélyiekre és a magyarokra irányítja szinte egész Európa, s ezen belül a rostocki teológus és történész figyelmét. Számos *antiturcica* jelenik meg német nyelvterületen, ezek közül is az egyik legfontosabb a genovai Uberto Foglietta (1518–1581) *De causis magnitudini imperii Turcici* című beszéde, amelyet David Chytraeus ad ki Fülöp pomerániai hercegnek ajánlva, más törökellenes szövegek kíséretében. Az első két kiadás Rostockban és Lipcsében jelent meg 1594-ben, majd Fogliettát egy évvel később újra kiadják Lipcsében, hat másik szöveggel, köztük Busbecq ismert jelentésével és Frangepán Ferenc 1541-es regensburgi beszédével együtt.⁴⁰ Ebben a lipcsei szöveggyűjteményben szerepel egy *Dolum Diogenis* című, tizenhét lapos névtelen röpirat, amit lehet, hogy maga Chytraeus írt – itt Magyarországot a szerző mint „Omnino incomparabile propugnaculum Germaniae fuit Ungaria...” (Germánia teljesen összehasonlíthatatlan védőbástyájaként) aposztrofálja.⁴¹ Már a *Dolum Diogenis*-ben is szó esik Erdélyről, de 1595-től kezdve Chytraeus szinte minden évben kiad egy „krónikát”, vagyis összefoglalást a magyarországi és erdélyi hadieseményekről. A budapesti Egyetemi Könyvtárnak is van példánya a *Chronicon Anni MDXCIII, MDXCIII et Initi MDXCV* című, 150 lapos (!), Lipcsében megjelent műből, amiben a 113–121. lapokon a magyarországi és a 122–128. lapokon az erdélyi harcok leírását olvashatjuk, így például részletes beszámolót Esztergom ostromáról.⁴² Ezt követi egy *Memorabiles aliquot eventus anni proxime elapsi MDXCV fideliter annotati* című, valószínűleg 1596-os lipcsei kiadvány, benne VIII. Kelemen pápa Báthory Zsigmondhoz írt levelével, majd pár évvel később folytatódik a sor *Continuatio historica ab annis 1595 et tribus sequentibus usq(ue) ad praesentem annum...* (Lipsiae, 1599) beszámolójával, hogy aztán 1600-ban az *Anni proxime elapsi MDXCIX eventus aliquot memorabiles*szel érjen véget. Utóbbi kiadvány magyar szempontból azért érdekes, mert benne

(Prága, 1588), ami szintén tartalmazott egy fámetszetet erről a jelentős keresztény győzelemről; lásd App. H. 525; illetve SZABÓ András már idézett cikkét, 5–6.

³⁸ *Epistolae...*, 737, 768, 896–897, 1211.

³⁹ Uo.

⁴⁰ RMK III, 5550. Az RMK nem tud az 1593-as nürnbergi Bessarion-kiadásról, amelyben már szerepel Frangepán Ferenc beszéde.

⁴¹ *Dolum Diogenis. Strepitu suo collaborans Dynastis Christianis bellum in Turcas parentibus*, h. n., 1594, A6.

⁴² A londoni Lambeth Palace könyvtárban ez a mű egybe van kötve Guilielmus Brussius (Bruce) híres *antiturcicájával*, az *Ad principes populumque Christianum de bello adversus Turcas gerendo* (Lipscse, 1595) c. művével.

David Chytraeus leszámol a Sziléziába távozó Báthory Zsigmondhoz fűzött reményekkel, megemlíti, hogy Báthory András lett az új erdélyi fejedelem és ebből az alkalomból közli a Báthory nemzetség leszármazási táblázatát is.⁴³ Mivel Chytraeus ebben az évben elhunyt, a tudósítás-szeriának ez lett az utolsó, még általa gondozott darabja.

Jóllehet nem ő volt az egyetlen, aki a tizenöt éves háború idején Rostockban foglalkozott török–magyar ügyekkel. *Classicum ad Germanos. Contra Turcas Musulmannos execranda impietate et inaudita crudelitate in Ecclesiam filii Dei grassantes* címmel fennmaradt a frankfurti Martin Braschius filozófiaprofesszornak egy, a rostocki akadémián elhangzott beszéde, ami 1597-ben nyomtatásban is megjelent. Ebben a szövegben Braschius cáfolja a török verhetetlenségéről elterjedt hiedelmeket, megjegyyezve, hogy már „Esztergomot, Gyórt és Veszprémet elfoglaltuk”, s lendületes retorikája odáig terjed, hogy beszéde végén arra buzdít, a keresztény seregeknek nem csak egész Magyarországot kell felszabadítaniuk, hanem az összes többi török által elfoglalt területet, Bizáncot is beleértve.⁴⁴ Ugyanez a Martin Braschius három évvel később Chytraeus előszavával Rostockban kiadott egy *Varadini Hungariae propugnaculum contra Turcarum...* című művet Várad sikertelen török ostromáról,⁴⁵ és egyike volt azoknak, akik David Chytraeus halála után verset küldtek a teológus-történészt gyászoló 1601-es antológiának, amelyben Paulus Melissus és Janus Gruterus is szerepelnek. Braschius rostocki orációja és másik hungarikuma megerősíti azt a nézetünket, hogy 1594 és 1600 között a legtöbb német *antiturcica* szellemi központja Rostock volt, kiadási helye pedig az ez idő tájt a Majna melletti Frankfurttal versengő Lipcse, s hogy ezeket a kiadványokat legfőképpen a kiterjedt nemzetközi kapcsolatokkal rendelkező és a török háborút mindvégig figyelemmel kísérő David Chytraeus írta, szerkesztette vagy állította össze.

Függelék

1. A magyarországi Decsi Jánosnak

Az Isten fiához, Urunkhoz és Megváltónkhoz, Jézus Krisztushoz, a válságos helyzetben levő emberek megváltójához, akinek a születésnapjától kezdődően – ami a mi üdvözülésünk eredete – az imént új évet kezdtünk, (ti. hozzá) imádkozom heves könyörgéssel, hogy adjon Neked és az egész keresztény egyháznak és közösségnek boldog, nyugodt és jó évet, továbbá, hogy mindnyájunkat tanítsa, vezesse és óvja. Őt, az orvost és igazi bajelhárítót kérem, hogy Neked valamint nagylelkű Uradnak, miután legyőztétek a betegségek kellemetlenségeit, melyektől az utóbbi időben elbeszélésed szerint szenvedtetek, adjon tartós és viruló testi-lelki erőt és őrizze meg ezeket. Azt, hogy leveleim valamennyire enyhítették fájdalmaitokat, az irántam tanúsított bőséges jóindulattal mutatod ki, szeretném remélni, hogy valóban tartalmazták azok a betegségből való felgyógyuláshoz szükséges erőt és hatást, ezért még nagyobb akarattal, gyakrabban beszél-

⁴³ *Anni proxime elapsi MDXCIX eventus aliquot memorabiles annotati a D. Chytraeo*, h. n., é. n., C3.

⁴⁴ Példánya a British Libraryben, jelzete 1199. d. 14 (7).

⁴⁵ Példánya a müncheni Bajor Állami Könyvtárban.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények
2017. évfolyam 143. szám

getnék veled a leveleken keresztül. Amennyiben István király családjának leszármazási rendjét, mely száz évre, ha nem még régebbre van visszavezetve, és a rokonság fokát, mellyel a te nemes lelkű grófod ehhez a genealógiához csatlakozik, miként ígéred, néhány hónapon belül megosztod velem, akkor nem csekély jótettel fogsz engem megörvendeztetni. Azt is derítsd ki nekem, hogy Losonczy István, aki Temesvár élén állt, és 1552-ben a törökök, ígéretükkel ellentétben, kegyetlenül megölték, a te nemes urad családjából származik-e. Mivel ugyanebben az elbeszélésben említésre kerül Báthory András fejedelem is, kérlek, hogy azt is áruld el nekem, hogy ő vajon milyen rokonsági kötelekben áll Báthory Istvánnal. Úgy hallom ugyanis, hogy két Báthory család is él Magyarországon, az egyik Somlyóról származik, melyet nemrégiben Báthory István erénye és szerencséje tett híressé, a másik, nemesebb Báthorról, mely Bonfininél, Mátyás király idején és még máshol fordul elő. Ha ezeket tőled megtudom, akkor a mi barátságunk és kutatásunk közhasznót is szolgálni fog. Ugyanis azt írod, hogy reméled, hogy egy másik alkalommal a mi közvélekedésünket fogjátok követni, ami váltsa valóra a te reményedet és a te tekintélyes gróf urad számára sem lesz kedvezőtlen, s ha hamarosan világosabban jelezni fogod, hogy vártok-e valamiféle ajánlást, a legnagyobb örömmel kedvetekre teszek. Hiszen a ti római és hazai fáradozásotokért cserébe az én szegénységemben, aranyat és ezüstöt nélkülözvén, másképpen nem, mint élőszóban és leveleimben a ti jószágotokat dicsérve tudom csak kimutatni lelkem hálájának jelét. Így mutasd ki akarátokat világos szavakkal. Küldöm Magyarország várainak és birtokainak katalógusát, bízom benne, hogy nem lesz ellenedre belepillantani. Mellékelem Pico della Mirandola könyörgéseit, kegyesen és művelten írottakat, melyek közül néhány kiválóbb verset az asztalnál a fiam mindennap felolvas.

Élj jól és boldogan. Rhodopolis, 1588. elején.

2. A magyar Iohannis Czaholinusnak, Decsi Jánosnak és Martinus Thuriusnak

Üdvözöllek Benneteket, igen dicsó és jeles Urak, tisztelendő barátaim. Miként a füst a szemnek, vagy az eső az aratáskor, úgy terhes a lomha hírnök is, annak, aki küldi, és annak is, akihez küldik. Iohannes Frisiust, aki által a mieink legutóbbi törökök elleni győzelméről írtatok, nem láttam, és leveletek végül múlt április végén, Dániából jutott el hozzám, miután a szikszói csatáról szóló illusztrált nyomtatványt jóval korábban Prágából kaptam meg. Ennek ellenére nagyon örülök az általam tanúsított jóindulatotoknak és jóllehet már néhány hete betegen fekszem, mégis igen fontos kötelesség volt nekem az írás, amit ezzel a rövid levéllel is, amit ágyból diktáltam, tanúsítani akartam. A levél rövidegét a mellékelt könyvek fogják kompenzálni. Úgy hallom, hogy az Angliába Hamburgból átkelőknek két tallért kell fizetniük egy útért, és úgy gondolom, hogy ötven tallérból az egész utat tisztességgel meg lehet tenni. Oda fogom adni, ha elindul, a királyi titkárnak a levelet, ha akarja, aki majd sok mást is el fog mesélni.

1589. Gothard napján.

KOROMPAY H. JÁNOS

ARANY JÁNOS KERESZTJE: A KITÜNTETÉS*

Ferenc József 1867. június 9-én, egy nappal magyar királlyá koronázása után aláírta, több más kitüntetéssel együtt, a Szent István-rend kiskereszt-fokozatát Arany Jánosnak, aki erről csak ezután, de még a hivatalos közzététel előtt szerzett tudomást. Korántsem véletlen, hogy egyik visszaemlékezésében, amely a *Rendjelem története* feliratú palliumban,¹ az összegyűjtött levelek egyikén található, aláhúzta a dátumot: „1867. Jun. 10-én [hétfőn] fiam nagy-betegen feküdt. Futottam Kajdacsy orvos úrért, s ő tőle hallottam először, mit rebesgetnek. »Ah, számárság!« mondám.”² Kajdacsy István, Pest-Pilis-Solt vármegye főorvosa, a Kisfaludy Társaság tagja volt tehát az első hírmondó, aki elejtette azt, amit sokáig eltitkoltak, annyira jól, hogy Arany először nem is vette komolyan. Fiának betegsége, másfél évvel leányának halála után, nagyon megijesztette; erről számolt be Tompának 1867. augusztusában: „Épen mikor ama fentemlített dicsőségben úsztam, Laczi fiamat egy oly kegyetlen forró láz fogta volt elő, mint az melyből typhusza fejlődött. Egészen úgy kezdte. Csak egy hétig feküdt ugyan, de azalatt rettenetesen meg voltunk ijedve, – mert a kit a kigyó megmarta stb. tudod a közmondást. Anyját ez ijedség oly idegesen megrázta, hogy visszajöttek régi bajai, gyöngesége; s maig sincs jól belé. Én pedig, a középső Toldi VI.-ik éneke elejére, az ottani Piroskáról a mi Piroskánkra térve át, néhány subjectiv vers-szakot irtam anyja emlékezetére: s ez a munka tönkretette idegzetemet<,> úgy, mint már évek óta nem tapasztaltam. Most már pihennem, pausálnom kell, ha még kiheverném ez életben.”³

* A dolgozat az OTKA által K 81.197 számon támogatott, *Arany János kritikai kiadása* címmel folytatott kutatás keretében készült. Köszönöm a munkaközösség tagjainak, valamint Völgyesi Orsolyának és Cieger Andrásnak az ennek során nyújtott segítséget.

¹ MTA K 513/1258–1264; *Arany János akadémiai kézírataiból*, szerk. ANTAL Jánosné, SÁFRÁN Györgyi, TÖZSÉR Ágnes, Bp., MTA Könyvtára, 1985 (a továbbiakban: *AJak*), 129.

² Arany Eötvös Józsefhez írt levelének másolata, 1867. jún. 12., MTA K 513/1259; *Arany János rendjele*, Pesti Napló (a továbbiakban: PN), 1889. jan. 18.; *AJak* 130.

³ Arany Tompának, 1867. aug. 6., MTA K 513/1188; *Arany János hátrahagyott iratai és levelezése*, II, *Levelezés: Arany János levelezése iró-barátaival*, szerk. ARANY László, Bp., Ráth Mór, 1889, II (a továbbiakban: *AJL* II), 278–280; *Arany János válogatott művei*, IV, *Tanulmányok, cikkek, levelek*, szerk. BARTA János, Bp., 1953 (a továbbiakban: *AJVM*), 471; *Arany János leveleskönyve*, szerk. SÁFRÁN Györgyi, Bp., Gondolat, 1982 (a továbbiakban: *AJLev*), 597; *AJak* 137–138.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények
2017. évfolyam 143. szám

Arany László betegsége tehát felidézte a Juliskáét, amely végzetesnek bizonyult; az ő elvesztésének emléke pedig a következő versszakkal kezdődő, hat strófán át tartó feljajdulásba torkollott:

*Piroska... ez a név! jaj nekem, ez a név!
Hogy típra keresztül egy boldogtalan év
S közel a másiknak fele is már rajtam,
Mióta e dalra kulcsolva van ajkam!
Még az se merészelt – a panaszos ének
Enyhületet hozni az apa szívének:
Egy szomorú kőre ült szárnya-szegetten
S néma didergéssel gubbaszta felettem.*⁴

A kitüntetés első híre tehát igen rossz pillanatban érte Aranyt: ez indokolhatta azt, hogy visszaemlékezése szerint csak másnap hitelesíthette: „11-én este Tóth Lőrincz ismét állítá, hogy igaz.” Arany, aki 1867. április 22-től az Akadémia épületében lakott, az Akadémia ügyészétől és pénztárosától, a közvetlen szomszédságában lakó,⁵ bennfentes forrásból tudhatta meg azt, ami első hallásra nem volt számára hihető, s amit mindenképpen el akart kerülni.

Az 1867-ben írt, de csak jóval később megjelent, *A csillag-hulláskor* címet viselő verssorozat első darabja – amely a bibliai versre visszavezethető „Ki mint vet, úgy arat” közmondásra⁶ kérdez rá – felel meg ennek az első stációnak:

Azt beszélük, rendjelt kaptam –
Nem vettem, mért arattam?

Milyen kitüntetésről volt tulajdonképpen szó? A Szent István-rendet 1764-ben Mária Terézia alapította, a „Publicum meritorum praemium” (azaz „Érdemek nyilvános jutalma”) jelmonddal. Három fokozata volt: a nagy-, a közép- és a kiskereszt; az elsővel a belső titkos tanácsosi, a másodikkal a grófi vagy bárói, a harmadikkal a bárói cím volt igényelhető. A nagykeresztet – a számos jutalmazott között – Alfred Windischgrätznek 1848-ban, Julius Haynaunak 1850-ben ítélték oda: magyar szempontból tekintve ez bizonyára nem volt, nem lehetett közszolgálatban szerzett érdem. Nem volt tehát közbűnség, hogy milyen előzmények után és milyen sorba illeszkedik az, aki viseli ezt a kitüntetést, amelynek elfogadása, 1867-ben legalább, a kiegyezéshez hasonlóan mindenképpen belső kompromisszumot is jelentett (ahogyan azt az *Ausgleich* francia vagy angol fordítása, a *compromis* vagy *compromise* is mutatja). A nagykeresztet Simor János

⁴ A kéziratban: „1867. nyáron.” MTA K 506, 46; *AJak* 127.

⁵ GERGELY Pál, *Arany János és az Akadémia*, Bp., Akadémiai, 1957, 31.

⁶ „Valamit ember vetendő azt aratja” (Gal 6, 7). *Szent Biblia, az-az Istennek Ó és Új Testamentomában foglaltatott egész Szent Írás*, magyar nyelvre fordítottatott KÁROLI Gáspár által, és mostan a' basileai ki-adás szerint ezen formában ki-botsáttatott, Posonyban és Pesten, Patzkó Ferentz' Josef költséggével, 1803 esztendőben.

hercegprímás és Andrássy Gyula a koronázás alkalmával (majd 1880-ban Tisza Kálmán) vette át; a kiskereszttel kitüntetettek között volt, még 1838-ban, királyi biztosi, majd királyi főtárnokmesteri szolgálataiért Eötvös József apja, Eötvös Ignác, később pedig Rónay Jácint (1873), Jókai (1876), Gönczy Pál (1889), Gyulai Pál (1895), Falk Miksa (1898) és Thaly Kálmán (1901) is. Az időbeli távolság, úgy tetszik, egyre kisebb konfliktust jelenthetett.

Kik ajánlották Aranyt? A kitüntetés adása korábban fejedelmi jog volt; 1867-től fogva viszont „[a] magyar miniszterelnök vagy minisztertanács javaslatára az uralkodó nevezte ki a magas rangú állami tisztviselőket, rendjeleket és kitüntetések adhatott”;⁷ így a díjnak komoly legitimációs tétje is lett. Erről Arany is tudhatott. Arról az ügyiratról azonban nem lehetett tudomása, amely a bécsi Kabineti Irodában maradt fenn:⁸ ez Festetics Györgynek, a király személye körüli miniszternek Budán, 1867. június 7-én kelt német nyelvű előterjesztését tartalmazza a koronázás alkalmával adományozandó kitüntetésekről (a legfelsőbb elhatározás német és magyar nyelvű tervezetével), valamint a királyi intézkedések (a válaszlevél és az érdemrendek irodáinak szóló utasítások) fogalmazványait. Ezek közül az elsőt idézzük:

*An Seine
kaiserlich-königliche Apostolische
Majestät
allerunterthänigster Vortrag
des treu gehorsamsten
königlich ungarischen Ministers⁹
am Allerhöchsten Hoflager Georg Grafen Festetics
betreffend die aus Anlaß der bevorstehenden Krönung allergnädigst zu notheilenden
Allerhöchsten Auszeichnungen.*

Allergnädigster Herr!

Es konnte kein passenderer Zeitpunkt zur Allerhöchsten Aufzeichnung der durch Treue, Vaterlandsliebe, und gemeinnütziges Wirken ausgezeichneten Männer gewählt werden, als durch in den Annalen Ungarns ewig denkwürdige grosse Nationale-Fest, wo Euere Majestät zur aufrichtigen, ungetheilten Freude allerhöchst Ihrer trauen Unterthanen mit der heiligen Stephans-Krone zum Könige von Ungarn gekrönt werden.

Diese erhabene Feierlichkeit würde den sichtbaren Merkmalen der Allerhöchsten Fürstlichen Gnade einen erhöhten Glanz und Bedeutung verleihen, und um so grösser würde die Belohnung sein, welche Euer Majestät dem wahren Verdienste zu gewähren geruhen.

⁷ KOZÁRI Monika, *A dualista rendszer (1867–1918)*, Bp., Pannonica, 2005, 17–18.

⁸ Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Kabinettsarchiv, Kabinettskanzlei, Vorträge 1867:2245. Fazekas Istvánnak köszönöm szíves tájékoztatását és a fénymásolatok megküldését.

⁹ Az előnyomtatott szöveget kurziváltuk.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2017. évfolyam 12. szám

Von dieser Überzeugung durchdrungen erlaube ich mir die weiter unten namhaft gemachten auf dem Gebiete des öffentlichen Unterrichtes, der Litteratur, des Handels, Industrie, und der Kunst ausgezeichneten, sich der allgemeinen Achtung erfreuenden Individuen behufs Allergnädigster Auszeichnung Eurerer Majestät ehrfurchtsvollst zu empfehlen, und unter Aufschluß des entsprechenden Resolutionsentwurfes die allerunterthänigste Bitte zu stellen:

Anrufen Euere Majestät

1. Dem titular Bischof und Graner Domherren Stephan von Lipovniczky, der das Glück haben wird Eurerer Majestät bei der Krönung das apostolische Kreuz vorzutragen, das Ritterkreuz des St. Stephans-Ordens.

2. Dem Superintendenten aug. Confession Joseph Székács, und

3. dem Superintendenten helv. Confession Peter Balogh das Ritterkreuz des Leopolds-Ordens.

4. Dem Mitglied und Secretär der ung. Akademie der Wissenschaften Johann Arany das Ritterkreuz des St. Stephan-Ordens.

5. den kön. Räthen Professoren an der Pesther Universität und Akad. Mitgliedern Johann v. Balassa, – und

6. Theodor Pauler das Ritterkreuz des Leopold Ordens.

7. dem Abbé Franz Liszt das Comthurkreuz des Franz Joseph-Ordens

8. dem Beisitzer serbischen Nationalität der königl. Tafel Samuel Maschirevich das Ritterkreuz des Leopolds-Ordens. –

9. dem gewesenen Obergespan slawischer Nationalität Paul von Madocsányi das Ritterkreuz des St. Stephan-Ordens.

10. dem Grundbesitzer slawischer Nationalität Joseph von Justh, –

11. dem gewesenen Obergespan romanischer Nationalität Emanuel von Gozsdu,

12. dem auf dem wirtschaftlichen Gebiete ausgezeichneten, allgemein geachteten Grundbesitzer Georg von Szilassy, und

13. dem renomirten Pesther Advokaten und Vorstände der bestehenden Advokatenkammer Michael von Ledniczky das Ritterkreuz des Leopold Ordens, – endlich

14. den Pesther Grosshändlern Carl Ullmann und

15. Paul Lutzenbacher

16. den Malern Moriz Than und

17. Bartholomaeus Székely sowie

18. dem Chordirigenten des ung. Nationaltheaters den Orden der eisernen Krone III Classe Allergnädigst zu verleihen.

[a 12–18. számhoz a lapszélén: „Vielleicht allen diesen Franz Joseph Orden“]

Ofen am 7^d Juni 1867¹⁰

¹⁰ „Az Ő császári és királyi Apostoli Fenségének a legengedelmesebben hűséges gróf Festetics György, a Legfelsőbb Király személye körüli magyar királyi miniszter legalázatosabb előterjesztése a közeli koronázás alkalmából legkegyelmesebben sürgős legfelsőbb kitüntetések alkalmából

Legkegyelmesebb Urunk!

Ez az ismereteink szerint a kitüntetések tárgyaló legkorábbi dokumentum a minisztertanács javaslatát tolmácsolta, a kiegyezés és koronázás időszakának abban a hivatalos stílusában, amely minden szempontból idegen volt Arany Jánostól.

Ferenc József Festetics Györgyhez 1867. június 9-én intézett válaszában az *Entwurf der Ah. Entschließung* alapján készült fogalmazványa ebben az iratanyagban, tisztázata pedig az Országos Levéltárban található.¹¹ Ez utóbbit közöljük:

Lieber Graf Festetics! Aus Anlaß Meiner Krönung als König von Ungarn verleihe Ich den Superintendenten augsburger und helvetischer Confession Josef Sékács [!] und Peter Balogh das Ritterkreuz Meines Leopoldordens, ferner und in Anerkennung der auf dem Felde der Wissenschaft, der Literatur, der Rechtspflege, der Landwirtschaft und der bildenden Künste erworbenen Verdienste und gemeinnützigen Wirkens dem akademischen Mitgliede Johann Arany das Ritterkreuz Meines St. Stephanordens, den k. Rätchen-Universitätsprofessoren und akademischen Mitgliedern Johann v. Balassa und Theodor Pauler das Ritterkreuz Meines Leopoldordens, dem Beisitzer der k. Tafel Samuel Maschirevich das Ritterkreuz desselben Ordens, dem gewesenen Obergespane Paul von Modocsányi das Ritterkreuz Meines St. Stephanordens, den Grundbesitzern Josef von Justh, Emanuel Gozsdú [!], Georg von Szilassy und dem Advocaten Michael von Led-

Nincsen megfelelőbb időpontja annak a hűség, hazaszeretet és közhasznú munkálkodás által kiválasztott kiváló emberek legfelsőbb feljegyzésének, mint a Magyarország évkönyveiben örökké emlékezetes nagy nemzeti ünnep, amelynek alkalmából Fenséged hűséges jobbágyainak őszinte és osztatlan öröme a szent István-koronával Magyarország királyává koronáztatik. Ez a magasztos ünnepség a legfelsőbb fejedelmi kegyelem látható jeleinek fokozott fényt és jelentőséget kölcsönöz, s annál nagyobb lesz az a jutalom, amelyet Fenséged a valódi érdemek kegyeskedik megadni. Ettől a meggyőződéstől áthatva bátorodom az alábbiakban megnevezett, a közoktatás, irodalom, kereskedelem, ipar és művészet területén kiemelkedő és a közfigyelemnek örvendő egyéneket Felségednek a legkegyelmesebb kitüntetés céljából a legnagyobb hódolattal ajánlani és a legalázatosabb kérelmet a kellő határozattervezettel felterjeszteni. Felkérjük Öfenségét

1. Lipovniczky István címzetes püspöknek és esztergomi kanonoknak, akinek szerencséje lesz a koronázás alkalmával Fenséged előtt az apostoli keresztet vinni, a Szent István-rend lovagkeresztjét, 2. Székács József ágostai, és 3. Balogh Péter helvét hitvallású superintendenseknek a Lipót-rend lovagkeresztjét, 4. Arany János magyar tudományos akadémiai tagnak és titkárnak a Szent István-rend lovagkeresztjét, 5. Balassa János és 6. Pauler Tivadar kir. tanácsosoknak és pesti egyetemi tanároknak a Lipót-rend lovagkeresztjét, 7. Liszt Ferenc abbénak a Ferenc József-rend középkeresztjét, 8. Maschirevics Samu szerb nemzetiségű kir. táblabírónak a Lipót-rend középkeresztjét, 9. Madocsányi Pál szláv nemzetiségű volt főispánnak a Szent István-rend középkeresztjét, 10. Justh József szláv nemzetiségű földbirtokosnak, 11. Gozsdú Manó román nemzetiségű volt főispánnak, 12. a gazdasági téren kiváló és általánosan tisztelt Szilassy György földbirtokosnak és 13. Ledniczky Mihálynak, a jónevű pesti ügyvédnek és a fennálló ügyvédi kamara elnökének a Lipót-rend lovagkeresztjét, végre 14. Ullmann Károly és 15. Luczenbacher Pál pesti nagykereskedőknek, 16. Than Mór és 17. Székely Bertalan festőknek, és 18. Erkel Ferencnek, a magyar nemzeti színház karigazgatójának a III. osztályú vaskorona rendet legkegyelmesebben adományozni. [A 12–18. számhoz a lapszélén: „Talán mindezeknek a Ferenc József-rendet”.] Budán, 1867. június 7.”

¹¹ Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Kabinettsarchiv, Kabinettskanzlei, Vorträge 1867:2245; MOL K 21. I. 1. A *Legfelsőbb elhatározás* tervezete szerint a kitüntetések alapja „a tudomány, irodalom, törvénykezés, gazdaság, kereskedelem és művészet terén szerzett érdemek és közhasznú működés” volt; „Arany János magyar akadémiai tagnak Szent István rendem [...] lovagkeresztj[é]t [...] ezennel adományozom”. A *kereskedelem* nem szerepel a német szövegben és a későbbi indokolásokban.

niczky das Ritterkreuz Meines Leopoldordens, sämmtlichen mit Nachsicht der Taxen;¹² endlich den Großhändlern Karl Ullmann und Paul Lutzenbacher, den Künstlern Moriz Than und Bartholomäus Székely und dem Chordirigenten des ungarischen Nationaltheaters Franz Erkel das Ritterkreuz Meines Franz Josephordens, und erlasse das Erforderliche an die betreffenden Ordenskanzleien, wonach Sie das weiters Nöthige zu veranlassen haben. Ofen, 9. Juni 1867

Ferencz József

A kitüntetési javaslatok eredetére nézve Wenckheim Béla belügyminiszter egyik későbbi, Aranyhoz írt válasza is árulkodónak látszik, mert az őreá eső választást a következő indokolással kezdte: „Az irodalom egyik lényeges tényezője a nemzetilétnek, [!] – ’s nálunk a közszellemre hatása által nagy része levén az alkotmányos érzelmek megszilárdításában: mi sem természetesebb, minthogy az, ’s ezzel kapcsolatosan a magyar tudom. academia, a koronázás alkalmával Ő Felsége ’s a Kormány figyelmét el nem kerülte.”¹³ Az Akadémia vezetői és az újonnan választott kormány tagjai között kell tehát keresnünk a jelölöket: elsősorban Eötvös József és Lónyay Menyhért, illetve Festetics György és Wenckheim lehettek érintve ebben az ügyben s így válhattak felelőssé mind az előkészítésben, mind a kivitelezésben. Közülük is elsősorban Eötvösre kell gondolnunk, hiszen az Akadémia elnöke és az új kormány vallás- és közoktatási minisztere volt. (Gyulay Lajos kolozsvári, 1867. június 14-éről való naplójegyzetének feltevését lehet még idéznünk, amely nem igazolható ugyan, de nem is zárható ki egészen; mindenesetre megerősíthette a kiválasztást: „Alighanem bájos Királynőnknek jutott eszébe Arany János megjutalmaztatása, ki magyar költéreinket igen szereti és ismeri. Arany Jánost ki nem ismeri, kiből magyar vér buzog? Erzsébeth szép Királynőnk túltesz sok magyar hölgyeinken a magyar nyelv, öltözet és érzés tekintetében.”¹⁴)

Miért titkolták el Arany elől ennyire jól a felterjesztést? Talán fennmaradtak még olyan dokumentumok, amelyek megerősítik feltevéseinket, annyi azonban bizonyosnak látszik, hogy a hírzárlat szervezői jól ismerték őt: sejtették, hogy ha előzőleg tudomást szerez erről, mindent megtesz, hogy megakadályozza azt. Annál is inkább, mert ez nem volt számára lehetetlen: Deák minden jutalmat és kitüntetést visszautasíthatott, a felajánlott miniszterelnöki tisztséggel együtt, „[v]ége elfogadta mégis emlékül a király és királyné fényképét; de midőn ezeket nagyértékű keretekben kapta meg, a képeket megtartotta, a kereteket köszönettel visszaküldötte s magakészítette egyszerű keretben függesztette szobája falára.”¹⁵ „Nem vállalta el a nádorhelyettesi tisztelet, hogy a koronázás alkalmával helyezze a koronát Ferenc József fejére. [...] De még csak elmenni sem volt

¹² A „sämmtlichen mit Nachsicht der Taxen” („mindezeknek díjmentesen”) utólagos betoldás.

¹³ Wenckheim Béla Aranyhoz, 1867. jún. 23., MTA K 513/1264; *Arany János rendjele*, PN, 1889. jan. 18., I; *AJLÍ* II, 438–439.

¹⁴ GYULAY Lajos, *Ő szerint Constantia (1867. június 2–1867. június 27.)*, szerk. SZABÓ Ágnes = *Gr. Gyulay Lajos maga keze és könyve*, szerk. HÁSZ-FEHER Katalin, Szeged, 2009, 56.

¹⁵ FERENCZI Zoltán, *Deák élete*, Bp., 1904, III, 276.

hajlandó a koronázásra 1867. június 8-án, a koronázás napján ki sem lépett Angol Királynő-beli szobájából”.¹⁶ Távolmaradásának okaira nézve is csak feltevések születhettek.

Nem véletlen tehát, hogy Arany először Eötvös Józsefhez fordult. „12-én reggel megirtam e levelet” – írta ennek másolatára, amelyhez még ezt jegyezte oda: „Emlékezetből, de azt hiszem szóhíven.” Tudomásunk szerint Aranynak ez az egyetlen olyan levele, amelyet emlékezetből rekonstruált, nem sokkal annak megírása után (ami kizárja az előzetes fogalmazványt), s amelynek rendkívüli fontosságát jelzi a szó szerinti hűség utólagos megerősítése, egyrészt önmaga, másrészt feltehetőleg az utókor számára, a későbbi lehetséges vádak elleni bizonyítékként.

Igen tisztelt Barátom,

Nem tudom mi benne igaz, de pár nap óta erősen beszélnek, hogy számomra fejedelmi kitérítés készül. Valami rendjelt emlegetnek. Ha még lehetséges, múltjék el tőlem e pohár! Én a koronás magyar királynak buzgó loyális híve és engedelmes jobbágya kívánok lenni; azt sem tudom mi következménye lenne, ha én e <fejedelmi> legfensőbb kegyet magamtól elhárítanám: de úgy érzem, hogy <...> helyzetemben e következményt kellene választanom inkább. Értem én, s hálásan elfogadom az eszmét, hogy ez által az irodalom azon ágának legfensőbb figyelemben és buzdításban részesítése a cél, melynek én is igénytelen munkása vagyok: de sem ez irodalom nem fogadna el engem képviselőül, sem én magamat annak nem tartom. Nem akarnám hogy ezentul mindannyiszor gúnyosan fölemlegessék, ha egy-egy kísérletet teszek lantomon; vagy hallgatásomért dobják szemembe.

Ha tehát valami kérésem lehet „à mes amis devenus Ministres”:¹⁷ szíveskedjenek oda hatni, hogy e szándék vonassék vissza, mielőtt a nyilvánosság által helyzetem kényesebbé válnék. „La fleur des champs”,¹⁸ – egyéb nem is illenék az én gomblyukomba, ha keserű gyászom ez egyszerű örömtől is meg nem fosztott volna.

Bocsáss meg!

Pest, jun. 12. 1867. (reggel 6 órakor) irtam

igaz tisztelő barátod Arany J.

[Kívül:] Nagyméltóságu báró Eötvös József magyar kir. Minister urnak, s a M. T. Akadémia Elnökének teljes tisztelettel. Pesten. Saját kezébe.¹⁹

Nincsen semmilyen forrásunk arra nézve, hogy Arany miért nem előző este, Tóth Lőrinc híradása után írta meg ezt a levelet, s arra sem, hogy mi történt találkozásuk és a levélírás között. Csak László betegségéről tudunk, arról pedig semmit, hogy volt-e valamilyen közeli baráttal folytatott megbeszélés a levél megírása előtt, amelynek utólagos keltezése komoly kérdéseket vetett föl a szövegkiadók számára is.

¹⁶ SARLÓS Béla, *Deák és a kiegyezés*, Bp., Gondolat, 1987, 204.

¹⁷ Miniszterré lett barátaimhoz.

¹⁸ A mezők virága.

¹⁹ MTA K 513/1259; PN 1889; *AJLÍ* II, 434–435; *AJLev* 592–593; *AJak* 130.

Első, Pesti Naplóbeli megjelenése (1889) keltezés nélküli, Arany László és Sáfrán Györgyi pedig Aranyt felülbírálván, június 11-re datálta a levelet. Ennek oka feltehetőleg az, hogy nem tudták időben egyeztetni Arany reggel 6 órakor írt levelét Eötvös keltezetlen válaszával, amelyre Arany a következő szöveget írta: „Vettem jun. 12. 1867. de 8 órakor reggel.” Oltványi Ambrus, aki Eötvös levelezését rendezte sajtó alá, ezt június 11-re datálta,²⁰ aminek elfogadása még tovább bonyolítaná az időrendet. Nézetünk szerint Arany jól emlékezett: a korán reggel megszületett levelet valakivel (feltehetőleg az egyik akadémiai szolgálóval) küldte el a nem messze, az Erzsébet tér 10. sz. alatt lakó Eötvösnek (amit a „Saját kezébe” felirat is bizonyítani látszik), a címzett pedig, a helyzet fontosságát és sürgősségét látva, azonnal válaszolt. A kronológiának ezt a rendjét fogadta el Voinovich Géza is *A csillag-hulláskor* című versek jegyzetében.²¹

Arany tehát még a hivatalos közlés megismerése előtt megkezdte a tiltakozást, a Getsemáné kertjében elhangzott könyörgés jól ismert szavaihoz folyamodva: „ha lehetséges, múljék el tőlem e pohár”.²² Jézus imájának ebben a saját helyzetére vonatkozó, laicizált idézése után nem következett a Bibliában található folytatás, a „mindazonáltal nem úgy legyen, a mint én akarom, hanem a mint te”, bár erre, mint látni fogjuk, később Arany esetében is sor került, az elkerülni akart áldozat vállalására kényszerítve őt. A két szöveg közötti nyilvánvalóan nagy különbségek egyike az, hogy Eötvös a kitüntetésnek nem elhatárolója, hanem csak egyik előterjesztője lehetett, s a király aláírásával elindult folyamatnak ebben a fázisában – eredeti javaslatát fenntartva – ő már a közvetítő szerepét sem vállalhatta.

Mindezzel összefügghet a „keserű pohár”-nak az a motívuma, amelynek Arany levelével összefüggő hagyománya nem Vörösmarty bordalában, hanem a gyász ihlette költeményekben mutatkozott meg. Ilyen például a Fodor Gerzson debreceni református lelkésztől származó (de sokáig Csokonai alkotásának tartott) „Szomorú hallgatók...” kezdetű, egy fiatal, 23 éves nő temetésekor elhangzott vers: „Mondjad hát, légyen meg az Úr akaratja. / Keserű pohár ez, melyet az Úr rádmért”, s ilyen (a szintén református lelkész) Tompának *Isten akaratja* című, fia halálára emlékező költeménye: „Elmúlik tőlem is e keserű pohár, / Melyet velem te bölcs tetszésed itat.” Nem lehetetlen, hogy az 1867 júniusában a *Toldi szerelme* hatodik énekébe (a 24 évesen meghalt) Arany Juliskáról írottak keletkezésében e gyászversek felidézése is szerepet játszott (közös motívumuknak a – feltehetőleg debreceni – diákéletre vonatkoztatott változata már az *Elveszett alkotmány* I. énekében is szerepelt: „S mint a növendék, kin tanítóink sort hegedülni / Már neki gyürköztek, két-rét hajol, ah de hiában! / A rádmért keserű poharat kikerülnie nincs mód”); a bibliai idézet ezekkel összhangban kerülhetett az Eötvösnek írt levélbe, amit az ott szereplő „keserű gyászom” kifejezés is megerősíthet.

²⁰ EÖTVÖS József, *Levelek*, szerk. OLTVÁNYI Ambrus, Bp., Magyar Helikon, 1976 (a továbbiakban: *EöJLev*), 492.

²¹ Arany János *összes művei* (a továbbiakban: *AJÖM*), VI, *Zsengék, töredékek, rögtönzések*, s. a. r. VOINOVICH Géza, Bp., Akadémiai, 1952, 242.

²² Mt 26, 39.

Tudomásunk szerint a jutalmazottak közül egyedül Arany kívánta visszavonadni kitüntetését, ami egyik legnagyobb lázadási kísérlete volt. Az „Én a koronás magyar királynak buzgó loyalis híve és engedelmes jobbágya kívánok lenni” kijelentés hallgatóságosan, de félreérthetetlenül különbséget tett a négy nappal azelőtt megkoronázott király jelenbeli és korábbi uralkodása között. 1848. december 2-án koronázták osztrák császárrá Ferenc Józsefet; mindenki tudta, hogy az ő nevéhez kapcsolódik a szabadságharc leverése és megtorlása, s így az irodalmi életben és Arany költészetében szellemileg állandóan jelenlévő Petőfi halála is. Arany 1848-ban *Rákócziné* szájába adta a „Büszke Bécsnek rettenetes császára!” mondatot, és azt is leírta, hogy „Összeröfönt rád, cseh, német, / Hogy felfalja ezt a népet” (*Egy életünk egy halálunk*); 1849-ben adta közre a Függetlenségi Nyilatkozatot ünneplő *Április 14-én* című versét, s emellett olyan sorok idézhetők tőle, mint az „Eb szenedi, ebnek ura a német” (*Beállottam...*) vagy a „Kisep- rók hazánkból a németet, / Ezt a háromszázestendős sz.....[emetet]” (*Van-e olyan...*). Arany helyzete, legalábbis részben, hasonló volt a Deákéhoz: „hogyan lehet feltételezni, hogy ő, aki 1848-ban miniszter volt, most az 1848-hoz képest jelentősen megváltozott körülmények közt, hajlandó lesz Ferenc József fejére tenni a koronát?”²³

Nem akart sem az irodalomnak, sem pedig közönségének kitüntetett képviselője lenni, amely – így látta –, korábbi munkásságát ismerve, feltehetőleg éppen a rendjel miatt utasíthatta volna el őt, az elfogadás mögött bizonyos, korántsem irodalmi érdemeket vagy törekvéseket is sejtve. Belső konfliktusának ilyen, a külső szempontokat is ütköztető kivetítése mellett reálisnak látszott számára az a veszély, hogy a közelmúlt és a jövő költői megszólalásait és csendjeit eleve gyanúsként szemlélhetik, s tényleges és a külvilág számára nem ismert indítékait félreértve olyan politikai indíttatásúnak fogják fel, amelyek eleve meghamisítanák költészetét. A „mes amis devenus Ministres” Eötvösön kívül elsősorban Lónyay Menyhértet, a pénzügyminisztert jelenti, de rajtuk keresztül Festetics Györgyre, a király személye körüli miniszterre, és a belügyminiszter Wenckheim Bélára is vonatkozik. A Béranger *Mon habit* című versének „La fleur des champs brille à ta boutonnière” („A mezők virága tündököl gomblyukadban”) sorából való idézet pedig, amelyet Arany László kiadása azonosított²⁴ és az „egyéb nem is illenek az én gomblyukomba” megjegyzés arra enged következtetni, hogy Arany tudta, hogy a Szent István-kiskeresztet a gomblyukban hordták.

Az Akadémia elnöke azokat az érveket olvashatta, amelyeket a felterjesztés előtt élőszóban is hallhatott volna. Nem tudjuk, hogy a kitüntetés előkészítői milyen előzetes ösztönzést kaphattak a felsőbb kezdeményezőktől arra nézve, hogy a személyes érdemen túl mely intézmények és művészetek kapnak majd királyi jóváhagyást is tükröző elismerést, azonban Wenckheim idézett levele nélkül is csaknem bizonyosak lehetünk abban, hogy az Akadémia és az irodalom mindenképpen közöttük lehetett. S a döntés felterjesztői Aranyon kívül ki másra gondolhattak volna? Az őt érintő csend tehát – mint

²³ SÁRLÓS, *i. m.*, 220.

²⁴ *AJL* II, 435.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények
2017. évfolyam 143. szám

a balladákban – szükséges részévé vált a felterjesztés műfajának, amely egyszerre volt irodalom, tudomány és (leginkább) politika.

Arany június 12-én, reggel 8-kor kapta meg Eötvös alábbi levelét:

Tisztelt barátom!

Az mit tőlem kívánsz nem áll hatalmamban, s ha állana nem tenném. Ha a törvényes királynak egy joga van, az az hogy az érdemet elismerje, s ha a fejedelemnek legszebb kötelessége az, hogy abban mi szép és nemes népének példája legyen, ide tartozik kitűnő férfiak tisztelete <szinte ide tartozik>. Hidd el kedves barátom nincs senki az országban ki nem találná természetesnek, ha a magyar király, a legnagyobb magyar költő iránt hódolatát fejezi ki. – A régiek borostyánt adtak, a practicusabb Anglia pénzt, de az első nem diszlik éghajlatunk alatt a második nem illenék hozzád; de <hogy ha> midőn a király <csak> ugyan azon jogával él melyet e hazában százezerek gyakorolnak, <az az> s azon meggyőződését fejezi ki hogy Arany Jánost tartja a nemzet most élő legnagyobb költőjének, s ha ez[t] azon modon teszi mely<.> helyzetében a legtermészetesebb, az az rendjel által, neked jogodban áll <hogy> e rendjelt nem hord<jad>ani, s ezt alkalmasint tenni is fogod, de <hogy> azt vissza utasít<od, nem>ani, ahhoz bizony barátom nincs <is> jogod; nem csak a fejedelem iránti tiszteletet de más érdekeket sérténél meg melyek bizonyosan ép úgy sziveden fekszenek mint bár kinek. Kérdezzél erről bár kit, kérdezd Deákot ki nálamnál sokkal okosabb lehet, de bizonyosan nem tisztel s nem szeret inkább mint

hiv barátod
Eötvös²⁵

A javítások sokasága bizonyítja, hogy a levél gyorsan született, az első mondat pedig, úgy tetszik, Eötvösnek már a felterjesztés előtt kialakult elhatározottságát tükrözi és nyomatékosítja. Eszerint Aranynak nincsen joga az ellen tiltakozni, hogy ő a „kitűnő férfiak” közé tartozik és hogy a most élő „legnagyobb magyar költő”; erre kötelezi a király iránti tisztelet, és a „más érdekek”: egyrészt – kimondatlanul – az Akadémiaé, amelynek Arany 1865-től titkára, ő pedig 1866-tól elnöke volt, másrészt a Deák (és sokakkal együtt Eötvös) nevéhez köthető kiegészítés, a kinevezett magyar miniszterek, valamint a koronázás nyilvánosság előtti elismerése. A felsőbb akarat teljesülése, a más érdekeknek az egyéni fölé helyezése és érvényesítése már itt, az ellenállás kezdetén érvényesülni látszott; az erkölcs kérdéseit felülírják az irodalom, a tudomány és a politika alapkérdései. Eötvös és a felülről kezdeményezett javaslat többi előkészítője Arany erkölcsi konfliktusa számára nem jóakarók, hanem bűnrészesek, a tragikus helyzet előidézői, legjobb esetben pedig a sors képviselői lehetnek.

Az Eötvössel folytatott levélváltás lényegét *A csillag-hulláskor* című vers-sorozat II. és III. – 1867-ben írt, de csak *Hátrahagyott versei* között, 1888-ban megjelent – darabja

²⁵ MTA K 513/1258; PN 1889; *AJL* II, 435–436; *EöJLev* 492.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények
2017. évfolyam 1. szám

összegezte, az Arany-levél „mielőtt a nyilvánosság által helyzetem kényesebbé válnék” részletét megismételve, a következőképpen:

Ami benne fényes:
Az irodalomé;
Ami benne kényes:
Egyedül magamé.

Fénye, ragyogása... (ha van,
Az irodalomé;
Gyanúsítása... (a' van,
Egymagamé!

Külön kérdést vet fel az, hogy miután Eötvös levele – részben öngazolásképpen – mások, s név szerint Deák véleményének megkérdésztését is javasolta: tudott-e Deák Arany kitüntetéséről és pártolta-e azt (feltehetőleg igen); beszélt-e Arany vele vagy más-sal is erről (feltehetőleg nem). Ez ügyben semmilyen dokumentumot nem ismerünk, csak az események valószínű alakulását tételezhetjük fel. Legközelebbi ismerősei, mint Csengery és Gyulai, az Akadémia tagjai voltak, s Csengery – aki az Akadémia jegyzőjeként tudhatott az előterjesztésről – igen komoly munkát végzett a kiegyezés előkészítésében: ha volt közöttük vagy ezekben a napokban, vagy talán inkább csak utóbb a kitüntetésre vonatkozó beszélgetés, mindenképpen szóba kerülhettek az intézményes és országos érdekek, azzal együtt, hogy Aranyra nézve a kitüntetés elutasítása milyen következményekkel járna vagy járt volna. Nyilván nem olyan, mint a Böszörményi Lászlóra kirótt büntetés, aki az általa szerkesztett Magyar Ujság című lapban 1867. augusztus 28-án Kossuth Rudnay Józsefnek, a váci kerület választási elnökének adott válaszát közölte, amelyben a következő mondat szerepelt: „Igaz: – és nem ujságot mondok, mert hirdetem azt ezernyi ezrek hallatára két világrészben, éveken át, – igaz, én az osztrákház uralmát hazám függetlenségével s önállásával incompatibilisnek hiszem.” Arany 1867. október 25-én írta Ercseynek: „Országos napirenden a Böszörményi ügye van”,²⁶ aki által közölt írást a bíróság felség sértésnek és izgatásnak tekintvén a vádlottat egy évi fogságra és 2000 forint pénzbüntetésre ítélte,²⁷ s Böszörményi a börtönben meghalt.

Deák véleménye legalábbis összetett lehetett a helyzetről, hiszen ő előzetesen is értesítve volt mindarról, amiről lemondhatott; mire biztathatta (volna) ő Aranyt, aki, a felterjesztés előzményeiről nem tudva, követni szerette volna őt? Az események menete, és főleg Arany válasza Wenckheim levelére nézetünk szerint azt igazolja, hogy ilyen egyidejű megbeszélésekre nem került sor (vagy ha igen, Arany talán ezeknek is ellentmondhatott), hiszen a fennmaradt fogalmazványt láthatólag nem előzte meg semmilyen előzetesen megfontolt, mással megbeszélte gondolatmenet.

²⁶ Nagyszalontai Arany János Emlékmúzeum 646; *Arany János életéből*, írta ERCSEY Sándor, GYULAI Pál előszavával és ARANY János hatvan levelével, Bp., Ráth Mór, é. n. [1883], 175.

²⁷ Vasárnapi Ujság (a továbbiakban: VU), 1868/9 (márc. 1.), 104.

Aranyak fél órája maradt mindennek első megfontolására, mert rövidesen megérkezett a Budapesti Közlöny. „A hivatalos lapban megjelent kitüntetésem 12-én; olvastam fél kilenczkor.”²⁸

Magyar királylyá történt koronáztatásom alkalmából Székács József ágostai és Balogh Péter helvét hitvallású superintendenseknek Lipótrendem lovagkeresztjét, – továbbá a tudomány, irodalom, törvénykezés, gazdaszat és művészet terén szerzett érdemek s közhasznú működése elismerésül Arany János magyar akadémiai tagnak Szt.-Istvánrendem, Balassa János és Pauler Tivadar kir. tanácsosok- s akadémiai tagoknak, és Maschirevich Samu kir. táblai bírónak Lipótrendem, Madocsányi Pál volt főispánnak Szent-Istvánrendem, Justh József, Gozsdu Manó és Szilassy György földbirtokosoknak, valamint Ledniczky Mihály hites ügyvédnek Lipótrendem lovagkeresztjeit díjmentesen,²⁹ – végre Ullmann Károly és Lutzenbacher Pál nagykereskedőknek, Thán Mór és Székely Bertalan művészeknek, és Erkel Ferencnek, a magyar nemzeti színház karigazgatójának Ferencz József-rendem lovagkeresztjét ezennel adományozom.

Kelt Budán, 1867. évi junius hó 9-én.

Ferencz József s.k.
Gr. Festetics György, s.k.³⁰

²⁸ Arany Eötvös Józsefhez írt levelének másolata, 1867. jún. 12., MTA K 513/1259; *AJak* 130.

²⁹ A díjmentességhez lásd a következő magyarázatot: „Inländer werden mit der Erhaltung des Grosskreuzes, wirkliche geheime Ráthe, und mit der des Commandeurkreuzes, Dekretal-Geheime-Ráthe. Kleinkreuz bürgerlichen Standes, werden, wenn sie es wünschen, taxfrei in den Ritterstand, so wie adelige Kleinkreuz, auf ihr Ansuchen, zu Grafen oder Baronen taxfrei erhoben.” Magyarul: „Belföldiek a nagykereszt elnyerésével valóságos titkos tanácsai, a parancsnoki kereszttel dekretális titkos tanácsosok lesznek. A kiskereszt polgári rendű tulajdonosai, ha azt kívánják, díjmentesen a lovagok rendjébe, nemesi kitüntetettjei pedig, kívánság szerint díjmentesen gróffokká vagy bárókká emeltetnek.” (Friedrich GOTTSCHALCK, *Orden des heiligen Stephan = Almanach der Ritter-Orden*, Leipzig, 1819, 42.) – „Österreichischer Orden des heiligen apostolischen Königs Stephan, Civilorden, gestiftet von der Kaiserin Maria Theresia am 5. Mai 1764, für 20 Großkreuze, 30 Commandeure u. 50 Ritter, ohne die an Geistliche vergebene Zeichen; jetzt ist die Zahl der Mitglieder unbestimmt u. der Orden wird ohne Unterschied der Geburt ertheilt. Großkreuze, welche Inländer sind, erhalten den Titel wirkliche Geheime Ráthe mit dem Prädicat Excellenz; Commandeure u. Ritter werden auf Verlangen taxfrei in den Grafen- u. Freiherrnstand erhoben.” „Apostoli Szent István király osztrák polgári rend, amelyet Mária Terézia 1764. május 5-én alapított 20 nagykereszt, 30 parancsnoki és 50 lovagi kitüntetés odaítélésére, nem számítva az egyházi személyeknek adott jelvényeket; jelenleg meghatározatlan a tagok száma s a rend származástól függetlenül kiadható. A nagykeresztek belföldi tulajdonosai a valóságos titkos tanácsosi rangot kapják meg, amely az excellenciás címmel jár; s a parancsnokok és lovagok kívánságukra díjmentesen a grófok és bárók rendjébe emeltetnek.” (*Pierer's Universal-Lexikon*, Altenburg, 1863, 775–776.)

³⁰ Budapesti Közlöny, 1867. jún. 12. A magyar nyelvű sajtóközlemény előzménye, amely a koronázás körüli többi kitüntetésről is hírt adott, már egy nappal előbb megjelent Bécsben: „Ofen, 11. Juni. Se. Majestät haben mit Allerhöchster Entschliebung vom 7. d. M. dem Franz Liszt das Commandeurkreuz des Franz-Joseph-Ordens, mit Allerhöchster Entschliebung vom 4. d. dem Fürst-Primas Johann Simor und dem k. ung. Ministerpräsidenten Grafen Julius Andrássy das Großkreuz des Stephans-Ordens zu verleihen und den Ersteren zum Kanzler dieses Ordens zu ernennen geruht, ferner dem Grafen Georg Almásy und Grafen Anton Szapáry das Commandeurkreuz des Leopold-Ordens; dem Carlowitz Erzbischof und Patriarchen Maschirevich und dem Erzbischof von Siebenbürgen Andreas Schaguna das Großkreuz des Leopold-Ordens; dem Titularbischof Stephan Lipovniczky das Ritterkreuz des Stephans-Ordens zu verleihen geruht; mit weiterer Allerhöchster

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények
2017. évfolyam 14. szám

Az Aranyra vonatkozó indokolásban itt a tudomány megelőzi az irodalmat: a Szent István-rend nem Magyarország első költőjének – mint azt Eötvös levele magyarázta –, hanem az egyik akadémiai tagnak járt, a „közhasznu működés” leginkább a kitüntetés jelmondatának, a „Publicum meritorum praemium”-nak felelt meg.

A hivatalos sajtóbeli közleményt és a kitüntetettek személyes értesítését kérő levelet Festetics György az „Ö FELSÉGE SZEMÉLYE KÖRÜLI MAGYAR KIR. MINISTER” hivatalos papírján küldte a belügyminiszternek június 10-én, tehát azon a napon, amelyen Arany először szerzett tudomást kitüntetéséről:

2000. szám.

./.

Nagyméltóságu Báró Minister úr!

Ő cs. s ap. kir. Felsége másolatban ./ . alatt ide zárt, általam ellenjegyzett legfelsőbb határozványával magyar királylyá történt koronáztatása ötletéből Székács [!] József ágostai és Balogh Péter helvét hitvallású Superintendenseknek a Lipót rend lovagkeresztjét, – továbbá a tudomány, irodalom, törvénykezés, gazdaszat és művészet terén szerzett érdemek, s közhasznu működés elismeréseül Arany János magyar akadémiai tagnak a Szent István rend, – Balassa János és Pauler Tivadar kir. tanácsosok, egyetemi tanárok s akadémiai tagoknak, és Maschirevich Samu kir. táblabirónak a Lipót rend, – Madocsányi Pál volt főispánnak a Szent István rend, – Justh József, Gozdsu Mano és Szilassy György földbirtokosoknak valamint Ledniczky Mihály hites ügyvédnek a Lipót rend lovag keresztjét díjmentesen, végre Ullmann Károly és Lutzenbacher Pál nagykereskedőknek, Than Mór és Székely Bertalan művészeknek és Erkel Ferencznek, a magyar nemzeti színház karigazgatójának a Ferencz József rend lovag keresztjét I. k. adományozni méltóztatván, erről Nagyméltóságodat az illetőkkeli hivatalos tudatás s a legf. határozvány közzétételének szives eszközlése végett van szerencsém ezennel értesíteni.

Fogadja Nagyméltóságod kiváló tiszteletem őszinte nyilváníását.

Budán, 1867. június 10^{én}

GfFestetics György

Magyar királylyá történt koronáztatásom ötletéből Székács József ágostai, és Balogh Péter helvetikus hitvallású superintendenseknek Lipót rendem lovagkeresztjét, – továbbá

Entschließung vom 9. d. den Superintendenten Joseph Szekacs und Peter Balogh das Ritterkreuz des Leopold-Ordens; dem Mitglied der Akademie Johann Arany in Anerkennung seiner Verdienste und seines gemeinnützigen Wirkens auf dem Gebiete der Wissenschaft, der Litteratur, der Gesetzgebung, der Agricultur und Industrie [!] das Ritterkreuz des Stephans-Ordens; den k. Räten und Akademiemitgliedern Johann Balassa und Theodor Pauler, dann dem Beisitzer der k. Tafel Maschirevich das Ritterkreuz des Leopold-Ordens; dem gewesenen Obergespan Paul Madocsanyi das Ritterkreuz des Stephans-Ordens; den Grundbesitzern Joseph Justh, Emanuel Gozdsu und Georg Szilassy so wie dem Advocaten Michael Ledniczky das Ritterkreuz des Leopold-Ordens, endlich den Großhändlern Karl Ullmann und Paul Lutzenbacher, den Industriellen [!] Moriz Thaan und Berth. Székely, dem Capellmeister Franz Erkel das Ritterkreuz des Franz-Josephs-Ordens taxfrei zu verleihen geruht.“ (Vom Allerhöchsten Hoflager in Ofen: Telegramme der „Wiener Abendpost“, Wiener Abendpost: Beilage zur Wiener Zeitung, 1867. jún. 11., 529.)

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2017. évfolyam 143. szám

a tudomány, irodalom, törvénykezés, gazdaszat és művészet terén szerzett érdemek, s közhasznú működése elismerésül Arany János magyar akadémiai tagnak Szent István rendem, Balassa János és Pauler Tivadar kir. tanácsosok s akadémiai tagoknak, és Maschirevich Samu kir. táblabírónak Lipót rendem, – Madocsányi Pál volt főispánnak Szent István rendem, – Justh József, Gozsdú Mano és Szilassy György földbirtokosoknak valamint Ledniczky Mihály hites ügyvédnek Lipót rendem lovagkereszteit díjmentesen, – végre Ullmann Károly és Lutzenbacher Pál nagykereskedőknek, Than Mór és Székely Bertalan művészeknek, és Erkel Ferencnek a magyar nemzeti színház karigazgatójának Ferencz József rendem lovag keresztjét ezennel adományozom.

Kelt Budán június hó 9-én 1867.

Ferencz József s.k.
Gf. Festetics György, s.k.³¹

A kitüntetettek értesítésének tervezetét a fennmaradt másik belügyminisztériumi dokumentum őrízte meg:

³¹ MOL K 148. 1867. I. B 2366. és ad 2366. VARGA Lajos, *Balassa János és Arany János kitüntetése 1867. június 9-én*, *Communicationes ex Bibliotheca Historiae Medicae Hungarica*, 17(1960), 187–191 (a továbbiakban: VARGA). A belügyminiszternek szóló küldemény tervezetét lásd MOL K 21. I. 2.:

„Ő Felsége Személye körüli magy. kir. Minister

2000. ikt. sz. érk. Junius 9 1867

tisztázta:

a' darab kelte Junius 9én

egyeztette

ügyszáma ad 2245

elküldetett 10/6

Előirat

Utóirat

[baloldalt] A'L.f. határozvány közzeendő magyar szövege

Magyar Királynak történt koronázatásom ötletéből Szekács [!] József ágostai és Balogh Péter helvetikus hitvallású superintendenseknek Lipót rendem lovagkeresztjét, – továbbá a' tudomány <az> irodalom, törvénykezés, gazdaszat, és művészet terén szerzett érdemek, 's közhasznú működés elismerésül Arany János magyar akadémiai tagnak Szent István rendem, Balassa János, és Pauler Tivadar kir. Tanácsosok, egyetemi tanárok, 's akadémiai tagoknak, és Maschirevich Samu kir. Táblabírónak Lipót rendem, – Madocsányi Pál volt főispánnak Szent István rendem, – Justh József, Gozsdú Manó, és Szilassy György földbirtokosoknak valamint Ledniczky Mihály hitesügyvédnek Lipót rendem lovag keresztjeit díjmentesen, végre Ullmann Károly és Lutzenbacher Pál nagykereskedőknek Than Mór, és Székely Bertalan művészeknek, és Erkel Ferencnek a' magyar nemzeti színház karigazgatójának Ferencz József rendem lovagkeresztjét ezennel adományozom.

Kelt Budán Június 9 én 867

Ferencz József s. k.

Gf. Festetics György s.k.

[jobbaldalt] Belügyminiszternek

Ő cs. Apostoli királyi felsége <a'> másolatban ./ alatt idezárt, <l. f.> általam ellenjegyzett l. f. határozványával magyar királynak stb ([...] a' kellő változtatásokkal) l. k. adományozni méltóztatván, erről Nagymgdát az illetőkkeli hivatalos tudatás, 's a' l. f. határozvány közzétételének szives eszközlése végett van szerencsém ezennel értesíteni.

Buda 10./6 867

Bartha"

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények
20 ÉVFOLYAM 14 SZÁM

Magyar kir. Belügyministeri
Elnökség.

1867.

2366. Sz. 1867 érkezett 10/6.
eln.

Ezzel elintéztetett: sürgős

kiadóba érkezett: 11/6

Irattárba érkezett: 14/6.

tisztázta: 12/6 [...]

csomag szám:

egyeztette: [...]

törzs szám: I. B

kiadta: 13/6 Véber

határidő:

Tárgy:

Előirat:

Utóirat:

száma: 2000.

kelte: 10/6.

2460 – 867.

2463 – 867.

2424 – 867.

A közlőnynek már megküldetett.

[baloldalt:] A' Felség személye körüli Minister úr közleménye, Székács József, Balogh Péter, Arany János, Balassa János, Pauler Tivadar, Maschirevics Samu, Madocsányi Pál, Justh József, Gozsdu Manó, Szilassy György, Ledniczky Mihály, Ullman Károly, Lutzenbacher Pál, Than Mór, Székely Bertalan 's Erkel Ferencz legf. kitüntetése tárgyában.

[jobbaldalt:] 1. Székács József ágostai

2. Balogh Péter helvét hitvallású superintendenseknek.

1–2. Ő cs. 's ap. kir. Felsége, magyar királlyá történt koronáztatása ötletéből, f. évi Junius hó 9^{én} kelt legf. elhatározásával, (címnek) a' Lipótrend lovagkeresztjét díjmentesen [*besz.*] legkegyelmesebben adományozni méltóztatott. Miről (czímet) hazafiúi üdvözlettel értesíteni sietek. [Miről ... sietek. *besz.*] A' rendjel utólagosan fog megküldetni. [A ... megküldetni. *besz.*]

3. Arany János, magyar akadémiai titkárnak.

4. Balassa János –

5. Pauler Tivadar, kir. tanácsosok, egyetemi tanárok és akadémiai tagoknak.

6. Maschirevich Samu kir. ítélő táblai bírónak.

7. Madocsányi Pál,

8. Justh József,

9. Gozsdu Manó országgyűlési képviselőknek 's földbirtokosoknak.

3–9. Ő cs. 's ap. kir. Felsége, magyar királlyá történt koronáztatása ötletéből [magyar ... ötletéből *besz.*] f. évi Junius hó 9^{én} kelt legf. elhatározásával, (címnek)

3. 4. 5. a' tudomány 's irodalom terén szerzett érdemei <szerezett érdemei> 's közhasznú működése elismeréseül,

6. a' törvénykezés terén szerzett érdemei elismeréseül,

7. 8. 9. a' gazdaság terén szerzett érdemei <elismeréseül> 's közhasznú működése elismeréseül,

3. a' Szent István rend

4. 5. 6. a' Lipót rend

7. a' Szent István rend

8. 9. a' Lipót rend

3–9. lovagkeresztjét díjmentesen [besz.] legkegyelmesebben adományozni méltóztattott.

1–9. Miről (címet) hazafiúi üdvözlettel értesítem. A rendjel utólagosan fog megküldetni. [A ... megküldetni. *besz.*]

Budán, 1867 /6.

10. Pest megye 1° alispánjának.

Ő cs. 's ap. kir. Felsege f. évi Junius hó 9^{en} kelt magyar királylyá történt koronáztatása ötletéből [magyar ... ötletéből *besz.*] legf. elhatározásával, Szilassy György földbirtokosnak, a' gazdasági téren szerzett érdemei elismeréseül a' Lipót rend lovagkeresztjét méltóztatott díjmentesen [*besz.*] legkegyelmesebben adományozni.

Miről (címet) nevezett földbirtokos további értesítése végett, ezennel tudósítom.

A rendjel utólag fog megküldetni. [A ... megküldetni. *besz.*]

Budán, 1867 /6.

11. Pest város főpolgármesterének.

Ő cs. 's ap. kir. Felsege magyar királylyá történt koronáztatása ötletéből [magyar ... ötletéből *besz.*] f. évi Junius hó 9^{en} kelt legf. elhatározásával, Ledniczky Mihály ügyvédnek, a' törvénykezés terén szerzett érdemei 's közhasznu működése elismeréseül a' Lipót rend lovagkeresztjét díjmentesen, továbbá Ullmann Károly és Lutzenbacher Pál nagykereskedőknek közhasznu működésük – végre Than Mór és Székely Bertalan művészeknek 's Erkel Ferencz a' nemzeti színház karigazgatójának, a' művészet terén szerzett érdemeik elismeréseül a' Ferencz József rend lovag keresztjét méltóztatott legkegyelmesebben adományozni.

Miről (címet) nevezettek további értesítése végett, ezennel tudósítom.

A' rendjelek utólagosan fognak megküldetni. [A ... megküldetni. *besz.*]

Budán, 1867 /6

[...] 11/6³²

Ennek a mintának alapján fogalmazták meg az Aranyt hivatalosan értesítő, június 11-én kelt belügyminisztériumi levelet, amely csak 15-én érkezett meg.

2366. sz.

eln.

Ő császári s apostoli királyi Felsege magyar királylyá történt koronáztatása ötletéből folyó évi Junius hó 9-én kelt legfelsőbb elhatározásával tekintetes Uraságodnak a tudomány s irodalom terén szerzett érdemei s közhasznu működése elismeréseül a szent István rend lovagkeresztjét díjmentesen legkegyelmesebben adományozni méltóztatott.

Miről tekintetes Uraságodat hazafiúi üdvözlettel értesítem.

A rendjel utólagosan fog megküldetni.

³² MOL K 148. 1867. I. B 2366.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények
2017. évi CXXII. kövfolyam 143. szám

Budán, 1867. évi Junius hó 11-kén

B. Wenckheim Béla

Tekintetes Arany János urnak,
magyar akadémiai titkárnak Pesten.³³

Aranynak mind június 12-én Eötvösnek, mind 15-én Wenckheimnek írt levele késésben volt: mindkét alkalommal csak az ellen tiltakozhatott, amely már hivatalosan eldőlt, s az ügymenet lebonyolítása egy vagy több lépéssel is öelötte járt. A folyamatot megfordítani nem, vagy csak nagy feltúnéssel lehetett volna, ezt elkerülendő volt szükség Eötvös és Wenckheim személyes látogatására. Arany följegyzései szerint az Akadémia elnöke kétszer is fölkereste, először bizonyára azt is tisztázandó, amit nem írtak, nem írhattak meg egymásnak, s azokat a következményeket, amelyeket a kitüntetés visszautasítása jelentene Aranyra, az irodalomra, az Akadémiára, az új miniszterekre, a kiegyezés fogadtatására és a megkoronázott király iránti tiszteletre nézve. Első találkozásuk június 12. és 15. között történhetett. Sajnálhatjuk, hogy ennek, már csak veszélyessége miatt is, semmi nyoma nem maradhatott fenn, sem az elhangzott érvekre, sem a vita intenzitására vonatkozólag; nem tudjuk, mit válaszolhatott Eötvös Aranyra arra a valószínűleg elhangzott kérdésére, hogy miért tőle függetlenül cselekedtek, s azt sem, hogy a megbeszélés mennyi ideig és milyen hangulatban zajlott. Annyi azonban megállapítható, hogy az első párbeszéd sikertelen volt, mert hiszen akkor Arany másképpen válaszolt volna Wenckheim levelére; mert akkor mi szükség lett volna a második találkozásra, amelyen már a belügyminiszter is részt vett?

A legfelsőbb akaratot megvalósító hivatalos ügyintézés és az ezzel való egyéni szembeállítás küzdelmének további alakulásában minden bizonnyal közrejátszott Böszörményi László és Vajda János Kossuth-párti napilapjának, a Magyar Ujságnak 1867. június 15-i száma. Ebben jelentek meg a következő sorok:

Hja, akkor [1848-ban] a valódi érdemben keresték az emberek a kitüntetést. Nagy köröszt, kis köröszt, lovag köröszt stb. akkor valóságos büntetésnek vétetett volna.³⁴

Most azonban teljesen ellenkező irányban haladunk. [...]

Az ilyen emberek, akárhogy esküdjöznek, denique népszerűtlének. A népszerűtlenségnek ellenmérgeül, a sebzett hiúság enyhítő tapasztául van szükség a rangok, czimek s érdemrendekre. Mert hiszen zsiros hivatallal s egyéb anyagi jutalommal ki győzné az embereket!

Ezek a kitüntetések, ezek a kisebb nagyobb rendjelek, melyekkel nemesi, bárói, hercegi rangok járnak, végre oly vetélkedést idéznek föl egy-egy pálya emberei közt, mely valóságos járvánnyá fajul. Mindenki titkolja, szörnyen tiltakozik, hogy ő is eped egy ily „semmiség” után; gunyolja, gyermekes badarságnak nevezi ez „üres” kitüntetést. De

³³ MTA K 513/1260.

³⁴ Helyesen: a nagy-, a közép- és a kiskereszt, mert az utolsót nevezték lovagkeresztnek. – Vö. ARANY László lábjegyzetével: „Egy-két bántó czélzás Arany ellen is volt az ellenzéki lapokban, mikor a rendjelet kapta.” *Arany János hátrahagyott versei*, Bp., Ráth Mór, 1888, I, 417.

azonban megkapja egy vetélytársa, és – persze elfogadta! És az emberek oly ostobák, oly törpék, hogy e kitüntetés – csakugyan kitüntetésnek tartják, és bókolnak az illető előtt! És őt, ki szintén szerzett érdemeket, kifeledé a kormány... hah! a hálátlan! ott kell hagyni őket! De nem! akkor elárulná magát, titkos epedezését... Oh igen, sokkal jobb lesz egy fokkal magasabb kitüntetésre szert tenni. Fölteszi tehát magában, hogy ezentúl *még buzgóbban szolgálja a hatalmat*, még több érdemet szerez, aztán meglesz a magasabb érdemrend, s ő azzal a mellén, diadalérettől ragyogó arczczal megy találkozni gyűlölt vetélytársával! [...]

A czim- és rangverseny iszonyu rombolást vihet végbe egy teljesen független, önálló nemzet közérkölciségében is; de egy idegen nemzet nyomása alatt álló nép értelmiségénél már halálossá válhatik e kór, s tetőpontját érné el a veszély, ha a kitüntetés e neme már az irodalomban is verseny tárgyává válnék.

Az 1848-i tisztán *magyar irányu*, teljesen *független nemzeti* kormány nem érdemrendek s rang, czim osztogatásával toborzá hiveit. Pedig akkor nem állította a bécsi főminiszter, hogy e magyar kormány emberei olyan magyar hazafiak, kik *jó osztrák érzelműek*, mint a mostani deákpártól s királyi miniszteriumról állítja Beust osztrák főminiszter ur, – s a mint ezt ugyanennyi joggal az irodalom háromnegyed részéről is állíthatná.

Pedig hát a jutalmazások, a kitüntetések még csak épen most kezdődnek.³⁵

A Magyar Ujság cikkéhez illik *A csillag-hulláskor* hatodik darabja:

Kis keresztm
Hogy szereztem?
Feleljétek ezt, ha kérdik:
Elkopott a lába térdig.

Ugyanezen a napon, június 15-én (szombaton) írta meg Arany Wenckheimnek szóló válaszlevelét, amelynek létrejöttében az Eötvössel folytatott megbeszélés sikertelenségén túl a fentebb idézett cikknek is komoly szerepe lehetett. A fennmaradt fogalmazvány fényt vet arra a lelkiállapotra, amelyben az elküldött tisztázat megszületett.³⁶

Nagyméltóságú Báró,
Magyar Királyi Belügy-Minister Ur!

Meghatva értesültem Nagyméltóságodnak Budán folyó év és hó 11-én 2366. elnöki szám alatt kibocsátott de hozzám csak ma érkezett hivatalos leveléből, hogy Ő császári és Apostoli királyi Felsege magyar királylyá történt dicső megkoronáztatása alkalmából, folyó hó 9-én kelt legfelsőbb elhatározásával irodalmi csekély működésemet legmagasb

³⁵ Magyar Ujság (a továbbiakban: MU), 1867. jún. 15.; *Vajda János válogatott politikai írásai*, szerk. KOMLÓS Aladár, Bp., Művelt Nép, 1954 (a továbbiakban: VAJDA), 101–103.

³⁶ A [ ] a szövegközlő megjegyzéseit különíti el; a [...] olvashatatlan betűt, a [...] olvashatatlan nagyobb szöveget, a <> kihúzást, a *besz.* beszúrás jelöl.

figyelmére méltatni s annak elismerésül nekem [n jav.] a Szent-István rend lovagkeresztjét díjmentesen legkegyelmesebben adományozni méltóztatott<.>.

Egy boldogabb időszak <kezdét> <egyik> <. > <ismertető> tanujelét [<egyik> <. > <ismertető> tanujelét – besz.; tanu – ezen belül is besz.] látom ebben is [is – besz.] a fejedelmi hatalommal kibékült nemzetre és különösen a magyar irodalomra <...> nézve, [nézve, – besz.] melynek egyik ágát tehetségem <ceskély mértékéig> szűk határai közt [szűk határai közt – besz.] művelni <és az> én is [én is – besz.] törekedtem. Teljesen átértem, hogy itt nem annyira egyéni, mint az [az – besz.] irodalomnak szánt kitüntetés forog fenn; melynek személyemről [személyemről – besz.] elhárítása azonfelül <egy> kellemetlen [kellemetlen – besz.] zavaró hang <...> gyanánt elegyednék [gyanánt elegyednék – besz.] a király és nemzet között oly szerencsésen helyre állt harmoniába<n>.

Azonban, Kegyelmes Uram! azt nem tekintve is, hogy midőn az irodalom és tudomány ily legmagasb kegy általi kitüntetéséről van szó, én mint azok képviselője semmi jogon nem szerepelhetek: eddigi életem egész folyama, egész viseletem, házi és anyagi körülményeim oly <igeny[...],> sekélyes [sekélyes – besz.] egyszerűséget mutatnak fel, hogy azz<okk>al [azz<okk>al – z besz.] e rangbeli <legmagasb> <legkegyesebb> <megk> kegyteljes megkülönböztetés a legélénkebb contrastot képezi, mintegy <kiragad> kivesz, <enmagamból> saját énemből, [saját énemből – besz.] s <enmaga> életemet [életemet – et besz.] önmagával meghasonlásba <hozza> ejti [ejti – besz.]. <Valóban,> [<Valóban,> – besz.] Én, a nép fia<,> s igénytelen dalnoka, [s igénytelen dalnoka, – besz.] ki, a győzelem bizonyosságával, már két ízben (1861 és 1865ben [1865ben – ben besz.]) utasít<ottam>ék [utasít<ottam>ék – ék besz.] vissza országgépviselői [országképviselői – ország besz.] mandatumot a nép kezéből: valóban, <[...]> és tönkrejutás nélkül> <erkölcsi és jellemi következetlenség látszata nélkül> [<erkölcsi és jellemi következetlenség látszata nélkül> – besz.] benső önállásom sérelmének látszata nélkül, [benső önállásom sérelmének látszata nélkül, – besz.] felülről sem fogadható<k>m [fogadható<k>m – m besz.] el e [e – besz.] <ilynemű> [<ilynemű> – besz.] kitüntetést.

Esedezem <tehat> azért [azért – besz.] alázatosan, méltóztassék Ő császári és apostoli királyi Felségénél, jobbágyi hódolattal párosult legmélyebb <köszön> hála<m>érzetem [hála<m>érzetem – érzetem besz.] tolmácsolása mellett, oly módon közbenjárni, hogy e legkegyelmesb adományozás, habár egész csendben is, [habár egész csendben is, – besz.] minden további foganat nélkül maradjon.

Ki [Ki – besz.] mély tisztelettel <lévén> vagyok

Pest, jun. 15. 1867

Nagyméltóságodnak

alázatos szolgája³⁷

³⁷ MTA K 513/1262; *AJak* 131. A tisztázat szövege:

„Nagyméltóságú Bátor,

Magyar Királyi Belügyminister Úr!

Meghatva értesültem Nagyméltóságodnak Budán, folyó hó 11-én 2366 elnöki szám alatt kibocsátott, de hozzám csak ma érkezett hivatalos leveléből, hogy Ő császári és apostoli királyi Felsége, magyar királylyá történt dicső megkoronáztatása alkalmából, folyó hó 9-én kelt legfelsőbb elhatározásával, irodalmi csekély

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények
2017. évfolyam 143. szám

Ha az Eötvösnek küldött levél textológiai szempontból azért volt kivételes, mert írója emlékezetből és „szóhíven” rekonstruálta azt, ez a fogalmazvány azért unikum, mert a javítások, a kihúzások és a betoldások száma messze meghaladja Arany hivatalos vagy magánleveleinek általában csekély szövegmódosításait. Ennek a – Keresztury Dezső szavával – „már-már egzaltált fogalmazvány”-nak³⁸ első bekezdése Wenckheim levelének formuláit ismétli meg: az „Ő császári s apostoli királyi Felsége” „legfelsőbb elhatározásával” „a szent István rend lovagkeresztjét díjmentesen legkegyelmesebben adományozni méltóztatott”. A „Meghatva” kezdőszó azonban nem a ma egyértelműen használatos ’megindultságot, ellágyulást, részvétet stb. kelt’,³⁹ hanem a ’megrendülve’ jelentésben szerepel: Aranynak *Hatvani* című, a „Népmonda után” írt versében (1855) az ifjúság a híres tanárt várja, előre sejtve az éjszaka elkövetkező és legyőzendő ördögi kísértéseit,

Meghatva titkos borzalomtul,
Midőn az éji óra kondul.

Az utolsó főpap című, „Frankl után” készült fordításban (1857) pedig, a feldúlt Sion és a legyilkolt nép utolsó tagjaként,

működésemet legmagasabb figyelmére méltatni s annak elismeréséül nekem a Szent-István rend lovagkeresztjét, díjmentesen, legkegyelmesebben adományozni méltóztatott.

Egy boldogabb időszak tanújelét látom ebben is a fejedelmi hatalommal kibékült nemzetre, és különösen a magyar irodalomra nézve, melynek egyik ágát, tehetségem szűk határai közt, művelni én is törekedtem. Teljesen átértem, hogy itt nem annyira egyéni, mint az irodalomnak szánt kitüntetés forog fenn; melynek személyemről elhárítása azonfelül kellemetlen zavaró hang gyanánt elegyednék a király és nemzet között oly szerencsésen helyreállt harmoniába.

Azonban, Kegyelmes Uram! azt nem tekintve is, hogy midőn az irodalom és tudomány ily legmagasb kegy általi kitüntetéséről van szó, én mint azok képviselője semmi jogon nem szerepelhetek: eddigi életem egész folyama, egész viseletem, házi és anyagi körülményeim oly sekélyes egyszerűséget mutatnak fel, hogy azzal e rangbeli kegyteljes megkülönböztetés a legélénkebb contrastot képezi, kivesz mintegy saját éneemből, s életemet önmagával meghasonlásba ejti. Én, a nép fia s igénytelen dalnoka, – ki a győzelem bizonyosságával már két ízben (1861 és 1865-ben) utasíték vissza országképviselői mandatumot a nép kezéből, – valóban, benső önállásom sérelmének látszata nélkül, felyülről sem fogadhatom el e kitüntetést.

Esedezem azért alázatosan, méltóztassék Ő császári és apostoli királyi Felségénél, jobbágyi hódolattal párosult legmélyebb hálaérzetem tolmácsolása mellett, olymódon közbenjárni, hogy e legkegyelmesb adományozás, habár egész csendben is, minden további fogamat nélkül maradjon.

Ki mély tisztelettel vagyok
Pesten, 1867. jún. 15-én

Nagyméltóságodnak

alázatos szolgája
Arany János”

MOL K 148. 1867. I. B 2366 (2463); PN 1889; *AJLÍ* II, 436–438; VARGA 1960, 189; *AJLev* 593–594.

³⁸ KERESZTURY Dezső, „*Csak hangköre más*”, Bp., Szépirodalmi, 1987, 442.

³⁹ Ilyen értelemben szerepel a *Toldi szerelme* XII. énekének 6. és 22. versszakában. Lajos királyt „Meghatá bár, amint Toldi pártját fogja” Rozgonyi Piroska zárdából írt levele; „Hogy magát is Toldit meghatá a nóta: / »Nem fájít így ez a seb – nem tudom mióta!«”

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények
2017. évfolyam 4. szám

Némán az ősz felhág a templom
Hideg márvány kockáira,
S meghatva sorsától, mely üldi,
Könnyes szemekkel e szót küldi
Az ég sötét foszlányira:

„Te elhagyád ten-népedet,
Szent templomod feldúlva, im!

A főpap ezután a népét elpusztító, haragvó Istennek adja vissza a templom kulcsát, ami együttal saját halálát is jelenti.

Nem állítjuk, nem is állíthatjuk, hogy Aranyak a belügyminiszterhez írt levele meta-fizikai dimenziókat is érintett volna, azonban a „S meghatva sorsától, mely üldi” sor kétségtelenül jellemezte a kitüntetett költő helyzetét. A hivatalos fogalmazás elfedni látszik a mai olvasó számára ezt a kétértelműséget – ami feltehetőleg nem volt világos Wenckheim Béla számára sem –, Arany idézett versei azonban megvilágítani látszanak azt, hogy itt a ’megrendülve’ jelentésről van szó. Ez pedig átértékeli a kölcsönzött hivatalos formulákat és hitelesen határozza meg a levélírás lélektani helyzetét, amelyet az is jellemez, hogy az itt szereplő „dicsó” szó nem a királyra, hanem a megkoronáztatásra vonatkozik (amelyet Arany „egy 2 forintos kakasülőről, mesteremberek és leányaszszonyok társaságában, majd az utcai néptolongásban” szemlélt⁴⁰).

Az „Egy boldogabb” – és nem boldog – „időszak tanújelét” kifejezést megfogalmazó Arany a „tanújelét” szó leírása előtt először a „kezdetét”, azután az „ismertető jelét” szavakat írta le, majd törölte ki, valószínűleg azért, mert a „kezdet” szó közvetve az előző állapotokat is jellemezte volna, az „ismertető jel” pedig, túlságos egyoldalúságával, valami olyasmire utalt, ami még nem lehetett világos (pedig az új kormány már 1867. február 17-től működött). A közelmúlt évtizedeinek felidézésében ott lett volna az Eötvöshöz írt levélnek a csak „a koronás magyar királynak” való alárendeltséget elismerő részlete, amely tehát – implicite – ellene szegült a megkoronázás előtti érdemeket megjutalmazni akaró kitüntetés ellentmondásának. A „boldogabb időszak” előtt leíratlanul is ott volt az abszolutizmus, azelőtt pedig 1848, az a kor, amely a Magyar Ujság cikkében „valódi érdemben” tekintette a kitüntetést, a mostani pedig, a lap értelmezése szerint, a népszerűtlenség ellenmérgeként akkor büntetés lett volna. Valóra vált tehát Aranyak korábbi félelme: az „irodalom nem fogadna el engem képviselőül, sem én magamat annak nem tartom”; a Szent István-rend, még annak kézhezvétele előtt, gúny tárgyává vált.

„A fejedelmi hatalommal kibékült nemzet” azt sugallja, hogy a nemzetnek kellett, ha nem is megbocsátania, de úgy megbékülnie, hogy ehhez előbb a felsőbb hatalomnak kellett engednie: eszerint nem a hatalom békült ki és nem egymás között békültek ki. A kitüntetés indokaira vonatkozóan – az Eötvössel való levélváltást és első, ilyen irányú

⁴⁰ Levele Tompához, 1867. aug. 6., MTA K 513/1188; *AJLÍ* II, 278; *AJVM* 470; *AJLev* 595; *AJak* 135.

vitáját folytatva – Arany megfordította tudománynak és irodalomnak azt a sorrendjét, amelyekről a hivatalos újság- és levélbeli tájékoztatás hangsúlyosan szólt.

Abban látta helyzetének legfőbb ellentmondását, hogy a magyar irodalom és tudomány az ő személye által van kitüntetve, s tudta azt, hogy az ő személyes érintettségének megszüntetése „kellemetlen zavaró hang” az „oly szerencsésen helyreállt harmoniába”. (Eötvös és Wenckheim érvelésében ez sokkal több ennél!) De mi az, ami a visszautasítást indokolta? Életének addigi egyszerűségével, írta Arany, „e rangbeli kegyteljes megkülönböztetés [amely, bár csak külön kérésre teljesült, itt a kitüntetés szinonimája] a legélénkebb contrastot képezi, kivesz mintegy saját énemből, s életemet önmagával meghasonlásba ejti.” Ez a mondat kétféleképpen értelmezhető: vagy a „megkülönböztetés”, vagy – az „amely” beleértésével – a „contrast” az oka a belső meghasonlásnak. A felületesebb olvasás az utóbbit választhatja, az alaposabb az elsőt. Melyek voltak, ezen kívül, a kitüntetés elfogadásának órá vonatkozó következményei? Egyrészt – a fogalmazvány szerint – a „tönkrejutás”, másrészt pedig „az erkölcsi és jellemi következtelenség látszata” (mindkettő ki van húzva); ami viszont megmaradt: a „benső önállóság sérelmének látszata”. A „tönkrejutás”, a „meghasonlás”-hoz hasonlóan, az önmaga előtti erkölcsi megsemmisülést jelenti, a megmaradt szövegben foglaltak pedig annak látszatát.

A „legélénkebb contrastot” *A csillag-hulláskor* VIII., *Hiúságom!* című darabja látta:

Minek nekem a rendjelek?
Szamárháton bársony nyereg?
Csillagom, galambom.
Minek nekem az a kereszt?
Disznóorra arany perec?
Csillagom, galambom.

Szilágyi Ferenc e versekkel kapcsolatban idézi azt a levelet, amely *A magyar anekdotakincs* című gyűjteményben szerepel:⁴¹ „alig jelent meg a kitüntetés a hivatalos lapban, Arany Jánosnak egy bécsi udvari szabó rajzos mellékletekkel kísért ajánlatot küldött, hogy elkészíti számára a Szent-István-rend díszöltözetét; ez piros bársony ruha, zöld bársony palást, karmazsinvörös tafotával bélelve, hermelinnel szegve, és kócsagtollas, vörös bársony kalpag. Az ára pedig hatezer forint.”⁴² Ennek a levélnek hajdani létezése csak fenntartásokkal fogadható el: lehetséges volt, de nincsen bizonyítva. Kérdéses az is, hogy a megjelölt ár nincs-e anekdotikusan eltúlozva, hiszen 1868-ban Pesten „30–40 ezer közt csinos emeletes házakat adnak”.⁴³

A versbeli önarckép mögött ott állt a Magyar Ujság vezércikke is, amely a „nemesi, bárói, hercegi rangok” járványát hozó kitüntetések, elsősorban a „[n]agy köröszt, kis

⁴¹ *Arany János és a Szent-István-rend* = TÓTH Béla, *A magyar anekdotakincs*, IV, Bp., é. n. [1902], 112–113.

⁴² SZILÁGYI Ferenc, *Egy Arany-szösszenet ismeretlen eredeti szövege*, It, 1979, 438–439.

⁴³ Arany Ercseynek, 1868. márc. 8. Nagyszalontai Arany János Emlékmúzeum 650.

körösz, lovag körösz stb.” elfogadását bírálta. Arany önmagára ismerhetett itt, hiszen Andrassy Gyulán és Simor János hercegprímáson, valamint Lipovniczky István püspökön és Madocsányi Pál volt főispánon kívül egyedül ő kapta meg a Szent-István rendet. Azzal a mondattal kapcsolatban, amely szerint „Mindenki titkolja, szörnyen tiltakozik, hogy ő is eped egy ily »semmisség« után, gúnyolja, gyermekes badarságnak nevezi ez »üres« kitüntetést”: emlékeznünk kell „Ah, számárság!” szavára, amelyet ő az orvos Kajdacsy Istvánnak, a hír első közlőjének mondott; igaz, hogy nem magára a kitüntetésre, hanem a hozzá kapcsolódó hírre vonatkozott. Nem tudjuk, milyen és mekkora körben, s milyen változatokban terjedhetett el ez a reakció, s azt sem, hogy Arany miként fogadta a szóbeli gratulációkat, például a filozófiai, törvény- és történettudományi osztály június 17-én tartott ülése alkalmából, ahol neki is részt kellett vennie.⁴⁴ Iszonyodhattott attól, hogy őrá is vonatkozhasson az, hogy „az emberek oly ostobák, oly törpék, hogy e kitüntetést – csakugyan kitüntetésnek tartják, és bókolnak az illető előtt!”

A kihúzott „erkölcsi és jellemi következetlenség látszata” és a javítás után beiktatott „benső önállásom sérelmének látszata” összefüggésben lehetett azzal a „nemzet közérkölciségében” bekövetkező, halálössá válható kórral, amelyre az újságcikk figyelmeztetett. Arany személyesen is érintettnek érezhette magát azt olvasva, hogy „tetőpontját érné el a veszély, ha a kitüntetés e neme már az irodalomban is verseny tárgyává válnék”, s hogy a Deák-párt jó osztrák érzelmű, éppúgy, mint az irodalom háromnegyed része.

Az események kronológiája és alakulása szempontjából fontos, hogy a Szent István-rend számadásai szerint 1867. június 14-én adták ki Arany számára a kiskeresztet,⁴⁵ Festetics György pedig ugyanaznap, tehát egy nappal Aranynek a belügyminiszterhez írott levele előtt, a következő hivatalos értesítést írta alá:

30. szám.

Szt. Istv. rend

Tekintetes Ur!

Ő császári 's apostoli királyi Felsege folyó évi június 9^{én} kelt legfelsőbb kéziratával Tekintetes Uraságodat Szent István apostoli király jeles rendjének kis keresztjével legkegyelmesebben feldiszíteni 's egyuttal nekem megparancsolni méltóztatott, hogy e' részben a' további intézkedéseket tegyem meg.

Mely legfelsőbb parancs folytán Tekintetes Uraságodat a' legfelsőbb kegyelem ezen kitüntető jeléről értesíteni, tartozó kötelességemnek ismervén, van szerencsém egyszerűsmind a' rend kiskeresztjét és alapszabályait idemellékelve Tekintetes Uraságodnak oly kérelemmel megküldeni, miszerint a' szinte idecsatolt térítvényt, sajátkezü aláírásával ellátva, hozzám visszajuttatni sziveskedjék.

⁴⁴ Akadémiai Értesítő, 1867, 173–177.

⁴⁵ „Datum der Ausgabe: 14 Juni 1867. Ausgabe: Zum Mitglied und Sekretär der ungarischen Akademie Johann Arany”. MOL P 1058. 32. 6.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények
2017. évfolyam 14. szám

Fogadja Tekintetes Uraságod kiváló tisztelem nyilvánítását.
Budán, 1867. évi juniushó 14^{én}

GrFestetics György

Tekintetes Arany János urnak, a magyar tudományos akademia rendes tagjának és titknokának.⁴⁶

A hivatalos eljárás tehát a „legfelsőbb parancs” teljesítése volt, a király körüli és a belügyminisztérium közreműködésével. A folyamatot megfordítani csak ennek az útnak, a királyi parancs teljesítésének végre nem hajtásával lehetett volna, ami egyrészt adminisztratív, elkerülhetetlen vizsgálatokkal, jelentésekkel, másrészt sajtóbeli közlésekkel is jár. Ez a levél nem közvetlenül, hanem – mint azt Festetics minisztériumának Wenckheimhez írt levele igazolja – a Belügyminisztériumon keresztül érkezett meg Aranyhoz (azt igazolva, hogy Eötvös – június 12-én leírt ígéretét betartva – semmilyen miniszteriális vagy elnöki intézkedést nem tett: nem terjesztette tovább az elutasító szándékot).

Aranynek június 15-én írt levele legkésőbb 17-én, hétfőn érkezhett meg a Belügyminisztériumba, ahová 18-án kézbesítették Festetics György államtitkárának alábbi küldeményét:

178 szám
eln.

Nagyméltóságu Báró, Minister Ur!

Ő cs. ’s apostoli kir. Felsege f. é. június 9^{én} kelt legf. kéziratával Arany János magyar akademiai tagot és Madocsányi Pál volt főispánt a Szent Istvánrend [!] kiskeresztjével díjmentesen legk. feldiszíteni méltóztatván; van szerencsém Nagyméltóságodat tiszteletteljesen felkérni, miszerint az idemellékelt hivatalos értesítvényt, rendjelvénnyt, alapszabályokat és térítvényt az illetőknek kézbesíteni, és az általuk sajátkezüleg aláírandó térítvényt, a SzentIstvánrend [!] irodájába leendő beszolgáltatás végett, ide visszaküldeni sziveskedjék.

Fogadja Nagyméltóságod kiváló tisztelem nyilvánítását.
Bécsben 1867 június 16

A minister helyett

B. Nopcsa Ferencz
államtikár

két lepecsételt csomagban mindenikben:

hivatalos értesítvény.
szIstvánrend [!] kiskeresztje
alapszabályok
térítvény

⁴⁶ MTA K 513/1261.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények
2017. évfolyam 143. szám

Nagyméltóságu Báró Wenckheim Béla urnak,
magyar királyi belügyministernek⁴⁷

A Belügyminisztérium a következő dokumentumban iktatta a Bécsből érkezett levelet:

Magyar kir. <helytartótanács> Belügyminist. 1867.
Elnökség.

2463 Sz. 1867. érkezett 17/6.
eln.

Ezzel elintéztetett: sürgős

kiadóba érkezett: 18/6

Irattárba érkezett: 24/6.

tisztázta: [...] 18/6

csomag szám:

egyeztette: [...] Ország

törzs szám: I B

kiadta: II expeditiót kiadta 23/VI Ország

határidő: 2366.

II expedt kiadta 19/VI [...]

Tárgy:

Előiratok:

2366–867

Kiselejteztetett. Utóiratok:

2509

2574 } 867.

[baloldalt:] A' Felség személye körüli minister úr megküldi az Arany János és Madocsányi Pálnak adományozott Sz. Istvánrend [!] kiskeresztjét mindegyik kiadmányhoz:

a' megfelelő című lepecsételt csomagban levő rendjel, értesítés, alapszabály és térítmény

[...] 16/6

Kiadtam [...]

[jobbaldalt:] 1. Arany János, magyar tud. akadémiai tag és titoknoknak.

2. Madocsányi Pál országgyűlési képviselőnek

1. 2. Pesten.

Az Ő cs. 's ap. kir. Felsége által, f. hó 9^{én} kelt legf. elhatározással (címnek) adományozott Szent Istvánrend [!] kiskeresztjét, az illető értesítés, alapszabály 's térítvénnel [!] együtt, – vonatkozással f. hó 11^{én} 2366 sz. a. kelt elnöki iratomra, – hazafiúi üdvözlétem mellett oly felhívással küldöm meg (címnek), miszerint a csatolva lévő térítményt saját kezüleg aláírni 's nekem megküldeni szíveskedjék.

Budán 1867 /6.

[...] 18/6.⁴⁸

Még aznap, tehát június 18-án írta alá Wenckheim Arany Jánosnak a Festetics György bécsi minisztériumából érkezett hivatalos levelét:

⁴⁷ MOL K 148. 1867. I. B 178.

⁴⁸ MOL K 148. 1867. I. B 2366 (2463).

2463. sz.

eln.

Az Ő Császári 's Apostoli Királyi Felsége által, folyó hó 9én kelt legfelsőbb elhatározással tekintetes uraságodnak adományozott Szent István rend kiskeresztjét, az illető értesítés, alapszabály 's ténnyel együtt, – vonatkozással folyó hó 11én 2366. szám alatt kelt elnöki iratomra, – hazafiúi üdvözetem mellett oly felhívással küldöm meg tekintetes uraságodnak, miszerint a csatolva lévő ténnyet sajátkezűleg aláírni és nekem megküldeni sziveskedjék.

Budán 1867 Június hó 18 án

B. Wenckheim Béla

Tekintetes Arany János úrnak.
magyar tud. academiái tag és titoknoknak

Pesten.⁴⁹

A hivatalos ügyintézés szerint a 14-én Bécsből elindított kitüntetés valószínűleg már 19-én, szerdán megérkezhetett volna az ő címére. Azonban nem ez történt: a belügyminisztériumi levelet visszatartották, és csak később, Wenckheim június 23-án, vasárnap aláírt válaszleveléhez csatolták.

Arany 1873. április 24-én ezt írta Wenckheimnek küldött levelének fogalmazványára, egyúttal összegezve az eltelt hat év tapasztalatait is: „E levélnek eredménye az volt, hogy b. Wenckheim akkori belügy minister, mint már elébb Eötvös is többször, személyesen jött hozzám, elmondani mennyire compromittálom őket új ministereket, magát a kiegyezést stb. mennyire sértem a Felséget, ha visszaütés szándékomnál megmaradok. – Én tartottam magamat, míg lehetett, de végre belátván, hogy nagy demonstrationalis látszat nélkül (mitől mindig irtóztam) a visszautasítás meg nem történhetik, beléegyeztem, hogy jól van, a rendjel hadd maradjon nálam, de kikötöm, hogy én sem hálálkodni audentiára nem megyek, mint az etiquette követeli ily esetben, sem a keresztet soha fel nem teszem. Mind a kettőt megtartottam; a vele járó czimtól, melylyel némely ember nagyon is akart kedveskedni (!) mennyire-földre szabadkoztam; sőt bár ministeri ebédre gyakran valék hivatalos, soha egyszer sem mentem el. Hanem azért én nem tudom micsoda lekenyerezett, fizetett hazaáruló lettem! (mint annyi más becsületes ember és jó hazafi, magát Deák Ferenczet sem véve ki.) Ez a görög nemesis. Nem a vétség, hanem a vétség látszata vagy pusztá föltevése elég, porba rántani azt, kit a sokaság valami módon kitüntetett.”⁵⁰

„Ez utólagos feljegyzésből – írja Imre László – kitűnik nemcsak az, hogy mennyire irtózik a fejedelmi kitüntetéstől (tudjuk, végül Deák nem fogadott el semmit), hanem az is, hogy sorsközösség alakul ki közöttük. Petőfi egykori barátját éppúgy hazaárulónak nevezik a szélső 48-asok, mint Deákot. (Láthatólag Arany mentség, védekezés gyanánt

⁴⁹ MTA K 513/1263; *AJak* 133.⁵⁰ *AJLev* 594–595; *AJak* 132; KERESZTURY, *i. m.*, 442–443.

hivatkozik annak a Deáknak a példájára, akit Széchenyitől és Kölcseytől az udvarig mindenki a legfőbb erkölcsi tekintélynek fogadott el fél évszázadon keresztül.”⁵¹

Mit jelent Wenckheimnek az az észrevétele, hogy a királyt sértené a kitüntetés visszautasítása? Ez természetesen nem meríthette volna ki a felségsértés bűnét, hiszen – a szintén kitüntetett – Pauler Tivadar összefoglalásában csak „A felség szóbeli bántalmazása (felségsértés szorosabb értelemben)” szerepel, amely „az uralkodó és így hazánkban a király személye iránt tartozó tisztelet szándékos megsértése”, s amely „sértő kifejezések, gyalázások, káromlásokban áll”;⁵² ezzel Arany nem lett volna vádolható. Nem büntetőjogi esetről, hanem olyan csöndesnek szánt, de országos hírűvé váló ellenszegülésről lett volna szó, amely azonban feltehetőleg érintette volna a király személye iránti tisztelet kérdését, s következményei semmiképpen sem lettek volna, legalábbis intézményesen, kedvezőek.

Arany fentebb idézett soraihoz illik *A csillag-hulláskor* IV. és VII. darabja:

Járnak hozzám méltóságok,
Kötik rám a méltóságot:
„Megbocsásson méltóságtok,
Nem érzek rá méltóságot.”

Székács, Arany, Szilassy
S hazánk több ily pimaszi
Keresztekért akarnak
Sírt ásni a magyarnak!

Nem tudjuk, Eötvös második, a belügyminiszterrel való látogatása pontosan mikorra esett: ez mindenképpen Wenckheim június 21-én (pénteken) megfogalmazott és 23-án aláírt válasza előtt történhetett. Csakis így, személyes találkozás útján tudták biztosítani a hivatalos eljárás sikerét; nem kockáztathatták azt, hogy Arany visszaküldje a már megkapott érdemrendet. Ezt igazolja Aranynek a belügyminisztertől kapott levélre írt feljegyzése: „Időközben történtek. B. Wenckheim (valamint már előbb Eötvös) maga eljött hozzám, rábeszélni, hogy ezt visszautasítani teljes lehetetlen; őket, a ministereket, hozom nagy zavarba; scandalum lesz belőle, stb. Nem szeretvén az eclatans dolgokat, nehogy népszerűsködő tüntetésnek vegyék, kénytelen voltam engedni s elfogadni a rám mért keresztet.”⁵³

Arany László szerint „E [június 15-én írt] levél után b. Wenckheim, b. Eötvös kíséretében személyesen kereste föl Aranyt. B. Eötvös már előbb is járt nála ez ügyben. Mintegy látogatásuk eredménye volt talán b. Wenckheim következő levele, melyben aztán

⁵¹ IMRE László, *Deák Ferenc és a magyar irodalom = Deák Ferenc emlékezete*, szerk. SZABÓ András, Bp., Akadémiai, 2003, 199–200.

⁵² PAULER Tivadar, *Büntetőjogtan*, Pest, Pfeifer Ferdinánd, 1865, II, 11.

⁵³ MTA K 513/1264.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények
2017. évfolyam 143. szám

Arany hallgatag megnyugodott.”⁵⁴ A belügyminiszternek ez az utolsó, a június 18-án írttal együtt megküldött levele csak a már megbeszélteket (illetőleg azoknak írásban rögzíthető részét) összegezhette, a következőképpen:

Tekintetes Akadémiai titkár Úr!

Valóban – mélyen meghatott azon önmegtagadó szerénység, melyet a Szent István rend adományozása tárgyában folyó hó 15-ről hozzám intézett becses levelének minden sora oly élénken tanúsít. –

Azon nyílt őszinteség, mely sorait átlengi, 's melylyel kérelmét indokolni szives volt, arra késztet engem, hogy hasonló nyíltsággal válaszoljak és kifejtsem érvei ellenében azon álláspontot, melyből jelen ügy minden elfogultság nélkül tekinthető. –

Mély belátása levelében nyilvánított nézete szerint – tüstént fölismerteté Tekintetes titkár Úrral azt, hogy itt az irodalomnak szánt kitüntetés forog kérdésben. –

Az irodalom egyik lényeges tényezője a nemzetilétnek; [!] – 's nálunk a közszellemre hatása által nagy része levén az alkotmányos érzelmek megszilárdításában: mi sem természetesb, minthogy az, 's ezzel kapcsolatban a magyar tudom. academia, a koronázás alkalmával Ő Felsége 's a Kormány figyelmét el nem kerülte. –

Ily elv mellett kire eshetett volna inkább a választás, mint Tekintetes titkár Úrra, ki egy részről titkári tiszténél fogva a magyar tud. akademiát képviseli, – más részről elvonultán a napi politica hullámozó árájától, életét tisztán az irodalomnak szentelvé, 's ki szellemi alkotásaiban egyedül a' magasztos szépet követve – költői ihlettel, 's tiszta ős zamatú nyelvvél – irodalmunknak maradandó becsú classicus műveket adott. –

Ha ily irányban hatva, 's nemzetünk dicsőségét ily úton előmozdítva Tekintetes titkár Úr a nép bizalmából kínálkozó politikai megbízatást elfogadni hajlandó nem volt, ettől, mert ez talán irodalmi működésének rovására történt volna, méltánylását senki sem fogná megtagadni; de a képviselői mandatum elodazása [!] korántsem vonható párhuzamba a legfelsőbb kitüntetéssel, mert míg az első egy más pályára hívja fel, addig a kitüntetés épen azon féltékenyen őrzött irodalmi működésének méltányló, a közvéleményből kifolyó elismerése, mely elismeréstől jöjjön az bár felülről vagy alólról, – senki magát el nem vonhatja; nem vonhatja el magát különösen Tekintetes titkár Úr akkor, midőn ezzel egyúttal a magyar tudományos Academiának megtiszteltetése is kapcsolatban áll.

Igy állván a dolog, – 's a kitüntetés a legtisztább szándokkal, minden politikai színezet, és társadalmi tekintet nélkül következőzve be, az – benső önállására ki nem hathat; 's miután tiszta tudatával bír azon kellemetlen következményeknek, melyek kérésének teljesítése által több irányban kifejlődhetnének, – nem haboztam a kérdéses rendjelt ide mellékelv hivatalos iratommal Tekintetes titkár Úrnak annál inkább megküldeni, mint-hogy az e kitüntetéssel egybe-kötve lenni szokott rangbeli megkülönböztetés következményeinek, úgy magának a rendjelnek nyilvános helyeni használata saját tetszésétől van feltételezve. –

⁵⁴ AJLÍ II, 438.

Fogadja hazafiúi üdvözetemet
Budán 1867-ik évi Junius hó 23-án

B. Wenckheim Béla⁵⁵

⁵⁵ MTA K 513/1264; PN 1889; *AJLÍ* II, 438–440. A levél 1867. június 21-én kelt belügyminisztériumi fogalmazványa:

„Magyar kir. Belügyministeri
Elnökség.

1867.

2463 Sz. hoz 1867 érkezett
eln

Ezzel elintéztetett:

kiadóba érkezett:
tisztázta: 23/VI. Országgy
egyeztette: Balajthy Orsz.
kiadta: 23/VI. Orsz

Irattárba érkezett: 29/6.
csomag szám:
törzs szám: I. B
határidő: 2463.

Tárgy:
száma: kelte:

Előirat:

Utóirat:

Magán levél

Arany János académiái titkárnak

Pesten

Tekintetes Académiái titkár ur!

Valóban – mélyen meghatott azon önmegtadagó szerénység, melyet a Szent-István rend adományozása tárgyában f. hó 15^{oi} hozzám intézett becses levelének minden sora oly élénken tanusít.

Azon nyílt őszinteség, mely sorait átlengi, s melylyel kérelmét indokolni szives volt, arra késztet engem, hogy hasonló nyíltsággal válaszoljak és kifejtsem érvei ellenében azon álláspontot, melyből jelen ügy minden elfogultság nélkül tekinthető.

Mély belátása – levelében nyilvánított nézete szerint – tüstént fölsímetetvé (címmel) azt, hogy itt az irodalomnak szánt kitüntetés forog kérdésben.

Az irodalom egyik lényeges tényezője a nemzeti létnek, s nálunk a közszellemre hatása által nagy része levén az alkotmányos érzelmek megszilárdításában: mi sem természetesb, minthogy az, <s mellett> s ezzel kapcsolatban a m. tud. academia [<s mellett> ... academia – besz.] a koronázás alkalmával <sem> Ő Felsége, <sem a k> s a kormány figyelmét elnem [!] kerülte.

Ily elv mellett <az irodalmat tekintve> kire eshetett volna inkább a választás, mint (cim) urra, ki egyrésztől <...> titkári tiszténél fogva a m. tud. academiát képviseli, – más részről [egyrésztől ... részről – besz.] elvonultan a napi politika hullámzó ártjától életét tisztán az irodalomnak szentelvé, s ki szellemi alkotásaiban egyedül a magasztos szépet követve költői ihlettel, s tiszta ős zamatu nyelvvel irodalmunknak maradó becsű classicus műveket adott.

Ha ily irányban hatva, s nemzetünk dicsőségét ily uton előmozdítva (czim) a nép bizalmából kinálkozó politikai megbizást elfogadni hajlandó nem volt, ettől, mert az talán irodalmi működésének rovására történt volna, méltánylását senki sem fogná megtagadni; de a képviselői mandatum elodazása [!] korántsem vonható párhuzamba a legfelsőbb kitüntetéssel, mert míg az első egy más pályára hívja fel, addig a kitüntetés épen azon feltékenyen őrzött irodalmi működésének [ének – besz.] méltányló, a közvéleményből kifolyó elismerése, mely elismeréstől <magát> jöjön az bár felülről vagy alulról, – senki magát elnem [!] vonhatja; nem vonhatja el magát különösen (czim) akkor, midőn ezzel egyuttal a m. tud. Academiának megtiszteltetése is kapcsolatban áll. [nem ... áll. – besz.]

Így állván a dolog, – s a kitüntetés a legtisztább szándokkal, minden politikai színezet, és társadalmi tekintet nélkül következőzve be, az – benső önállására ki nem hathat; s miután tiszta tudatával bir azon kellemetlen következményeknek, melyek kérésének teljesítése által több irányban kifejlődhetnének, – nem haboztam a kérdéses rendjelt ide mellékelt hiv. iratommal (cimnek) annál inkább megküldeni, minthogy az e kitüntetéssel egybekötve lenni szokott rangbeli megkülönböztetés következményeinek, úgy magának a rendjelnek nyilvános helyeni használata saját tetszésétől van feltételezve.

Arany ezt írta az érdemrendet megküldő levél hátlapjára: „A térítvényt, melyben lényeges az hogy örökösöm a rendjelet halálom után köteles visszaküldeni, aláírtam, s egy köszönő szó nélkül visszaküldtem, a többi itt maradt.”⁵⁶ Mint azt a sokszorosan javított fogalmazvány is bizonyítja, ő nem tudta, nem tudhatta írásba foglalni a kitüntetés visszautasításának valamennyi okát. Wenckheim viszont – legalább írásban –, pozíciójánál fogva nem akarta, nem akarhatta megérteni még a személyes találkozás kiegészítéseit sem. Belügyminiszter lévén, levele önigazolásként is készült, s így Arany érvei nem hathattak rá. Ő is „meghatott”-an írt – de nem, mint Arany, a szó ’megrendülten’ jelentésében, hanem sokkal inkább (valójában vagy csak retorikailag) övele együttérezve: azt a meghasonlást pedig, amely az elutasítás fő indítéka volt, szerénységnek tekintve. Az az őszinte és „minden elfogultság nélkül” való levélváltás, amelyről itt szó esik, az álláspontok különbözőségénél fogva nem jöhetett létre, hiszen Arany levele személyiségének önmagával való meghasonlásával és belső önállása sérelmének látszatával szemben önvédelmi kísérlet volt, Wenckheim hivatalos ellenérvei pedig – az Eötvösöihez hasonlóan – a közösségi, intézményes, országos, politikai érdekek nevében szóltak. A pozíciója legitimitását őrző miniszternek nem a költőt, hanem az Akadémia titkárát sikerült meggyőznie; ezt magyarázzák Arany költészetére és Világos előtti szereplésére vonatkozó megjegyzései is.

A királyi döntésben egyetértő, sőt az új kormány kezdeményezését is védő levél logikája szerint az Akadémiát más nem is képviselhette. Arany nem hivatkozhatott 1848–49-ben és azután írt verseire; ezt tanácsos volt Wenckheimnek sem említenie, aki – a kitüntetés szempontjából stilizálva – ennek a költészetnek a napi politikától való mentességéről írt, de egyúttal – Aranyt megbántva – szembeállítva őt a Tompával szembeni korábbi eljárásokkal vagy Petőfi 1852-ben megjelent műveinek bezúzásával.

Arany levélbeli érvei között szerepelt a népképviselő kétszeres korábbi visszautasítása az 1860-as években (nem esett viszont szó az 1848 nyarán történt választásról, amelyen indult és csalással megbuktatták⁵⁷). Nem volt nehéz az ezzel szembeni ellenvetés: a népképviselő nem azonos az irodalom és a tudomány képviselőjével. A személyes találkozás alkalmával elhangozhatott az is, hogy a kitüntetés nem egyenlő a báróságra való felemelkedéssel, amelyet külön kell kérvényezni; ezáltal viszont nem lesz alapja semmilyen kontrasztnak, amely Wenckheim értelmezésében társadalmi jellegű, Aranyéban viszont erkölcsi volt.

Fogadja hazafiui üdvözetemet
Budán / 6 867
B[.]”

MOL K 148. 1867. I. B 2366 (2463). A belügyminisztériumi fogalmazványt közzétette: VARGA 190–191.

⁵⁶ KERESZTURY, *i. m.*, 443. Szövege megegyezhetett azzal az igazolással, amelyet gróf Esterházy Antal 1866. november 1-jén írt alá Pozsonyban: „Térítvény. Alólírt elismerem és bizonyítom, miszerint sz. István apostoli király jeles rendjének kiskeresztjét, mellyel az 1866 évi október 22^{án} kelt legf. kézirat folytán legk. fel-diszitettem, a rend alapszabályaival együtt valósággal átvettem, ’s magamat ezennel kötelezem, hogy gondoskodni fogok arról, miszerint halálom után ezek a rend kincstárába visszaszolgáltassanak.” MOL P 1058. 19. 1866. 43.

⁵⁷ Lásd Petőfihez írt levelét, 1848. jún. 27.: *AJÖM* XV, s. a. r. SÁFRÁN Györgyi, Bp., 1975, 210–214.

Ugyanezen a napon, június 23-án jelent meg Vajda János újabb, Arany kitüntetését és a Bérczy Károlynak adományozott nemességet személyesen is érintő cikke a Magyar Ujságban:

...e nemzeti kormány, miután a 48-ki törvények közjogi legbecsesebb cikkelyeit az engedelmes többséggel kitöröltette, s a real uniónak alapját megvetette, társadalmi téren azon kezd, hogy egy par excellence népköltőt bárói ranggal azonos lovagkörösztel, egy más író nemzeti [helyesen: nemesi] ranggal adományoz. [...]

Az irodalom kilencz-tized része, mely a meggyöngített, eladósodott Cisleithania lábainál a nemzet számára kegyeleméletet könyörgő politikusoknak versenyezve tömjénez, hizeleg, – ez irodalom 9/10 része részint beleegyező hallgatással, részint örvendezve fogadja e kitüntetések. Ugy vélekedvén, hogy ezekben ő, az irodalom van megtisztelve.

Eddigélé közlünk csupán egyetlen lapot ismerünk, mely e kitüntetést gunyosan a „demokráciabani haladásnak” nevezte.

A kik mindig igen bölcseknek akarnak látszani, magán beszélgetésben csekélységnek mosolyogják le e kitüntetések. Nem kell annak olyan nagy horderőt tulajdonítani, mondják. [...]

Mi a világerért sem akarjuk mondani, de nem is tartozik ide, hogy ama jámborságáról ismeretes népköltő s ama nemesített író e kitüntetés folytán akár érzelmeikben egy hajszálnyit változnak, akár hogy ennek további irodalmi működéseikben legkisebb következése vagy irányadó hatása lesz. De a példa kártékonyan hathat nemcsak az irodalom, de egyéb szellemi működés embereire is, és nem minden ember szin „arany”, se nem olyan kemény „bércz”, hogy ha a közszellem e „kitüntetések” csakugyan elvállalja és kitüntetéseknek tartja, ezek hatásának ellenálljon.

A kormány megkísérlé ez eszköz használatát, az egyesek azt elfogadták; és mindkettő hibás ugyan ezért, főleg az első. De a legnagyobb hibás a közvélemény lenne, ha e középkori intézmény fekélyét egészséges, romlatlan szellemével ki nem lökné magából, vagyis ellenében határozott roszalásával nem tiltakoznék.⁵⁸

Nagyobb kontraszt nem is lett volna elképzelhető Vajda János cikkével szemben, mint Albert Kunisch volt bányatisztviselő 1867. június 14-én Brünnből feladott (valószínűleg a Wiener Zeitung közleményének ismeretében írt) német nyelvű levele és üdvözlő verse,⁵⁹ amelyért „gratifikációt” is kért:

Hochgeehrter, gnädigster Herr!

Zur Feier der a.[ller] h.[öchsten] Verleihung des k.[öniglichen] ungar.[ischen] St StephanOrdens wage ich es Eur Hochwohlgeboren ein Gedicht in tiefster Ehrfrucht zu unterbreiten. Vertrauend auf Hochdero [?] Edelsinn und Herzensgüte wage ich zudem die unterthänigst gehorsamste Bitte Eur Hochwohlgeboren wollen geruhen, mein Gedicht

⁵⁸ MU, 1867. jún. 23.; VAJDA 104–105, 106–107.

⁵⁹ MTA K 1277 és K 1277/a.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények
2017. évfolyam 1. szám

huldvoll anzunehmen, und mir, der ich einer langwierigen Augenkrankheit wegen ohne Pension dienstlos wurde, sehr arm, leidend und hilfsbedürftig bin, eine kl[eine] Gratifikation gnädigst zukommen zu lassen. Um gnädige Antwort gehorsamst bittend empfiehlt in tiefster Ehrfrucht

Eur Hochwohlgeboren unterthänigster

Albert Kunisch
gew.[esener] Bergbeamter; Neustift N° 1/a
in Brünn⁶⁰

Hosszú versének utolsó két versszakát idézzük:

Erfüllung ward dem königlichen Wort;
Als Ritter tragen jene nun die Farben
Des Stephans Ordens seines Thrones Hort,
Die sie im Drang des Eisens sich erwarben.

Und so erkor aus Ungarns besten Söhnen
Auch dich Franz Josef, dein Verdienst zu krönen,
Und hoch verdient umgiebt dich diese Zier,
Vor allen dich, dess' edle Thatkraft hier
Dem Vaterlande einen Samen streut,
Der segnend keimt und blüht für ew'ge Zeit!⁶¹

Arany tiltakozása a birodalmi híré kitüntetés ellen külső szempontból mindössze anynyi eredményt hozott, hogy az érdemrendet csak néhány nappal később kapta meg, mint a többiek, valamint azt, hogy nem kellett megköszönnie és viselnie, s élhetett azzal a jogával, hogy nem kérvényezi báróvá emelkedését. Belső vívódásait, helyzete megváltoztatását akaró és kérő leveleit viszont nem tárta, nem tárhatta a nyilvánosság elé. *Szép-*

⁶⁰ „Mélyen tisztelt, nagyságos Úr!

A magyar királyi Szent István érdemrend felséges adományozásának ünnepe alkalmából egy verset bátor-kodom a legmélyebb tisztelettel Nagyságod elé terjeszteni. Bizva Nagyságod nemeslelkűségében és szívjóságában bátor-kodom Nagyságodat a legalázatosabban arra kérni, kegyeskedjék versemet elfogadni, és engem, akit egy hosszantartó szembetegség miatt nyugdíj nélkül szolgálaton kívül helyeztek, nagyon szegény, beteg és elesett vagyok, jóságosan egy kis gratifikációban részesíteni.

Kegyes válaszáért alázatosan esedezve, ajánlja magát a legmélyebb tisztelettel
Nagyságod alázatos szolgája

Albert Kunisch
volt bányatisztviselő,
Brünn, Neustift N° 1/a”

⁶¹ „Teljesült a királyi szó; / Mint a Szent István rend lovagjai / Viselik most e rend, a trón támasza színeit, / Akik azokat harcban kivívták maguknak. // Így választott ki Ferenc József téged is / Magyarország legkiválóbb fiai közül, / Hogy érdemedet megkoronázza, és / E dísz joggal mutatja magas érdemed, / A tiédet elsőként, akinek tetteje itt e hazában / Olyan magot vetett, mely áldást hozva érik / És virágozik örök időkre!” (A levél és a versrészlet Bódyiné Márkus Rozália fordítása.)

tani jegyzeteiben ezt a meghatározást találjuk a tragikumról: „ama nemes küzdelmet mutatja, mikor az egyén, az egyes ember feltámad mintegy a világrend, a dolgok természetes folyása ellen; nagyszerűen küzd egy darabig, de nem változtathatván meg a világ folyását, utoljára elbukik, s míg bukásában szánjuk, nagyságában gyönyörködünk.”⁶² Hogy a kitüntetés körüli események ennél sokkal összetettebbek voltak, azt másfél hónappal az események után Arany Tompának írt levele bizonyítja, amelyben a humoros önszemlélet már felülemelkedni próbált az Eötvöshöz és Wenckheimhez intézett levelekben látottakon: „Nem tudom, hogyan fogtad fel az utóbbi komédiát: de ha nyom valamit előtted annak tudása, hogy előre se megkérdézve, se értesítve nem voltam, s hogy utólag is csak két minister parlamentirozása, és személyesen hozzám lealázkodása után hagytam magamat annyira capacitálni, a mennyire vagyok t. i. hogy hallgatva el-tür-öm-tem a dolgot s nem hoz-om-tam őket »végtelen embarrasba« – ha mondom, mind ennek tudása nyom előtted valamit: íme, tudjad. Különben nem mentem magamat senki előtt és sehol: a hiba ott van, hogy ha az irodalomnak kitüntetést szántak (mert úgy van), mi jogon szemeltek ki épen engem e kitüntetés bűnbakjának; a mi magát azt a kis bolondságot illeti, az én democratiám épen abban nyilvánul, hogy semmi tekintetben nem alterál az a dolog: maradok a ki voltam; azt pedig rajtam ugyan meg nem látja senki. Ha ez a közvéleménynek, mely szándékot és időt az adományozók részéről s az adomány alkalmá iránt tekintetbe nem vesz, – mind nem elég: ám legyenek előtte »bűnbak.« Hiszen megszoktam az ilyet, az irodalomban. Én, ki a légynek sem vétek, ármányos, veszedelmes emberré lettem; kit évek óta önbizalmatlanság kínozt, elbizott, gőgös ember vagyok; s ha családi felejthetetlen gyászom alatt görnyedezem: irigy és embergyűlölő hajlamokkal gyanúsítanak. Mért ne lehetnék egy kissé hazaáruló is, oly időben, mikor Vajda János nagy hazafi? Rajtam van, rajtam szárad, pedig úgy nem tehetek róla, mint a kít az eső megvert.”⁶³ Aranynak ez az egyetlen személyhez szóló beszámolója a történetéről, amely *A csillag-hulláskor* IX. számú, *A szomorú kinézésű lovag* című darabjával vág össze:

A hiúság gözi bánt-e?
Hogyne, arra van nagy ok:
Pegazusom Rozinánte,
Magam Don Quixote vagyok.

Az Eötvöshöz szóló félhivatalos és a Wenckheimnek írt hivatalos levelek után Tompához, mint mindig, barátilag fordult; a későbbi feljegyzésekben megnyilvánuló tárgy-szerű hangból pedig szüntelenül előbukik az oktalan vádaskodáson való felháborodás:

Csillagot, keresztet noha rám aggattok,
Boldog ez a kebel nem lesz már alattok.

⁶² *AJÖM* X, s. a. r. KERESZTURY Mária, Bp., Akadémiai, 1962, 541.

⁶³ Arany Tompának, 1867. aug. 6., MTA K 513/1188; *AJVM* 470; *AJLev* 595–596; *AJak* 135–136.

A versekben sorra kerül a kitüntetés okaira és visszhangjára kérdezés hol ironikus, hol gúnyos, hol szatirikus, sőt vulgáris hangneme is.⁶⁴

Tompa így vigasztalta: „A felfogás és magyarázás ellen, mely a közönségnél +nyeresedet illetőleg átalános: nem lehet semmi panaszkod. Tudja mindenki: hogy nem kerested még csak nem is gyanítottad hogy adnak. Értik hogy az irodalmat is (mint annyi más szakot) meg akarták tisztelni s más nem lehetett az élő tárgy, a személy mint te. Bűnbak-ságról álmodnod se lehet, nem is szabad. Teljes jozanságod- és szilárdságodban állasz, mint régebben, mint mindig a közönség előtt, a közvéleményben. Világotoktól távol élek, de azt sem hiszem hogy – a mint írod – máskép is méltánytalan volna hozzád valaki, életben, irodalomban. Valami parányi történhetik, mert az kikerülhetlen olyan embernek irányában mint te is. Tekints Deákra. De az mind semmi. Bizonyos: hogy okod aggodalomra, de még gyanúra sem lehet.”⁶⁵

A családon kívül csak nagyon kevesen ismerhették a kitüntetés eseményeit: Toldy Ferenc például nem volt közöttük, hiszen *Arany János összes költeményeit* megköszönve 1867. december 26-i levelében a bárói címhez járó „Méltóságos Úr”-nak szólította Aranyt. A kitüntetés keresztjét mindhalálig viselését mutatják a későbbi levelek is: Reviczky „Kegyelmes uram!”-nak szólította,⁶⁶ Gyulai – tréfás bosszantásul – így kezdte válaszát Aranynak a Budapesti Szemlében megjelent versekért megkapott honoráriumok elleni tiltakozására: „Csodálkozva vettem Méltóságod levelét”,⁶⁷ Kovács Mihály református tanító pedig a „Méltóságos báró Arany János úr”-hoz fordult, annak eldöntésére, hogy az általa elküldött kéziratokat Petőfi írta-e.⁶⁸

Szász Károly 1868 tavaszán így emlékezett: „Nem rég, egy ünnepélyes alkalommal, midőn az irodalom, tudomány, művészet is megtiszteltetésben részesült, ő is a Sz. István rend keresztjével ajándékozott meg. Sokkal szerényebb volt, mintsem azt visszautasítsa, de mellén még nem látta senki, s valaki azt mondta – találón – felőle: hogy érdemkeresztjét belül viseli.”⁶⁹ (Wenckheim a szerénységnek tulajdonította a visszautasítás

⁶⁴ *A csillag-hulláskor* sorozat utolsó darabjaként írt verse: „Ha én egy jót alhatnám – / Száz keresztért nem adnám.” Erről VARGHA Balázs recenziója szerint „Voinovich említette szóban, hogy volt ennek gorombább változata is. Arany László is megjegyzi, hogy »Van egy pár bohó rím a saját testi gyarlóságairól (nem közölhetők).« (Arany János hátrahagyott iratai, I. köt. XXX. 1.) Úgy tudom, ez a sóhaj eredetileg így hangzott: Ha én egy jót f. . ghatnám / Száz keresztért nem adnám.” *Arany János Összes művei, I–VI. kötet, Budapest, 1951–1953. Akadémiai Kiadó, ItK, 1953, 366.*

Szilágyi Ferenc (*i. m.*, 439–440) hivatkozik Tóth Béla anekdotagyűjteményére (IV, 113), ahol egy szájhagyomány útján fennmaradt szöveg szándékos megmásítása szerepel: „Fogfájásban szenvedek, / Érdemrendet küldenek; / Hej ha egy jót alhatnám, / Száz ily rendért nem adnám.” A Tóth Béla által említett, a francia „merde” szóra vonatkozó „cambronne-i” fordulat alapján Szilágyi Ferenc az eredeti szöveg rekonstrukciójára vállalkozott: szerinte a „Fogfájásban” helyett „Hasfájásban”, az „alhatnám” helyett pedig „szarhatnám” állhatott.

⁶⁵ Tompa Aranyinak, 1867. aug. 19., MTA K 513/1065; *AJL* II, 281–282.

⁶⁶ 1875. dec. 7., MTA K 513/445; VAJTHÓ László, *Reviczky Gyula levele Arany Jánoshoz és huszonegy mutatónba küldött verse*, ItK, 1938, 178; KOROMPAY H. János, *Arany, Reviczky és a költői beavatást kérő levelek*, ItK, 2011, 402.

⁶⁷ 1878. okt. 3., MTA K 513/162/I; *AJL* II, 451.

⁶⁸ 1880. okt. 22., OSZK Kt, Levelestár.

⁶⁹ –Á–R–, *Arany János*, VU, 1868/16 (ápr. 19.), 185.

szándékát, Szász Károly pedig ellenkezőleg: szerinte azért fogadta el.) Arany ravatalánál pedig ugyanő ezt mondta: „Koszoruink és tapsaink elől, a hol lehetett, önként kitért, s ha ki nem térhetett, lehajtott fővel, majdnem tiltakozva fogadta a babért, mely homlokát és lantját díszítendő vala. Ragyogóbb szellem soha sem járt igénytelenebb ruhában. Még a mivel a királyi kegy és elismerés, a nemzet egy nagy napján megajándékozva, bár hódolattal fogadta, azt sem viselte soha, távol akarván tartani a maga egyszerűségétől a külső fénynek legkisebb csillámát is”.⁷⁰ A Vasárnapi Ujság következő számában névtelen – feltehetőleg Arany Lászlótól származó – helyesbítés következett: „Arany János rendjele. Midőn a koronázás alkalmával ő Felsége Aranyt a sz. István-rendjellel kitüntette s Eötvös b. miniszter őt arról értesíté, Arany kezdetben nem akarta elfogadni a rendjelt. Eötvösnek ismételt sürgetésére végre elfogadá, de kijelenté, hogy azt soha sem fogja viselni. Nem is viselte. Ez alkalomra írta Arany a következő verset:

Törvénykeznek határt járnak,
Egy legényre jó sort vágnak,
Én is a mit a sors rám mért,
Elszenvedem a hazámért!”⁷¹

Az utolsó két sor visszatér Aranyhoz a Wenckheim Béla belügyminisztertől kapott második, 1867. június 23-án írt levél papírjára írt, már idézett feljegyzésével: „kénytelen voltam engedni s elfogadni a rám mért keresztet”. Ez a megismétlődő fordulat több versében és levelében is előfordul: „a rám átkul mért végtelen évsort” (*Elveszett alkotmány*, I.); „Amit a sors mért rád, szegény, szegény Erdély!” (*Erdély*); „»A sors már ezt így mérte«” (Csengerynek, 1858. március 16.⁷²); „De hiába! így mérte a sors” (Tompának, 1858. június 5.⁷³). Ennek a szemléletnek alapja az a sztoikus hagyomány és erkölcsi norma, amely a keresztyén tanítással ötvöződvé már korábban is jelentős szerepet kapott az irodalomban és – elsősorban az antik példák alapján – a nevelésben: Arany ebben a légkörben nőtt fel.⁷⁴ Néhány példa: „A sors ezt már így mérte” (Kisfaludy Sándor: *Himfy. A kesergő szerelem* 173); „Végezd, sors! a mit reám kimértél” (Kisfaludy Károly: *Eltökélet*); „Hallgass, s tûrd, mit a sors keze mért” (Bajza: *Veszteség*, Goethe után⁷⁵); „Az emberiség sorsnak enged; de nem mint rabszolga. Mindenkinek lehet szabad akarat-

⁷⁰ VU, 1882. okt. 29., 702.

⁷¹ VU, 1882. nov. 5., 720–721. Az első két sor a kritikai kiadásban: „Ha békülnek, határt hánynak, / Egy suhancra jó sort vágnak”. *AJÖM* VI, *Zsengék, töredékek, rögtönzések*, s. a. r. VOINOVICH Géza, Bp., Akadémiai, 1952, 141.

⁷² *AJÖM* XVII, *Levelezés 3 (1857–1861)*, s. a. r. KOROMPAY H. János, BÓDYNÉ MÁRKUS Rozália, JANKOVITS László, Bp., Universitas, 2004, 167.

⁷³ *Uo.*, 204.

⁷⁴ Vö. SZÖRÉNYI László, *A humoros elégia = Az el nem ért bizonyosság: Elemzések Arany lírájának első szakaszából*, szerk. NÉMETH G. Béla, Bp., Akadémiai, 1975, 228–232.

⁷⁵ Az eredeti szövegben – „Schweig und ertrag den Verlust!” (*Epigramme*, Venedig, 1790, 7) – nem szerepel a „sors keze mért”, amellyel Bajza már ismert kifejezésként élhetett.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények

2017. évfolyam 143. szám

ra felemelkedni” (Kölcsey: *Parainesis*⁷⁶); „Melyet a sors rád mért, túrnöd kell a sorsot” (Madách: *Lót*). Ez az erkölcsi szemlélet, mint elérendő és továbbadandó eszmény, az Arany János által Nagykőrösön magyar irodalomból íratott dolgozatok címeiben is megjelenik: „A sorsunkoni megnyugvás”; „Se a szerencsében fel ne fuvalkodjál, se a balsorsban el ne csüggedj”; „Balsors az erény próbaköve.”⁷⁷

1882. november 8-án írták alá Bécsben, a Felső személye körüli m. kir. minisztériumban azt az elismervényt, amely által – nyilván Arany László közvetítésével – „ezenel igazoltatik, miszerint a néhai Arany János hagyatékában talált Szent István rendi kisereszt az illető alapszabályokkal együtt a m. kir. belügyi minisztérium útján az alólírt rendi irodának beküldetett.” Az ezt igazoló dokumentum második része „A rend hivatalnokának” szól: „A Szent István rendnek néhai Arany János hagyatékában talált kiseresztjét méltóságodnak a szükséges kijavítás eszközlése után a rend hivatalába való áthelyezés és elszámolás végett ezennel kiadtam” – áll a feljegyzésben.⁷⁸ Itt közölt forrásaink azt tanúsítják, hogy különösebb javításra minden bizonnyal nem volt szükség.

⁷⁶ KÖLCSEY Ferenc, *Hymnus, Nemzeti hagyományok, Parainesis: Válogatás a Kölcsey-életműből*, szerk. SZABÓ G. Zoltán, Bp., PannonKlett, 1997 (Matúra Klasszikusok), 103.

⁷⁷ *AJÖM XIII, Hivatali iratok 1, Nagyszalonta – Nagykőrös – Budapest (1831–1865)*, s. a. r. DÁNIELISZ Endre, TÖRÖS László, GERGELY Pál, Bp., Akadémiai, 1966, 211, 214, 218.

⁷⁸ MOL P 1058. 21. 1882. 33.

SEREG MARIANN

AZ ÍGY ÍRTOK TI SZÖVEGEINEK TEXTOLÓGIAI VIZSGÁLATA*

1. A Karinthy Frigyes életében megjelent kiadások

a) A Fidibusz

Az 1912-es *Így írtok ti* kötet darabjainak kéziratos előzményei elvesztek.¹ A paródiák első közlését a Fidibusz című humoros hetilap őrzi, mely az előfizetési felhívás szerint „nemcsak a legvidámabb és a legművészebb, de egyúttal a legolcsóbb magyar élclap is.”² Az újság a politika mellett a művészet és az irodalom világában is humorforrást lát, szerzői számos műfajban, változó színvonalon szólalnak meg. Az *Így írtok ti* keletkezés-történetét is kutató Reményi József Tamás és Tarján Tamás a paródiák intermediális közegéről így fogalmaz: „a szellemes humoreszkektől a lapos viccekig, a kiváló grafikusgárda erotikus, szatirikus rajzaitól az ízetlen malackodásig minden előfordul benne. A sajtó-erkölcsrendészet rajta tartja a szemét – példányait olykor bevonják.”³ Az élclap-ról szinte csak adatszerű ismereteink vannak: 1908 elejétől Heltai Jenő a felelős szerkesztője, főmunkatársai Molnár Ferenc és Ambrus Zoltán (ők hárman a lap alapítói), majd februárban Kemény Simon, májustól pedig Gábor Andor veszi át a vezetői posztot. Szalay Károly megjegyzi, hogy Karinthy Frigyes hatása ez utóbbi főszerkesztő idején a legnagyobb (az évszámot azonban kétszer is tévesen állapítja meg, 1912–1914-re, illetve az 1910-es évek elejére datálva Karinthy Fidibusz-beli munkásságát – holott az élclap már 1908-ban közölte paródiáit). Továbbá Szalay arra is utal, hogy Karinthy hatása Paulini Béla főszerkesztősége idején csökken, s ezt egy összekülönbözésnek tulajdonítja. Később, Szabolcsi Lipót vezetése idején a lap a konzervatívabb humor irányába mozdul

* A tanulmány a TÁMOP-4.2.2/B-10/1-2010-0008 jelű projekt részeként – az Új Magyarország Fejlesztési Terv keretében – az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósult meg.

¹ A Petőfi Irodalmi Múzeum, az Országos Széchényi Könyvtár, az MTA Könyvtára nem rendelkezik velük, és nincsenek a Karinthy család birtokában sem. Ascher Oszkár arról számol be, hogy a hagyatéki rendezésekor kéziratosokat talált, azonban az ostromkor minden megsemmisült, *Az emberke tragédiája* töredékeit kivéve. ASCHER Oszkár utószavát lásd: KARINTHY Frigyes, *Az emberke tragédiája*, az 1946-os Singer és Wolfner-kiadás reprintje, Bp., Háttér, 1995, 40–41.

² Fidibusz, 1908. január 31., 11.

³ REMÉNYI József Tamás és TARJÁN Tamás jegyzete: KARINTHY Frigyes, *Így írtok ti*, szerk. REMÉNYI József Tamás, TARJÁN Tamás, Bp., Ikon, 1994 (Matúra Klasszikusok, 17 – a továbbiakban: REMÉNYI–TARJÁN).

el, majd hírhedt lesz pornográfiájáról, kitiltják a MÁV pályaudvarainak bódéiból – élelmes tulajdonosa, Fischhof azonban a hatóságokat kijátszva Fregoli fejléccel jelenteti meg.⁴

Érdeemes lenne a behatóbb vizsgálatra az a környezet, melyben a Karinthy-paródiák napvilágot láttak: az állandó rovatok (például *A Fidibusz-kabaret*, *A Fidibusz panasz-könyve*, *A Fidibusz regénytára*, *A Hét legrosszabb verse* stb.), a reklámok (például Migrain-pasztilla, sérvkötő, gumióvszer, Törley pezsgő, különböző érzelmes és erotikus ponyvaregények hirdetései) és a változó színvonalú karikatúrák. Jobban megérthetjük a korabeli gondolkodást (szerzőt és közönségét egyaránt), ha meglátjuk, hogy a lapban jól megférnek a Maupassant- és Heine-versfordítások a kabaré-kuplékkal és viccekkel, az igényes és találó karikatúrák az alantas képi humorral, s akár rálelhetünk egy-egy Karinthy-paródia ihlető forrására is. Például az *Egy kezdő író vázlatkönyvéből* sorozat 1909 júliusában megjelenő XXVII. darabjának, a *Fekete bűnök (Sötét szerelmek)* című paródiának ötletadó alapját az 1908-as évad június 26-ai számának hirdetései között találjuk. Nagy Irma *Sötét bűnök* című munkáját „megdöbbenést keltő könyv”-ként reklámozza a lap: „A kitűnő író buja szépségű, megrázó realizmussal festett érzelmi történeteket mond el saját életéből a túlfeszített nemi gyönyörök minden fázisáról, a lihegő kéjtől, vérbűnökön át, a brutálisan perverz szerelemig. A gyönyörű rajzokkal díszített kötet ára 2 korona.”⁵ A komolynak szánt szövegezés szinte paródiaszámba megy, s ez megragadhatta Karinthy figyelmét is, aki ekkor már írogatott a lapba. Az élclap intermedialis jelenségeinek vizsgálatával a kor emberének életébe s a legfontosabbnak vélt közügyekbe is bepillantást nyerhetünk – különösen a címlapok karikatúráinak szemügyre vételével. Például az 1909. május 21-ei *Fidibusz* címlapján a *Közbiztonság* című, Major Dezső által készített rajz tréfásan reflektál arra a visszásságra, hogy az erkölcsrendészet rajta tartja a szemét a lapon, miközben sokkal komolyabb bűnügyek történnek: a kép előterében a *Fidibusz*t áruló újságos fiút ragadja meg a törvény embere, míg a háttérben utcai gyilkosság, molesztálás és betöréses rablás zajlik.

A paródiák keletkezéstörténetének vizsgálatában az első és legfontosabb lépést Ungvári Tamás teszi, aki először jelenteti meg az *Egy kezdő író vázlatkönyvéből* sorozat katalógusát, a név nélküli darabok esetében tisztázni igyekszik a szerzőség kérdését, illetve közli az 1912-es *Így írtok ti*-kötetbe fel nem vett szövegeket a sorozatból.⁶ Reményi József Tamás és Tarján Tamás az általuk jegyzetelt-gondozott *Így írtok ti*-kiadásban a kötet paródiáinak *Fidibusz*-beli kronologikus katalógusát közli a kötet rendje szerint (a Rostand-paródia kivétel, mert a *Színháték* nevű lapban jelent meg), emellett a szerzők röviden összefoglalják az élclapi megjelenés és a kötetbeli közlés azonosságait és különbségeit.⁷ Ungvári kizárólag a *Vázlatkönyv* számozott darabjait tünteti fel, s szerinte a sorozat az 1909. július 30-ai Mikszáth-paródiával (*Jubileum*) megszakad.⁸ Nem veszi figyelembe, hogy éppen ahogy a sorozat indulásakor csak a IV. darab kap sorszámot, a

⁴ SZALAY Károly jegyzetei alapján: SZALAY Károly, *Karinthy Frigyes*, Bp., Gondolat, 1961, 312.

⁵ *Fidibusz*, 1908. június 26., 13.

⁶ UNGVÁRI Tamás, *Adalékok az Így írtok ti keletkezéstörténetéhez*, It, 1979, 924–952.

⁷ REMÉNYI-TARJÁN, *i. m.*, 17.

⁸ UNGVÁRI, *i. m.*, 928–929.

vége felé szintén elmarad a számozás, de a sorozatcím megmarad: az 1910. július 8-án megjelenő Móricz Zsigmond-paródia, a *Népiesch* is az *Egy kezdő író vázlatkönyvéből* alcímet viseli. Ungvári Tamás cikkének függelékében addig ismeretlen, kötetbe nem került Karinthy-paródiákat közöl a *Fidibuszból*: a *Vázlatkönyv XV. (Francia leckék)*, a számozás nélküli XVI. (*Kabaré*), a XIX. (*Humor*), a XXII. (*Tapintofónia*), a XXIV. (*A Fidibusz Ady-száma*) és a XXVII. (*Fekete bűnök*) darabját.⁹ Nem teszi közzé viszont a sorozat szintén kötetbe nem került IV-es számú szövegét (a *Gellérthegyhy Oszkár* című Jókai-paródiát), a X-es számú *Drámozi* című írást vagy a későbbi, 1911-es *A faluselek* című Lengyel Menyhért-paródiát. A Reményi–Tarján szerkesztőpáros a kötetből kimaradt *Vázlatkönyv*-sorozat tagjait hiánytalanul felsorolja, kötetből való kihagyásukat interpretálja – szöveggözlésre azonban a szűk terjedelem miatt nincs lehetőségük. Megemlíti, hogy az *Egy kezdő író vázlatkönyvéből* sorozat után megjelenik a kötetbe felvett Szomor- és Zola-paródia, majd 1911. március 24-től új sorozat indul *Magyar antológia* címmel – a szerzőpáros szerint „tucatnyi” Karinthy-írás jelenik meg e cím alatt.¹⁰ A *Fidibuszban* közölt Karinthy-paródiák teljes katalógusa azonban még nem készült el. A Reményi és Tarján által gondozott kiadás elsősorban az 1912-es kötet szempontjából tartja fontosnak az első megjelenést, az *Optimisták* című satíra-ciklus darabjait azonban kihagyja a felsorolásból. A függelékben egy eddig legteljesebbnek mondható listát közöl, mely az eredeti helyesírást megtartva a *Fidibusz*-beli megjelenés időrendjében mutatja be az *Egy kezdő író vázlatkönyvéből* című sorozatot, a későbbi kötetbeli kiadás miatt azonosítható Karinthy-paródiákat, a *Magyar antológia* darabjait és az *Így írtok ti* *Fidibuszban* megtalált satíráit (lásd: *Függelék I*).

Karinthy Frigyes kötetben meg nem jelent írásait ma már több népszerűsítő kiadványban is olvashatja a közönség. Az *Így írtok ti* és a paródiák szempontjából számunkra két kiadvány érdekes: a *Kísértetek és szellemek*¹¹ című, Urbán V. László által válogatott és *A kutya szimulál*¹² Végvári Judit válogatásában. Szalay Károly ezeket a szövegkiadásokat használja fel az általa szerkesztett kötet függelékében (és nem a *Fidibusz*), így sok pontatlanságot átvesz az említett kiadványokból.¹³ Megismétli a hibás tördelést az *Ady-szám Litániájában* („Könyörögj érettünk.”), megtart egyes egybeírásokat (pl. „imádságoskönyv”) és a *Próféta végszava* versbeli magánhangzóinak mai helyesírású formáját („írod”, „új”). Használhatta volna Ungvári Tamás 1979-es szöveggözlését is, ami, bár jóval pontosabb, szintén tartalmaz apró eltéréseket a *Fidibuszban* megjelent szövegekhez képest. Például: a kötőjeles „ős-szív”, „vég-ima” egybeírása, a „nyíltszemű” különírása,

⁹ UNGVÁRI, *i. m.*, 934–952.

¹⁰ REMÉNYI–TARJÁN, *i. m.*, 17. Ide számítják a sorszám nélküli *Édám Hanna* című paródiát, a XI-es Somlyó-paródiát (*Bomló Zoltán*) és a Bíró Lajos stílusát utánzó szöveget (*Érdekes*). A Somlyó-paródia előtt jelenik meg a *Buxbaumné, a fa* című Karinthy-írás, akár ez is lehet a X-es számú darab.

¹¹ KARINTHY Frigyes, *Kísértetek és szellemek*, vál. URBÁN V. László, Bp., Pannon, 1992.

¹² KARINTHY Frigyes, *A kutya szimulál*, vál. VÉGVÁRI Judit, Bp., Gulliver, 1992.

¹³ KARINTHY Frigyes, *Paródiák. I: Így írtok ti, Így láttatok ti*, szerk. SZALAY Károly, Bp., Akkord, 2001 (K. F. Összegyűjtött Művei, 6), 321–337 (a továbbiakban: SZALAY 2001).

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények
2017. évfolyam 14. szám

egy helyütt „még” helyett „más”, „búsas” helyett „búsos” áll; a versbeli magánhangzók esetében megtartja az „irod” formát, de lecseréli az „uj”-at „új”-ra:

„Miadynk, ki lumpolsz Párisban,
Te irod a legszebb Verseket
Jőjjön el az új Irány” stb.

Egy dátumot érintő adata is hibás: a *Fekete bűnök* (XXVII.) című paródiát július 15-re teszi, ami téves, valójában 23-án jelent meg. (Nem is lehetne 15-e, amennyiben a heti megjelenés mindig a hét ugyanazon napjára esik: július 2., 9., 16. és 23.)

Visszatérve Szalay Károly függelékéhez, a két említett forrásból az alábbi, Fidibusz-beli szövegeket közli: *Gellérthegyhy Oszkár, Egy kezdő író vázlatkönyvéből (A Fidibusz Ady-száma)*, és az *Új antológia* című, három verset tartalmazó ciklus. Ez utóbbit először Urbán V. László tette közzé, aki kötetének előszavában nem szól a szerzőség megállapításának kérdéséről. Ungvári Tamás idézett cikkében és az *Új Tükör*-beli közleményében is választ keres a kérdésre: az aláírás nélküli darabok esetében honnan tudhatjuk, hogy Karinthy-paródiát olvasunk?¹⁴ Ungvári válasza a következő: vagy olyan darabról van szó, amelyet később kötetbe felvett a szerző, vagy pedig a neki tulajdonítható sorozatcím alatt jelenik meg, tehát az ő írásának tekinthető; azonban óvatosságból nem veszi fel *A Fidibusz Ady-számát* szerkesztett kötetébe.¹⁵ Ez szerinte épp annyira lehet közös ihletésű szerkesztési munka, mint teljes egészében Karinthy-írás, csak az *Edy Andrának* című, Tát Orpód aláírású vers bizonyosan az övé, hiszen ezt megtaláljuk az 1912-es kötetben is. A későbbi Karinthy-kutatók azonban elmulasztottak bizonyítékokat keresni, s legtöbbször nem foglalkoznak a szerzőség megállapításával kapcsolatos kétségekkel. Ez történhetett az *Új antológia* esetében is. Urbán V. László közlését bizonyítás nélkül Karinthy-műként veszi át Szalay Károly is, pedig komoly kétségek merülnek fel ezzel a darabmal kapcsolatban. 1911. április 14-én jelenik meg, az után, hogy március 24-én *Magyar antológia I.* sorozatcímmel olvashatjuk Trombolányi Dezső „verseit” – Carinti aláírással (március 3-án *A faluselek* is szignóval szerepel), s legközelebb június 9-én jelentkezik a *Magyar antológia II.* Babits Bihály költői karikatúrájával, –inti aláírással. Miért írt volna Karinthy a sorozat e két darabja közé *Új antológiát*, ha már elkezdte a számozást, tehát tervezte a folytatást? A szóban forgó ciklus alcíme *Magyar költők 1910-től 1911-ig*, szereplői Papits Mihály, Mellvért Uszkár és Lesznai Árpád, költeményeik: *A turul, Szózat Oféliához, Hintaszékben* (lásd: *Függelék II*). Miért írta a szerző ismét Babits-paródiát júniusban, ha ezt a témát nemrég választotta volna? Azonban ha ezek nem eléggé meggyőző érvek, érdemes megnézni magukat a kérdéses szövegeket is: a kendőzetlen erotikus célzások és az itt-ott esetlen szövegformálás nem Karinthyra jellemző jegyek. *A turul* című vers „elülről s háturul” poénját ő is felhasználja az *Antik szerelem* zárlatában: „rugok beléje hátul. / S megint előlről”, de ez nem bizonyítja, hogy

¹⁴ UNGVÁRI Tamás, *Karinthy Frigyes Ady-paródiái*, *Új Tükör*, 1978/53, 14–15.

¹⁵ KARINTHY Frigyes, *Így írtok ti: Paródiák*, szerk. UNGVÁRI Tamás, Bp., Szépirodalmi, 1979 (K. F. Összegyűjtött Művei – a továbbiakban: UNGVÁRI 1979).

az előbbi szerzője (egyedül) Karinthy Frigyes lenne. A szerzőség kérdését így nyitva kell hagynunk, mert megnyugtató bizonyossággal nem titulálhatjuk Karinthy-paródiának e három szöveget.

b) *Az első kiadás*

Az eddigiekből részben kiderült, hogy az *Így írtok ti* paródiáinak kötetbeli megjelenését megelőzi az egyes darabok élclapi közlése: 1908 áprilisától 1909 júliusáig a Fidibusz hasábjain a „kezdő író” kipróbálja az irodalmi megszólalás lehetséges formáit (*-inti-*) vagy *Carinti* aláírással, azaz megindul az *Egy kezdő író vázlatkönyvéből* című sorozat. 1910-ben ritkuló megjelenéssel ugyan, de Karinthy még jelen van a Fidibuszban egy-egy írással, majd *Magyar antológia* címmel újabb paródiákat közöl az 1911-es évfolyamban.¹⁶ A valódi sikert azonban a kötetbe rendezett irodalmi karikatúrák kiadása, az 1912-es *Így írtok ti* hozza meg számára.¹⁷ Népszerűségét mutatja a tény, hogy Kosztolányi Dezső 1912. február 28-án, a *Világban* megjelent cikkében már a második kiadásról számol be.¹⁸ (Ez lehet a magyarázat arra, hogy két, eredetiként aposztrofált, 1912-es kiadás szövege eltér egymástól, például az egyikben „Máté király”, a másikban „Málé király” szerepel az Ady-paródia szövegében.¹⁹) A kötetbeli kiadás tudatos szerkesztésről és válogatásról tanúskodik, ennek mértékéről és jelentőségéről azonban eltérőek a vélemények.²⁰ Az *Így írtok ti* mint az író első kötete és mint szerkesztett-gondozott mű – feltehetően Karinthy szándéka szerint is – minőségi többletet hordoz az élclapi közlésekhez képest.²¹ (Ez természetesen nem azt jelenti, hogy az első közlés vizsgálata ne lenne fontos, s egy kritikai kiadásban ne kapna szerepet.)

Karinthy négy ciklusba rendezi paródiáit: *Magyar antológia*, *Magyar próza*, *Külföldi próza*, *Optimisták (Néhány satira)*. A sikernek köszönhetően a paródiák köre egyre bővült 1912 után is, 1921-ben már bővített kiadásban, két kötetben jelentek meg,²² majd

¹⁶ Az 1912-es évfolyamban még két írása látott napvilágot: a XI-es sorszámú *Bomló Zoltán* január 26-án a *Magyar antológia* részeként jelent meg, március 1-jén pedig a Bíró Lajos-paródia ismét az *Egy kezdő író vázlatkönyvéből* alcímmel.

¹⁷ KARINTHY Frigyes, *Igy irtok ti: Irodalmi karrikaturák*, Bp., Athenaeum, 1912 (Modern Könyvtár, 108–112). A fiatal szerzőnek öt kötete jelent meg ebben az évben, az *Így irtok ti* mellett két novelláskötet (*Esik a hó*, *Ballada a néma férfiakról*) és két humoreszk-gyűjtemény (*Görbe tükör*, *Együgyű lexikon*) látott napvilágot.

¹⁸ „Karinthy Frigyesnek egy vastag kötetnyi humoros írása jelent meg. Amíg átolvastuk és latolgattuk kritikai mondanivalónkat, addig a könyvet szétkapkodták, s most már a második kiadása hever íróasztalunkon.” KOSZTOLÁNYI Dezső, [*Az Így irtok ti-ről*] = K. D., *Írók, festők, tudósok*, szerk. RÉZ Pál, Bp., 1958, I, 281–284. Első megjelenése: *Világ*, 1912/50, 17.

¹⁹ Az eltérésre Szalay Károly is felhívja a figyelmet utószavában: SZALAY 2001, 390.

²⁰ Lásd Fráter Zoltán, Kiss József, Szörényi László, Zipernovszky Kornél írásait: *Bíráló áruhában: Tanulmányok Karinthy Frigyesről*, vál., szerk. ANGYALOSI Gergely, Bp., Maecenas, 1990.

²¹ Fráter Zoltán megállapításai alapján: FRÁTER Zoltán, *Karinthy, a „kezdő író”*: *Az Így irtok ti első kiadása = Bíráló... , i. m.*, 199–210.

²² KARINTHY Frigyes, *Igy irtok ti*, Bp., Athenaeum, 1921, I–II.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények
2017. évfolyam 4. szám

1928-ban elindult a *Karinthy Frigyes munkái* sorozat.²³ Ezután 1933-ban újabb műveket közölt a *Még mindig így írtok ti*,²⁴ melynek darabjai már korábban, például *Az Est Hármaskönyvében* vagy a Színházi Életben napvilágot láttak.

c) A második kiadás

Feltételezzük – bár keletkezéséről keveset tudunk –, hogy Karinthy tudtával és akaratával történtek a második kiadás jellemzőbb változásai, melyeket az 1928-as is megőrzött. A bővített kötethez Karinthy műfajelméleti jellegű előszót ír, a „Célozni tanulnak a katonák” bevezetőszöveget pedig *Előszó az első kiadáshoz* címmel frappánsabbá dolgozza át. Két rövid részlet, illusztrálásképpen:

1912: „Célozni tanulnak a katonák egy káplár vezetése alatt. Nem valami fényesen megy a dolog. A káplár dühösen szidja regrutáit, aztán kikapja a puskát egyiknek a kezéből, mikor éppen megint elhibázta...”

1921: „Célozni tanulnak a katonák. Nem valami fényesen megy a dolog. A káplár káromkodik, szidja a katonákat. Végre kikapja az egyiknek kezéből a puskát...” stb.

A szerzők tréfásan átalakított nevét Karinthy elhagyja a második kiadásban (Hady, Trombolányi), Babits keresztneve az egyetlen kivétel. A kezdő íróra vonatkozó bevezetőszövegek is elmaradnak (Szabolcska, Móricz, Pósa), a parodizált szerzők rövid életrajzai azonban nem. A két kiadás szerkezete is eltérést mutat: az eredeti négy rész helyett (ahol a próza besorolás alatt drámai szövegeket is találunk) az újabb kiadás a műnemek szerinti felosztást és besorolást követi: a *Magyar antológiából Magyar írók / Költészet* lesz, majd a felosztásban próza és dráma következik, a második kötetben pedig idegen írók parodizált prózája és dráma (magyar és külföldi egyaránt) szerepel. Az 1912-es kiadás negyedik fejezete *Optimisták* cím alatt szatírákat, humoreszkeket közöl, ezek mind kimaradnak az 1921-esből. A két kiadás a költők sorrendjében többé-kevésbé meg egyezik, az 1921-es azonban több verset elhagy (például ilyen a *Leköpöm a multat* vagy a Kosztolányi-ciklus *XIII*-as számú darabja). A későbbi kötet helyesírása igyekszik egyszerűsíteni a magánhangzók írásmódját, de ezáltal – különösen a költemények esetében – számos ritmikai változtatást tesz, amit szövegromlásként kell elkönyvelnünk. Például a Babits-paródiában az „Eriggyen, mert rugok beléje hátul” „rugok”-jának a jambus miatt rövid u-val kell állnia – ezt a második kiadásban azonban „rúgok”-ként olvashatjuk. A hosszúság–rövidség kérdése nemcsak helyesírási és verstani kérdés, hanem stilisztikai is, például: „Áfrikában fű az ántipasszát” helyett „Afrikában fű az antipasszát”; vagy Szabolcskánál a „szivem” helyett „szívem”, a „versírás” helyett „versírás” változtat a stílusértéken – a „csunya” írásmódja a rím kedvéért ellenben megmarad. Jelentős értelemi-tartalmi változtatásokkal is találkozunk a '21-es kiadásban, lássuk ennek legjellemzőbb példáit.

²³ KARINTHY Frigyes, *Igy írtok ti*, Bp., Athenaeum, 1928 (Karinthy Frigyes Munkái, 1).

²⁴ KARINTHY Frigyes, *Még mindig így írtok ti*, Bp., Nyugat, 1933.

Az Adyt utánzó-csúfoló *Moslék-ország* című költemény egy teljes sora, a „Laza ferdinen, laza ferdinen”²⁵ helyett „Hadd ugassanak, hadd ugassanak” áll, s a népszerűséget megerősítő mondat is elmarad: „Megjelent német és francia fordításban is”. Az 1921-es módosítás okaként az is elképzelhető, hogy Karinthy nem engedi meg magának azt a gúnyolódást Ady halála után, amit az élő költővel szemben még igen, s talán a *Leköpöm a multat* című paródia is bántónak találtatott, s ezért marad ki. Vagy utalhatunk itt a gyakran idézett Ascher Oszkár-féle véleményre is, miszerint az író nem volt elégedett Ady-paródiáival, mivel úgy érezte, nem találja el igazán a stílusát.²⁶ De elmarad a Kosztolányi-paródia lábjegyzete is, mely az 1912-es kötetnek helyet adó *Modern Könyvtár* sorozatot sem kímélte: „Harmincnyolcadik kiadása megjelent a »Mudern Könyvtár« huszonkétezredik számában”. Reményi József Tamás és Tarján Tamás tréfásan „sajtóhubának” véli a „mudern” szót,²⁷ azonban Karinthy többször is használja kritikáiban,²⁸ így valószínűleg szitokszó értelmű, közismert jelző lehetett a modern-ellenesek szájából.²⁹ A jelentősebb tartalmi változtatások tendenciája az elhagyás: a Kaffka Margitot bemutatató szövegből kimarad a következő félmondat: „ekkor szokta meg az ilyen szófordulatminegységek gondolatát”; a Füst Milán-bevezetőből pedig a következő mondat második fele marad el: „Jelenleg egy hosszabb verssoron dolgozik, visszavonulva birtokaira, a sarokasztalhoz, közvetlen a Fizező Pincér hófedte csúcsai mögött!” Kimarad a Herczeg-paródia műfajmegjelölése („Tanulságos ifjúsági színmű 4 felvonásban, irták Herczeg Lajos és Pósa Ferenc”), s az alábbi csípős humorú Mikszáth-részlet sem szerepel az 1921-es kiadásban:

P. S. Tisztelt Szerkesztő Ur! A fenti levelet a tárcarovatban tessék kiadni, vasárnap, nagyított betűkkel. A száz koronát postafordultával sziveskedjék folyósítani. Husz koronát kérek külön a levélben előforduló adomáért, amelyet át kellett alakítanom. A humort beleszámítom a száz koronába, de a levél végén lévő ellágyulásért tíz korona többlet számítandó be.

Kiváló tisztelettel
Fenti.

Karinthy tudatos változtatásai mellett azonban szembetűnő a feltehetően hibás olvasatból, figyelmetlen szedésből eredő szövegromlás a második kiadásban. A Füst-paródia hibás sorszámozása vagy a *Dana Idák* összevissza írásjelei feltűnőek, de értelemzavaró

²⁵ A német „lass mich verdienen” („hadd tűnjek ki, hadd keressek pénzt”) beszélt nyelvi alakjának elferdítése, valószínűleg a bécsi dialektus nyomán. Karinthy talán a sor erőtlensége, bizonytalansága miatt változtatta meg – véli Reményi József Tamás és Tarján Tamás: REMÉNYI–TARJÁN, *i. m.*, 29.

²⁶ „Bosszantotta, hogy Adyról nem tud igazi karikatúrát írni” – idézi Aschert Ungvári Tamás. UNGVÁRI, *Karinthy...*, *i. m.*, 14–15; UNGVÁRI, *Adalékok...*, *i. m.*, 931.

²⁷ REMÉNYI–TARJÁN, *i. m.*, 37.

²⁸ Például: „Néha visszakacsint ránk, undok mudernekre” – írja Sík Sándorról; vagy Gyökössy Endre verseiről „minden »mudern« esztétikai terminológia nélkül” ír. KARINTHY Frigyes, *Írások írókról = Esszék, kritikák*, I, szerk. SZALAY Károly, Bp., Akkord, 2002 (K. F. Összegyűjtött Művei, 9), 69, 82.

²⁹ Molnár Ferencnek is kedvelt szava. LACZKÓ Géza, *Humor és komikum*, Nyug, 1916, I, 415–421.

lehet a vesszők használata vagy elmaradása is: a Babits-paródiában például nem mindig, hogy „Ó korzók, korza” vagy az 1921-es kiadás szerint „Ó, korzók korza” áll. A Móricz-paródiában Karinthy számos népies kifejezést utánzó egyéni szóalkotása szerepel értelemzavaró „javítással”: a „megrikszantotta a derekahajlását” helyett „megriasz-totta”, „borsódzás, babzás” helyett „habzás”, „belerugott” helyett „beleugrott”, „himdagadás” helyett „hímdadogás” áll. Van értelemjavító szándékú változtatás („odapistangolt” helyett „odapislantott”), népiességre ráerősítő („melletetejére” helyett „melletetjire”), és még sorolhatnánk.

Az 1921-es kiadás nagymértékű szövegromlást mutat az 1912-eshez képest (melyben szintén találunk hibás lapszámozást vagy betűvételeket), s ezt az 1928-as gyűjteményes kiadás megismétli. Az 1921-es kiadásból szándékosan kimaradnak hosszabb szakaszok, sorok, szavak, azonban összességében elírások, vesszőhibák, tördelési hibák, helyesírási bizonytalanság jellemzi elsősorban a kötőjelezés, a nagybetűs írásmód és a hosszúság–rövidség kérdésében. Az az érzésünk támad, hogy a szerzőnek csak a kötet első darabjait volt ideje átnézni, mert előrehaladva egyre több olyan változtatást találunk, amit elírásnak és nem akaratlagos módosításnak vélhetünk.

2. Teljességre törekvő kiadások

Tízféle, Karinthy halála utáni kiadás szövegét vettem össze, a következőkben ezek jellegzetességeit igyekszem összefoglalni. Az 1954-es, Szépirodalmi Kiadó által közreadott *Így írtok ti*-kiadást Szász Imre szerkeszti-jegyzeteli.³⁰ Beszámol arról, hogy az addigi legteljesebb gyűjtemény 1947–48-ban jelent meg az Új Idők Irodalmi Intézetnél, s hogy kötetének alapja a Karinthy életében megjelent utolsó kiadás és a *Még mindig így írtok ti*.³¹ Az *ultima editio* elve alapján tehát az előbb tárgyalt, 1921-es kiadást tekinti mérvadónak, melyről feltételezzük, hogy Karinthy saját kezű változtatásait tartalmazza (pl. a torzított nevek vagy a kerettörténet elhagyása), de számos esetben felületes munkára vagy nyomdahibára kell gyanakodnunk. Ehhez járul az a rendezőelv, mely a későbbi *Így írtok ti*-kiadásokra is sokáig jellemző, azaz hogy a szerkesztők igyekeznek műfaji megkülönböztetést tenni és csak tisztán irodalmi paródiákat közölnek (így például kimaradnak ez első kiadás szatírái vagy a *Még mindig így írtok ti* kevert műfajú darabjai), továbbá a később keletkezett, más kötetben (vagy élcslapban) megjelent paródiaszövegeket is e cím alá vonják. Szász Imre például felveszi a kötetbe a *Zápolya úr vallatása* című Ady-paródiát Ascher Oszkár közlése nyomán, válogatásának alapja pedig az *Így írtok ti*, a *Még mindig így írtok ti*, a *Drámák ecetben és olajban*, a *Görbe tükör*, az *Írta...*, az *Így láttátok ti* és az *Amiről a vászon mesél*, így a kötetet az *Így írtok ti* eddig megjelent legbővebb gyűjteményének nevezi. Kimaradnak azonban azok a költemények, amelyeket már az 1921-es kiadásban sem találunk, de a szerkesztő önkényesen kihagy

³⁰ KARINTHY Frigyes, *Így írtok ti*, vál., jegyz. SZÁSZ Imre, Bp., Szépirodalmi, 1954.

³¹ *Uo.*, 637.

olyan szövegeket is, melyeket „néhány jelentéktelen író kevésbé sikerült karikatúrájának” titulál. (Ilyenek például a *Még mindig így írtok tőből* Fodor László *Mégis szoknya a szoknya* és Szabó László *Mars és vidéke* című karikatúrája.) Ellenben néhány szöveget visszahoz az első kiadásból, melyeket véleménye szerint „az író később a maga által is megszegett műfaji elképzelése miatt hagyott ki.” A kötet nem őrzi meg a szövegek eredeti sorrendjét, hiszen nem rekonstruál, hanem bővít és rendszerez, az egyes darabokat szerzők szerinti betűrendben közli a műnemeken belül.

A Szépirodalmi Kiadó későbbi kiadásait szintén Szász Imre szerkeszti és jegyzeteli. Az 1963-as kiadás³² esetében a szerkesztés-szöveggondozás elvei azonosak az '54-es és az '59-es edícióéval, azonban a műfaji határesetek (humoreszk/stílusparódia) tekintetében igyekszik Karinthy besorolására hagyatkozni, miközben rendszerez is: például *Műfajok* címszó alá sorolja az újságkarikatúrákat és riportokat, a film-karikatúrákat pedig egybegyűjti az *Amiről a vászon mesél* cím alatt. A szöveg megformálásában az utolsó megjelenést és a könyvbeli formát tekinti alapnak. Ehhez képest a '73-as, szintén Szász-féle kiadás³³ összességében megőrzi a fenti elveket, azonban utószavában kiemeli, hogy a „paródiák fölötti rövid jellemzések”-et visszaállítja, mivel az első kiadás már nem kapható.³⁴ Minden más, első kiadásra vonatkozó információt, eltérést pedig a korábbiakhoz képest bővebb jegyzetapparátusban ad meg (pl.: „Megjelent német és francia fordításban is” vagy a Pósa-paródia első szövegváltozata: „idióták, trotlik”).

Ezen kisebb-nagyobb változtatások kétségtelenül azt jelzik, hogy fontossá válik az első kiadás, az eddigiekhez képest bekerülnek egyes versek és írók – a szerzők azonban ismét betűrendben szerepelnek, műnemek szerinti csoportokban. Érdekes jelenség, hogy az így „újonnan” bekerült Ady-paródia, a *Leköpöm a multat* követi az eredeti rövid magánhangzós írást (az *ultima editio* ebben az esetben az 1912-es), míg más paródiaversben ritmikai okokból sem őrzi meg a kiadás ezeket a jellegzetességeket. Ugyanakkor igyekszik javítani a vélt hibákat: az 1954-es kiadásban (az 1921-es alapján) például még „bicsébácsi” szerepel az erőltetett, gyerekeknek szóló nyelvet karikírozó Pósa-paródiában, míg az 1963-asban (és a '73-asban is) már a javított „bicsibácsi” áll – felülírva az első kiadás „bicsbácsi”-ját. E betűeltérés jelentéktelen semmiségnek tűnhet, a fenti példa háttérben mégis komoly kérdések húzódnak. Ki döntheti el, mit akart a szerző? Milyen mértékben változtathatunk a közölni kívánt szövegen? Ezt nem csak a valós vagy vélt sajtóhibákról kérdezhetjük, hanem az azonos címmel önkényesen válogatott, az eredetitől eltérő elvek alapján átrendezett kiadások egészére ugyanúgy vonatkozik.

Nagy változást hozott kiadói-szöveggondozói elvek tekintetében Ungvári Tamás már említett 1979-es, a *Karinthy Frigyes összegyűjtött művei* sorozat részeként megjelent kiadása. Ő visszatér az *Így írtok ti* első kiadásához, ezt egészíti ki későbbi szövegekkel, kötetének szerkezete azonban kevésbé átlátható. Voltaképpen a kiadástörténetet is be kívánja mutatni, vagyis a kötetszerkezet szintjén követni igyekszik a genetikus kiadási elveket, a szövegváltozatok szintjén azonban nem. (A eljárás talán „kumulatív kiadás-

³² KARINTHY Frigyes, *Így írtok ti*, vál., jegyz. SZÁSZ Imre, Bp., Szépirodalmi, 1963, I–II.

³³ KARINTHY Frigyes, *Így írtok ti*, vál., jegyz. SZÁSZ Imre, Bp., Szépirodalmi, 1973, I–II.

³⁴ *Uo.*, II, 475–477.

nak” nevezhető.) A korábbi kiadásoktól eltérően megőrzi az első kiadás előszavát, a mottót és az ajánlást, a *Magyar antológia* költőinek jelzős elnevezését és a tréfás névtorzításokat. A versek sorrendje is egyezik az első kiadásbelivel a *Magyar kabaré*ig, utána szerepel a Somlyó Zoltán-paródia. Még a költészetben belül, a római kettes szám alatt olvasható Karinthy bevezetője az 1934-ben írott versparódiáihoz, majd alfabetikus rendben a verses irodalmi karikatúrák; római hármas alatt pedig két paródiavers áll, melyek a *Még mindig így írtok* tiben láttak napvilágot. A *Magyar próza* című fejezetben megtartja az első kiadásban szereplő elnevezéseket (pl.: „Móricz Zsigmond, a tósgyökeres”), azonban ezek mind elmaradnak az első kiadásból származó költemények esetében. Ennek oka nehezen belátható, hiszen a szerkesztő láthatóan teljességre törekszik, hacsak az nem gátolta e jelzős megnevezések közlésében, hogy az első az „Ady Endre, a nacionalista” lett volna – s így következetesen nem közölte a többit sem. Elképzelhető, hogy e jelző kellemetlen csengésűvé vált az idők során, s talán ezért nem szerepel például az 1992-es népszerű válogatásban sem (holott a többi költőnél közli a jelzőket).³⁵ A próza-fejezetből kimaradnak Herczeg Ferenc és Molnár Ferenc karikatúrái (mivel feltételezés szerint ezek a dráma-paródiák az első kiadásban tévesen szerepelnek a próza megnevezés alatt) és a kritikát vagy újságírást parodizáló darabok (*A „kergek” képkiallítása, Magyar újságírás*). A szerkesztő a műnemek és műfajok szerinti felosztást fontosabbnak tartja az eredeti kiadás(ok) szerkezetének megtartásánál. A második szakaszban közli az 1921-es kiadás előszavát, majd az ott megjelenő prózai művekből hozza azokat, melyek az 1912-esben nem szerepeltek. A harmadik pontban a *Még mindig így írtok* ti előszava és annak a próza műnemébe tartozó karikatúrái állnak, majd a negyedikben újabb próza-paródiák és színházi kritikák paródiái olvashatók. A *Dráma* fejezetbe került az első kiadásból „Herczeg Ferenc, az előkelő”, „Molnár Ferenc, a gyermekismerő” és „a drámaíró”. A második számozott szakaszban pedig a második kiadásban jelent, elsőtől eltérő darabok szerepelnek – az eredetivel egyező sorrendben. Új fejezetben olvashatók a *Kacsalábon forgó kastély*, majd a *Drámák ecetben és olajban* darabjai, a harmadik pontban a *Még mindig így írtok* ti drámai szövegei állnak. A negyedik szakaszban a később keletkezett, kötetben meg nem jelent dráma-paródiák következnek (pl. Móricz *Búzaparítás* vagy Madách *Az emberke tragédiája*), majd a szakaszt a *Hacsek és Sajó* zárja.

Ungvári Tamás érdeme, hogy visszatér az első kiadás szövegeihez, s csak az azoktól különbözőeket veszi a két későbbi kiadásból. Teljességre törekszik (például közli a különböző megjelentetések előszavait), de mindez nehezen átláthatóvá teszi kötetét. Szigorúan megtartja a költészet – próza – dráma felosztást, s ennek rendeli alá a szövegeket, elhagyva az újságírással vagy kritikával kapcsolatos paródiákat és szatírákat illetve az eredeti kötetrendet. Szöveggondozása jóval körültekintőbb, mint a korábban említett kiadásoké, a verstani-stilisztikai jellegzetességeket igyekszik megtartani – igaz ez a rövid magánhangzókra és a kötőjeles írásmódra is –, amellet, hogy következetesen modernizált helyesírást használ. Megtartja a bevezetőszövegeket és általában mindent, amit az 1921-es kiadás elhagyott, az első kiadás elírásait pedig javítja (füligarepedtszajú –

³⁵ KARINTHY Frigyes, *Így írtok ti*, vál., szerk. FAZEKAS István, Bp., Magvető, 1992.

füligrepedszájú, kérlelhetetlent – kérlelhetetlent, nagylöttyös – nagylöttyös stb.). A bevezetőszövegeket (a kezdő íróról) és a drámai utasításokat dőlttel szedi, az eredeti tipográfiát megtartja.

Az Ungvári-féle kiadás után következik jelentőségben és a kiadói elveket tekintve Szalay Károlyé. A *Karinthy Frigyes összegyűjtött művei* sorozat 6. darabja, a *Paródiák I.* kötete tartalmazza az *Így írtok ti* – azaz az 1912-es kiadás gondozott szövegét –, a *Függelékben* pedig a Fidibuszból, a Borsszem Jankóból, a Pesti Naplóból, a Figáróból, Az Újságból és a Színházi Életből közöl az író életében kötetbe nem került, 1908 és 1920 között született irodalmi paródiákat. Szalay nem tesz műfaji megkülönböztetést, így visszakerül az *Optimisták* című humoreszk-ciklus az első kiadás alapján, valamilyen okból kimarad azonban az 1912-es *Így írtok ti*-kötet záródarabja, az *Együgyű mese* című költemény.

Szalay jegyzetében hivatkozik Szász Imre (1973) és Ungvári Tamás (1979) jelentős munkájára, s meghatározza saját kiadása ezekhez mért hasonlóságait-különbségeit.³⁶ Elődeihez hasonlóan visszaállítja a későbbi kiadásokból elhagyott nevek utáni jelzőket és a névtorzításokat. A könnyebb tájékozódás érdekében a feltételezett parodizált író nevét a tartalomjegyzékben zárójelben adja meg ott, ahol a név nem szerepel a főszövegben. A helyesírás tekintetében a mai követelmények szerint csak akkor változtat, ha az nem zavarja a versek ritmusát, döntései azonban olykor megkérdőjelezhetők. Egyes esetekben meghagyja az eredeti írásmódot (versírás, szeliden, ifju stb.), míg számos helyen nem veszi ezt figyelembe, például: „Hajh, kutyafáját, szomorú legény”, vagy Kosztolányinál a hangulatfestő jellegű „bus” és „szelid”, Kaffkánál az „ékszermivü” vagy Füstnél a „rugnak” magánhangzói esetében.

3. Oktatási célra szánt és népszerű kiadások

A kilencvenes évektől számos diákkönyvtári, diákoknak szánt *Így írtok ti* válogatás és népszerű kiadás jelent meg. Néhányat megvizsgálva közlök most általános következtetéseket. A válogatások természetesen nem őrzik meg az eredeti kötetszerkezetet, mivel az oktatási célt jobban szolgálja a kronologikus sorba rendezés: az Ady-paródiát gyakran megelőzi a Petőfiről szóló, s elmarad az előszó (például ilyen a *Populart* válogatás³⁷). A szövegközlés legtöbbször hű az 1912-es kiadáshoz, a helyesírást modernizálja, de törekszik a jellegzetességek megtartására – azonban sok helyen mégis elsiklik fölöttük.

A *Talentum Diákkönyvtár* 2003-as kiadása merít Szalay Károly 2001-es kötetének tanulságaiból.³⁸ Az előszó egyezik az első kiadás előszavával, következetesen közli a torzított neveket és a jelzőket. A szövegben igyekeznek megtartani a versbeli jellegzetes-

³⁶ SZALAY 2001, 389–391.

³⁷ KARINTHY Frigyes, *Így írtok ti: Válogatás*, Bp., Szikra, 1996 (Populart Füzetek: Diák- és Házikönyvtár, 106).

³⁸ KARINTHY Frigyes, *Így írtok ti*, vál., kiad. SZALAY Károly, H. BENCZÚR Margit, Bp., Akkord, 2003 (Talentum Diákkönyvtár).

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények
2017. évfolyam 143. szám

ségeket (pl. szomoru, tarfejü, bus, szeliden, de Füstnél: keserü; és Füst-nélküli, emléktemető, gyümölcsös-kertbe). A szöveg sokkal jobb állapotú, mint más diák-kiadásokban, csakhogy néhány tördelési hiba csúfítja a képet, például összecsiszított strófkák az Ady- és a Szabolcska-paródiában. Természetesen kizárólag az erős kanonikus helyzetű (a tananyagban szereplő) szerzők torzképét mutatja be e diákoknak szánt válogatás, így nincs benne Kaffka Margit, Herczeg Ferenc vagy Pósa Lajos karikatúrája.

Általánosan jellemző, hogy a népszerű *Így írtok ti* válogatások visszatérnek az első kiadás szövegéhez. Helyesírásuk gyakran következtelen, bár igyekeznek modernizálni: egyes ritmikai-stilisztikai jellegzetességeket megőriznek, míg másokat nem. Rendezőelvük az alfabetikus sorrend és a műnemek szerint csoportosítás – amit a korábbi kiadások rögzült szerkesztőelveként megörököltek. (Megállapításaim alapjául elsősorban a korábban említett 1992-es és a 2007-es kiadás³⁹ szolgált.)

Kiemelendő azonban a már többször említett és idézett *Matúra Klasszikusok* sorozat *Így írtok ti*-je: ez a diákoknak szánt kiadás az 1912-es kötet eddig létező leghűbb szövegkiadása (az 1997-es hasonmás kiadást leszámítva). Reményi József Tamás és Tarján Tamás gondozza a szöveget, és a szövegközlés mellett számos fontos dokumentumot is közreadnak, például képeket, karikatúrákat vagy a Fidibusz néhány oldalát. A kiadás elsődlegesen középiskolások segédanyaga, így széljegyzetei megkönnyítik a korszakban való tájékozódást (például korabeli színészekről, politikusokról közöl információt). Formailag-tartalmilag követi az 1912-es *Így írtok ti*. Helyesírása modernizáló (lössz helyett lősz), de a versbeli ritmikai-stilisztikai fontosságú rövid magánhangzókat megtartja (*A Törpe-fejűek, Egyszerűség*), prózában, drámában ezt nem teszi – kivéve, ahol ennek stílusbeli szerepe van. Például: „ehez már hozzászólt a közönség a molnártól” vagy a már említett, egyedi kifejezéseket felvonultató Móricz-paródiában. A szerzők széljegyzetben utalnak Karinthy lábjegyzeteire, s emellett számos hasznos szövegkritikai megállapítást tesznek.

Remélem, sikerült áttekintést adnom az *Így írtok ti* kiadásainak legfőbb tendenciáiról, s arról, hogy a később keletkezett paródiák e cím alá vonása, a műnemek szerinti szigorú felosztás és a műfaji válogatás miként befolyásolta a kötet arculatát a 20. század évtizedei során. Az is kiderült, hogy a paródiák publikálásának első közege, a Fidibusz című élclap tüzetesebb vizsgálata is szolgálhat értékes adatokkal a Karinthy-filológia számára. A későbbi kiadások legnagyobb problémája, hogy a szöveggondozók gyakran nem vették figyelembe az eredeti helyesírást, bár az utóbbi évtizedek fejleményei ezt korrigálni igyekeztek (hasonmás kiadás, *Matúra*-kiadás). Habár az *ultima editio* elve hosszú évtizedekig elvonta a figyelmet róla, az 1912-es *Így írtok ti*-kötet a Karinthy-életműben betöltött szerepét és jelentőségét figyelembe véve hasznosnak bizonyul az első kiadás szövegéhez és kötetrendjéhez való visszatérés. A 21. század tudományos szöveggondozására vár a feladat, hogy megszülethessen a mű tudományos igényű vagy kritikai szövegkiadása.

³⁹ KARINTHY Frigyes, *Így írtok ti*, vál. SIMON László, Bp., Akkord, 2007.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények
2017. évfolyam 143. szám

Függelék I.

Karinthy-írások a *Fidibusz*-beli megjelenés sorrendjében⁴⁰

<i>A Fidibusz IV. évfolyamában</i>		<i>Így írtok ti (1912)</i>
1908. április 10.	Gori Andrej mellénye (Vázlatkönyv)	kötetben
1908. április 17.	Gori Andrej mellénye (Vázlatkönyv) (folyt.)	
1908. április 24.	Együgyü mese	kötetben
1908. május 8.	A fene (Vázlatkönyv)	kötetben
1908. május 15.	Torzító tükörben (Vázlatkönyv) Moslék-ország; Leköpöm a multat; A Törpe-fejűek	kötetben
1908. június 5.	Gellérthegyhy Oszkár (Vázlatkönyv IV.) V. – „keressük Petőfit” ⁴¹	– –
1908. október 16.	A kenguru (Vázlatkönyv VI.)	kötetben
1908. november 13.	Ninácska (Vázlatkönyv VII.)	kötetben
1908. december 4.	Az első magyar fénymázkészítő (Vázlatkönyv VIII.)	kötetben

<i>A Fidibusz V. évfolyamában</i>		<i>Így írtok ti (1912)</i>
1909. január 1.	A csapócsavar és folyt-acélgyáros (Vázlatkönyv IX)	kötetben ⁴²
1909. január 8.	Drámozi (Vázlatkönyv X.)	–
1909. január 15.	Norrah (Vázlatkönyv)	kötetben
1909. január 29.	Halljad Izráel! (Vázlatkönyv XII.)	kötetben
1909. február 5.	A „Kergék” képkiallítása (Vázlatkönyv XII.) [Hibás számozás!]	kötetben
1909. február 19.	A munka diadala... (Vázlatkönyv XIV.)	kötetben
1909. február 26.	Francia leckék (Vázlatkönyv XV.)	–
1909. március 12.	Kabaré (Vázlatkönyv) Tyúkszem dal Emil I. II. Már tetszik érteni? I. II. III.	– kötetben –
1909. március 19.	Sanyi (Vázlatkönyv XVII.)	kötetben
1909. március 26.	Sanyi (Vázlatkönyv XVII.) (folyt.)	
1909. április 2.	Sanyi (Vázlatkönyv XVII.) (folyt.)	
1909. április 16.	Vegyes (Vázlatkönyv XVIII.) Gyomor a mellben Földalatti repülőgép Strucc és pávián Hogyan írnak az írók?	kötetben
1909. április 30.	Humor (Vázlatkönyv XIX.) Apró komikumok (I. Benő úr ebédnél, II. Benő úr otthona) A csők (Gyermekrajz)	– kötetben
1909. május 7.	Mr. Laposi Jutkha: A gyergyói intelligencia (Vázlatkönyv XX.)	kötetben

⁴⁰ Rövidítések: Vázlatkönyv – *Egy kezdő író vázlatkönyvéből*; MA – *Magyar antológia*.

⁴¹ Reményi József Tamás és Tarján Tamás hívja fel a figyelmet erre a hiányra: „A kezdő író, miután hasz-talan ajánlotta föl tollát Ibsennek, Jókainak, Petőfi Endrének, Ady Sándornak, Molnár Oszkárnak, Wilde Ferencnek... « A nevek tréfás kevercse [...] pontosan lajstromozza az addig karikírozott szerzőket, éppen hatot. De hová lett Petőfi?» REMÉNYI–TARJÁN, *i. m.*, 15.

⁴² A kötetben *A vasalógyáros* címmel szerepel.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2012. évfolyam 1. szám

1909. május 14.	Egyszerűség (Vázlatkönyv XXI.) Egyszerűség; A mi falunkból; Hit, remény, szeretet	kötetben
1909. május 28.	Tapintofonia (Vázlatkönyv XXII.)	–
1909. június 4.	Nőténység (Vázlatkönyv XXIII.)	kötetben
1909. június 11.	A Fidibusz Ady-száma (Vázlatkönyv XXIV.) Litánia Az Imádságokból (Menyő Fiksa) Edy Andrának (Tát Orpód) XIII. Anatómia (Mabits Bihály) LIV. Verstan (Gaczkó Léza) CXV. Hozzászólás (Farinthy Krigyes) VI. A próféta végszava (Kar)	– – kötetben – – – –
1909. július 2.	A bőr (Vázlatkönyv XXV.)	kötetben
1909. július 9.	Kneipp (Vázlatkönyv XXVI.) Gyomorür; Tályogos orbánc; Kanyaró; Üszög; Hagymáz	kötetben
1909. július 23.	Fekete bűnök (Sötét szerelmek) (Vázlatkönyv XXVII.)	–
1909. július 30.	Jubileum (Vázlatkönyv XXVIII.)	kötetben
<i>A Fidibusz VI. évfolyamában</i>		<i>Így írtok ti (1912)</i>
1910. június 3.	Május	kötetben
1910. június 24.	A rossz vonaglás	kötetben
1910. július 8.	Népiesch (Vázlatkönyv)	kötetben
1910. szeptember 2.	Az olaj	kötetben
1910. szeptember 9.	Az olaj (folyt.)	
1910. szeptember 16.	A tanulság	kötetben
<i>A Fidibusz VII. évfolyamában</i>		<i>Így írtok ti (1912)</i>
1911. március 3.	A faluselek	–
1911. március 10.	Na végre egy egészen könnyű kis futó viszonyt fogok kötni	kötetben
1911. március 17.	Na végre egy egészen könnyű kis futó viszonyt fogok kötni (folyt.)	
1911. március 24.	Trombolányi Dezső (MA I.)	kötetben
1911. június 9.	Babits Bihály (MA II.)	kötetben
1911. június 23.	Kömény Chimaune (MA III.) Lábaim; Karperec; Napos délelőtt a Dunaparton	kötetben
1911. június 30.	Kaffkaff Margitságosság (MA IV.) Füst Milán (MA V.)	kötetben kötetben
1911. július 14.	Feleségezett Gallér Oszkár (MA VI.)	kötetben
1911. július 21.	Szépen! Ernő (MA VII.) Zápor Andor (MA VIII.)	kötetben kötetben
1911. augusztus 18.	Talpramagyar Sándor (MA IX.)	kötetben
1911. szeptember 22.	Édám Hanna (X.?)	kötetben
1911. december 22.	Buxbaumné, a fa (X.?)	kötetben
<i>A Fidibusz VIII. évfolyamában</i>		<i>Így írtok ti (1912)</i>
1912. január 26.	Bomló Zoltán (MA XI.)	–
1912. március 1.	Érdekes (Novella. Írta: Író Lajos) (Vázlatkönyv)	–

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények
2017. évfolyam 143. szám

Az Így írtok ti utóélete a Fidibuszban

1912. március 15.: Most már megmondom, igen, megmondom... (Reményi és Tarján szerint Gábor Andor írása az *Így írtok* tírói)

Címbeírási rajzok 1912-ből: Ahogy ti utaztok (Kláriss); Ahogyan mi visszafizetünk... („A fiatal író már megint hajnali öt órakor érkezett haza...”)

Az Így írtok ti eddig élclapban meg nem talált szatírái

A kályha mindenkire meleg

A szerelem az élet illatos virága, mely mint egy kifeszett bimbó

Függelék II.

UJANTOLÓGIA

Magyar költők 1910-től 1911-ig

A TURUL

– Szonett –

Lengő madár, magyar madár, turul,
Melyről a krónikákban nincs adat,
Bár látunk bennük sok halat s vadat,
Midőn lelkünk a multon elbusul.

Milyen kár, hogy nem tudok burul,
(Ez egy nép, mely nemrég viselt hadat)
Ó bur nép én ismerem multadat
ismerem őt elülről s háturul.

Érzem, hogy nékem dalra kéne kelni
És a turulról kéne énekelni
Ah éne, kéne, Lelkem Éne, Kéne.

A drámában lényeges a prologus,
Ezt tudja már ma minden filologus,
És, és: Parerga, s Paralipoméne.

PAPITS MIHÁLY

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények
2017. évfolyam 143. szám

HINTASZÉKBEN

Megvakult az éj.
De pápaszemem,
Hályogos glikkerére teszem –
És látlak.
És különben is – fehér nyoszolyádnak
Titkait szaglászva kutatni
Én nem restellem!

Megvakult az éj.
Pokoli kéj
Ilyenkor álmos-sötétén
Mehuzódni a hintaszékben
És húzni, húzni egyre a szerelmet,
Mint valami édes terhet...
Mít nekem a kebled?
Mít a vállad, a fehér csipőd,
A zsebkendőd, a hóid, a cipőd,
S a fenyvesekkel vadregényes tájak?
Mít nekem az állad?
Hintaszékes estén nem kívánlak:
Nem vagyok állat...?

LESZNAI ÁRPÁD

SZÓZAT OFÉLIÁHOZ

Pörére vetközz: én ugy szeretlek!
Ó, istenem, mily nemes gondolat:
Egy szép asszony testét pörén ölelni...
Ehhez ma nem fogható semmi!
Tudnék s szeretnék én ilyesmiért:
Több mint hat hétig juhászkuTYA lenni...

Csak, hogyha tyukszemed is láthatom
Van a szerelmem biztos lábakon
S ha szűzteted minden paránya titkom –
Akkor lehet csak évoét vonyitnom.
Fésüld hajad ki s végy fürdőt, néhányat
És gyakorold be a szerelmi lázat,
Mert én ma gyötrő szerelemre vágyom:
És semmi vicc ma: direkt a diványon!

MELLVÉRT USZKÁR

KULIN BORBÁLA

A VILÁG MINT SZAKRÁLIS SZÖVEG
(A transzcendencia-tapasztalat költői tematizálásának kettős kulturális háttere
Illyés Gyula *A ház végén ülök...* című versében)

1. Bevezetés

„Illyés zsellérfiúnak vallja magát, de képzelete nem a zsellérfiúé. Mégcsak nem is paraszthehetségé. A legkonkrétabb képeinek is van némi metafizikai nyílalása. [...] képei természete [...] két elhatározó életperiódusát leplezi le. Az egyikben s nyilván korábbi-ban mohón szippantja fel a tárgyi világot és sokárnyalatú, de nem vaskosan reális emlékkincset zsúfol fel. A másikban szellemi élete visszaszorul az érzékelésről az asszociatív útvesszőkre, beletanul a fürge, de vak városi gondolkodásba, amely ép azért dobálhatja oly könnyen és szemkápráztatón a fogalmakat, mert nincs meg a szemléleti ballasztjuk, egymáshoz való viszonyukban s nem szemléleti tartalmukban élnek” – Németh László jellemezte ezekkel a szavakkal a *Nehéz föld* megjelenése után a pályakezdő Illyés líráját.¹ A kötet legelső kritikusa-hoz, Várkonyi Nándorhoz hasonlóan² ő is éles szemmel figyelt fel az illyési lírának arra a sajátos vonására, mely – amint azt ma már számos, a teljes életműre való rálátással született elemző tanulmány is hangsúlyozza – éppen egyfajta kettősségben mutatkozik meg. Ezt a kettősséget, melyet itt Németh a realitásközelség és az absztraktság ellentétpárjával ír le, a szakirodalom később különféle elméleti, művészet- és világszemléleti kategóriák kínálta fogalompárokkal igyekszik megragadni. Pusztán a legutóbbi évtized szakirodalmát áttekintve azt látjuk, hogy a művészetelméleti megközelítés Illyés költészetében két véglet, az új tárgyiasság szigorú realitásigényének és a szürrealizmus anyagot és logikát megvető képalkotásának találkozását látatja,³ a lírai én pozíciójára és az illyési világlátásra koncentrálnak elemzések e sajátos kettősséget a transzcendens és az immanens világszemlélet oppozíciójában, illetve az ezen oppozíció meghaladására tett kísérletben ragadják meg;⁴ a folklórhatások vizsgálata rámutat az alapvetően objektív-intellektuális verskarakter mögött meghúzódó látomásos-naiv szem-

¹ NÉMETH László, *Illyés Gyula: Nehéz föld*, Nyugat, 1929/6.

² VÁRKONYI Nándor, *A modern magyar irodalom*, 1928. Idézi TUSKÉS Tibor, *Illyés Gyula pályaképe*, Pécs, Pannónia Könyvek, 2002, 83.

³ TAMÁS Attila, *Illyés Gyula művészetelméletéről = Csak az igazat: Tanulmányok Illyés Gyula születésének centenáriumán*, szerk. GÖRÖMBEI András, Bp., Kortárs, 2003, 32.

⁴ TAKÁCS Miklós, *A transzcendencia-immanencia oppozíció felbomlása a Rend a romokban című kötet Meditáció-ciklusában = Csak az igazat, i. m., 70.*

léletre;⁵ a költői világgépet átfogóan elemző tanulmányok pedig az analitikus, reflexív, racionális és a misztikába hajló versnyelv közötti ingadozásra összpontosítanak.⁶ Nem pusztán kronológiai oka van, hogy ezek közül a leírási kísérletek közül éppen Németh László megfigyeléséhez nyúlok vissza. Meglátásom szerint az, hogy Németh az illyési „versösztön” forrásait a költő két életperiódusában – életének a „korábbi”, azaz a pusztai, és a városi életformához kötődő szakaszában – jelöli meg, olyan igazodási pontot kínál Illyés lírájának értéséhez és hatáskeresztjeinek felfedéséhez, mely a fentebb említett leírási kísérletek közös nevezője lehet. Ha ugyanis a Németh által megfogalmazott meg- látás hangsúlyát az időrendiségről a kulturális háttér megnevezésére, azaz az életperiódus helyett a két meghatározó életforma és kulturális közeg, a „pusztai” és a „városi”, szakirodalmi metaforával élve: az „Ozora és Párizs”⁷ nyújtotta kettősségre helyezzük át, olyan értelmezési eszköztár lép mozgásba, mellyel kísérletet tehetünk az illyési líra sajátos kettősségének „legtakarékosabb” elméleti megragadására. Olyan elméleti szempont- rendszert nyújthat tehát, melyben a nyelvi-poétikai, művészet- és világszemléleti szem- pontú elemzések megállapításai egymással szoros összefüggésben tűnnek fel.

Nem a pusztai életforma és világszemlélet bensőséges ismeretén alapuló népiség és a „városi”, európai műveltség Illyés életművében megmutatkozó egymásmellettségére kívánom felhívni a figyelmet. A folklórhoz való, közvetítettség nélküli odafordulás, s ezen kultúranyag műveltséggel való fegyelmezett alkalmazása, a „népi élmények” tudat- os-művészi kontrollálása és „intellektuális erőterbe vonása”, azaz Illyés „bartókisága” Jánosi Zoltán munkái révén már felismert és kimerítően leírt jellegzetessége⁸ az illyési lírának. Ez a dolgozat a leírás mögé hatolva arra koncentrál, hogyan működik a szöve- gekben a népi és a polgári kulturális háttér kettősségén alapuló esztétikai hatás. *Arra tesz kísérletet, hogy a népiség és az európai műveltség kettős kulturális hatását irodalomtu- dományon kívüli területek, a médiatörténet, s ehhez kapcsolódóan a kultúranropológia szakterületéről kölcsönzött eszközökkel, a szóbeliség–írásbeliség-kutatások eszköztárát mozgósítva olvassa újra az illyési líra e kettősségét.*

A népiség-archaikusság és a műveltség, európaiság kettőssége ugyanis egy nagyobb horizonton felrajzolható pólusosságba ágyazódik: olyan változási folyamatba, mely az egyes kultúrákon belül a szóbeliségből az írásbeliségbe való átmenetben mutatkozik

⁵ JÁNOSI Zoltán, „Fegyvert szereztem: bűv-igéket” (Folklóráthallások Illyés Gyula költészetében) = *Csak az igazat*, i. m., 207–234.

⁶ BERTHA Zoltán, *Egzisztencia és transzcendencia (Illyés Gyula költői világlátásának néhány vonásáról)* = *Csak az igazat*, i. m., 234–259.

⁷ „Élményi és világnézeti szinten ennek a modulációnak az a háttere, hogy Illyés szemléletében egyszerre érvényesül gazdag élettapasztalatának valamennyi szférája, képletesen szólva Ozora és Párizs egymást ellen- pontozzák.” (GÖRÖMBEI András, *Líra, gondolat, küldetés*, Hítel, 1997/11, 92.) „Pusztai és Párizsi” Pomogáts Bélánál a kulturális-mentális zártság illetve nyitottság metaforája: POMOGÁTS Béla, *Ellentétek keresztezési pontján. Két illyési jelkép: a Pusztai és Párizsi* = P. B., 5 költő: *Irodalomtörténeti tanulmányok*, Marosvásárhely, Mentor Kiadó, 2005, 163–175.

⁸ A népi írók, köztük Illyés „bartókiságáról”: JÁNOSI Zoltán, *Nagy László mitológus költői világa*, Mis- kolc, Felsőmagyarország Kiadó, 1996, 217, 267; JÁNOSI, i. m.

meg, illetve amely alapján a szóbeliség és az írásbeliség különböző fokain álló kultúrákról beszélhetünk.

A szóbeliség–írásbeliség-kutatások felől való közelítéssel arra vállalkozom, hogy felfedjem az illyési szövegek azon hatásmechanizmusát, mely a fentebb említett kettősségben megnyilvánuló feszültséget okozza. Ezt a feszültséget eszközözével keltett esztétikai hatást Kulcsár Szabó Ernő „a széttartó impulzusok kiegyenlítődésének dinamikájából” eredezteti,⁹ ám meglátásom szerint a szakirodalom mindeddig adósa az életműnek ezen „impulzusok” szövegszerű megjelenésének felmutatásával.

A kultúranropológia és a médiatörténet területéről kölcsönözhető szempontrendszer tehát az illyési versbeszéd mögött feltárható kettős kulturális identitásra alapozva nyújthat hatékony újraolvasási stratégiát az életműhöz. A kulturális identitás az elsődleges az identitást alapvetően társadalmi, szociogén képződménynek valló Assmann meghatározása szerint az identitásformák (egyéni, személyes, kulturális) közül.¹⁰ „Az Én ugyanis kívülről befelé növekszik, a saját csoport interakciós és kommunikációs mintáiban való részvétele és önelképzelésében való részesedése által épül fel az egyénben.”¹¹ Illyés kulturális identitásának kettősségét, mint közismert, az alapvetően és túlnyomórészt a szóbeli kultúrák nyelvi-világnézeti sajátosságaival jellemezhető paraszti kultúrában való otthonosság és az írásbeliség magas fokán álló európai műveltség ismerete adja. Ez a kettősség nem csupán műveinek szociális vonatkozásaiban és nem csak tematikai szinten jelenik meg. Ahogyan arra Jánosi Zoltán is felhívja a figyelmet, a (szóbeli) paraszti kultúra öröksége és az ezt folyamatosan ellensúlyozó, kontrolláló polgári, európai műveltség műveinek egész világerzékelését és művészi kifejezőmódját meghatározó erők.¹²

S valóban, a kulturális identitás kettőssége Illyés műveiben az individuum önmeghatározásának mindhárom irányában megmutatkozik: 1. a közösséghez való viszonyban, 2. a környező világhoz való viszonyban és 3. a transzcendenciához való viszonyban. Lírájának korai szakaszában, a *Nehéz föld*, a *Sarjurendek* és a *Szálló egek alatt* című kötetek lírai anyagában a versnyelv legsajátosabb jegyeit a szóbeli-paraszti kultúra világ- és nyelvszemléleti hatásának működése-működtetése adja, mely azonban reflektált módon érvényesül. Ezt a kettősséget a *Sarjurendek* című kötet *A ház végén ülök...* című versének elemzésével kívánom bemutatni, elsősorban a transzcendencia tematizálására: az Istenhez való viszonyra és a fizikai jelenségek (környezet, tárgyak) transzcendens minő-

⁹ KULCSÁR SZABÓ Ernő, *A magyar irodalom története, 1945–1991*, Bp., 1993, 47.

¹⁰ Jan Assmann az identitást Én- és Mi-identitásra osztja. Én-identitáson belül további különbséget tesz egyéni és személyes identitás között. Az egyéni identitás „az egyén tudatában kiépült és fenntartott kép az őt mindenki mástól megkülönböztető vonásokkal”, melynek jegyei a sajátosság, összetéveszthetlenség és pótolhatatlanság. A személyes identitás „az egyén minden olyan szerepének, tulajdonságának és képességének foglalatja, melyek a társadalomépítmény speciális konstellációba tagolódása révén hárulnak rá.” Az egyén társadalmi elismerhetőségére és besorolhatóságára vonatkozik. Mindkét vetület szociogén és kulturálisan meghatározott. „A társadalom tehát [...] nem olyasmi, ami szemben áll az egyénnel, hanem az egyénnek magának alkotóeleme.” Jan ASSMANN, *A kulturális emlékezet*, ford. HIDAS Zoltán, Bp., Atlantisz Kiadó, 2004, 130–131.

¹¹ ASSMANN, *i. m.*, 129.

¹² JÁNOSI, *i. m.*, 207.

ségeinek lehetőségére koncentrálna. Az elemzés során a választott vers szövegén túllépve a húszas–harmincas évek lírai szövegvilágát behálózó motívumrendszerre is kitérek majd. Reményeim szerint az elemzés a transzcendenciához való viszony feltárása révén közelebb visz az illyési tárgyiasság „különleges karakterének”¹³ még pontosabb meghatározásához is: a sokféle ösztönzésből merítő¹⁴ illyési tárgyiasság fő forrásvidékének, a népi ösztönzésnek a szövegalkotó mechanizmusát világíthatja meg.

2.

A legfrissebb szakirodalom szerint *A ház végén ülök...* szövege egyike azoknak az Illyés-verseknek, melyek a sajátos költői világkép megragadásának beszédes lehetőségét rejtik magukban. Bertha Zoltán Illyés újfajta objektívizmusának példájaként említi a verset, mely „kísérlet a fenomén és lényegiség, művészet és egzisztencia, szent és profán, religiózus és szekuláris közötti válaszfalak lebontására.”¹⁵ A teljes életmű világképének felrajzolására vállalkozó tanulmányban azonban a vers csupán néhány sor erejéig kap figyelmet. A vers legrészletesebb elemzését Izsák József harminc éve született monográfiájában olvashatjuk. Izsák olvasatában a vers alapvetően szociális credo és költői ars poetica: „Politikai hitvallás és költői ars poetica fonódik egymásba, egy új értelmű és zengésű realizmus a népi, plebejus demokratizmussal.”¹⁶ Az összefonódás mikéntjét azonban nem fejti ki bővebben. Meglátásaival a vers tematikájának szintjén marad, nem bocsátkozik bele az egyes költői képek, a versnyelv elemzésébe, s nem problematizálja azokat az – értelmezés folyamata elé nehézséget gördítő – gondolati ugrásokat, melyeket a vers szerkezete elkövet. A vers szerkezetileg ugyanis három nagyobb egységre tagolható: 1. az öreganya magánbeszédének leírása, 2. ima, 3. vallomás.¹⁷ A leírás egy ponton, „egy röpke pillanat”-ban, „egy gondolatészöckelés”-sel¹⁸ imába fordul, a könyörgés pedig vallomássá emelkedik. Az átkötések mikéntjére, a három rész szerves összekapcsolódását biztosító szövegelemekre azonban érdemes figyelmet fordítani. Elemzésem ezt a három részre való felosztást követi.

¹³ Görömbei András idézi Kiss Ferenc megállapítását: GÖRÖMBEI, *i. m.*, 90.

¹⁴ „Illyés tárgyiasság költészetének különlegessége abból származik, hogy rendkívül sok elemből – népköltészetből és avantgard ösztönzésekből, Füst Milánon átszűrött Berzsenyiből és plebejus indulatból – ötvözött saját hangon kezd dialógust a tárgyi világgal.” GÖRÖMBEI, *i. m.*, 92.

¹⁵ BERTHA, *i. m.*, 235.

¹⁶ IZSÁK József, *Illyés Gyula költői világképe*, Bp., Szépirodalmi, 1982, 91.

¹⁷ *A ház végén ülök...* szerkezete tehát ugyanazt az ívet követi, mint a *Szerelem*-ciklus első verséé. Bővebben: KULIN Borbála, *A transzcendenciát tematizáló beszéd a húszas–harmincas évek Illyés-lírájában*, It, 2011, 360–378.

¹⁸ IZSÁK, *i. m.*, 91.

2.1. „Na te paradicsom”
(Az öreganya beszélgetésének leírása)

„A ház végén ülök” „s ilyeneket hallok” (kiemelés: K. B.) – a vers felütésében a lírai hang nem csupán saját pozícióját jelöli ki egy virtuálisan megalkotott térben: azt is jelzi, hogy a megfigyelő státuszában, külső szemlélőként fog elbeszélni egy jelenetet. A vers tehát a leíró realizmus jegyében indul, amennyiben a realizmus alapvető jegyének azt az alkotói magatartást tartjuk, amely „egy külső nézőpontból át tudja tekinteni a világot, egészben vagy akár részleteiben, meg tudja érteni összefüggéseit.”¹⁹ Illyésnél a népi-archaikushoz való közelítés egy sajátos jegye ez a kívülállás, melyről azonban mindig kiderül, hogy sosem abszolút. A *hazatérő* kívülállása ez, mely nem mint teljesen idegenre, hanem mint idegenné vált egykori otthonosságra, a meghasonlott identikusság érzésével tekint immár külső szemlélőként. A *Nehéz föld* verseinek hazatérés-motívumai számos helyen tanúskodnak erről.²⁰ Tamás Attila a versben nem csak kívülállást, egyenesen ironiát lát, mely nem mentes némi önironikus színezettől, amennyiben a tárgyakkal mint lelkes lényekkel beszélgető öreganya „rokon annak a vándorlegénynek is az alakjával, aki »ezernyi lármázó hű tejttestvér«-ének környezetében vonult a *Nehéz föld* soraiban”.²¹ Az öreganya megfestése és a pályakezdő kötetben megformálódó lírai én vonásai valóban hasonlóak. Ugyanazzal a természethez való viszonytal találkozunk *A ház végén ülök...* nyitó jelenetében, mint a *Nehéz föld* számos darabjában, ahol a lírai én a természet és a környezet részeként, abban föloldódva vagy azzal szinte testvéri viszonyban lévőként jelenik meg.²² A *Nehéz föld* első kritikusanak megállapítása is jól jelzi, mennyire újszerű volt a magyar lírában a természethez való viszony efféle megfestése. Várkonyi Nándor „kábítóan bő és dús természetérzés”-ről beszél, melyet egyszere

¹⁹ SZABOLCSI Miklós, *Világirodalom a 20. században*, Bp., 1987, 106. Meghatározása egybecseng a Michel Foucault-t idéző Szegedy-Maszák Mihályéval, aki a 19. századi realista regényről írva így fogalmaz: „A realista regényírók általában leírhatónak tekintik a világot és úgy vélik, hogy a valóság hozzáférhető a szóbeli megfogalmazás számára.” SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *Kemény Zsigmond*, Bp., Szépirodalmi, 1989, 16.

²⁰ *Tékozló, Számüzt, Szerelem 2, Szülőföldem*. A hazatérés vonulás-motívumához jegyzi meg Tamás Attila: „A korábbról ismerős vonulásnak a folyamatosságát itt [ti. *A ház végén ülök...* c. versben] bontja meg először Illyésnél határhelyzetben való megállás [...] mozzanata.” TAMÁS Attila, *Illyés Gyula*, Bp., Akadémiai Kiadó, 1989, 49.

²¹ TAMÁS, *i. m.*, 49.

²² Néhány példa: „Üdvözlégy, nehéz föld, horkoló Sárköz, Somogy kis bércei, / Kérődző torony, dögvészlengette méla táj” (*Tékozló*); „Talpamnak ravasz titkokat kuncog a föld”, „Megnöttem a fákkal, üszökkal, szelekkel, ezernyi / lármázó, hű tejttestvéremmel, // Fáradtan térek hazafelé este, füttyszómra a nyúl megáll, / tiszteleg – éld világod, testvér!” (*Énekelj, költő*); „füvek selyem hullámai / futnak – futnak át a sziven” (*Szerelem 4*); „Ludakkal vitáztam, / Lovakkal beszéltem, / Szépérezkem ott finomult / Sörény-fésülésben” (*Szerelem 5*); „Folyónkban hajukat / Mosogató fűzfák / A híd-dübörgésre / Mind felém fordultak. // Köszöntő zsebkendőt / lengető kéményem! / Két karod az égre / Táró csacsi templom!” (*Szülőföldem 1*); „Lábujjammal tréfált a bársony por, megismertem, nevetésre fakadtam, / S mikor egy fürj csattogva fölroppent előttem, kirobbant kedvem is, / S mikor a fordulónál egy vadszederbokor kedvesemről kérdezett, / Ej-haj, kitértam karom, feledtem életem, dalolni kezdtem!”; „Leültem a fűbe, néztem a mezőket, a Sió bizalmasan rámnevetett, / Felemelte s lábam elé fektette fejét, szelid állatom! megsimogattam” (*Szülőföldem 4*). Bővebben: KULIN, *i. m.*

hatnak át az élményszerűség és a „misztikus megérzésekig mélyülő sejtések”.²³ Az Illyés-lírával foglalkozó szakirodalom számos helyen tesz kísérletet ennek a sajátos természetélménynek a leírására. Izsák éppen *A ház végén ülök...* Isten–természet viszonya kapcsán a „panteizmusnál is természetibb, valósabb, emberibb” megközelítéssel él, míg Béládi úgy fogalmaz, hogy „Ennek a [ti. Szabó Lőrincre jellemző] panteista fölfokozottságnak nyomát sem leljük Illyés Gyula lírájában”, s az illyési természet-versek „másféle csengés”-ét, csakúgy, mint Várkonyi, valamiféle élményszerűségben igyekszik megragadni, éles szemmel figyelve fel arra, hogy Illyésnél a természet többnyire az otthoni tájat és „az érzékszervek által befogható közvetlen környezet”-et jelenti.²⁴ A vallásfenomenológiai terminológiák (panteizmus, panenhenizmus), melyekkel e sajátos illyési természetérzékelés megragadására törekszünk, bizonytalanoknak és pontatlanoknak mutatkoznak. Ez azt sugallja, hogy olyan fogalmi keretekkel próbálunk közelíteni egy világerzékelés leírásához, melytől idegen az efféle fogalmiságban való gondolkodás. A versben szereplő öreganya, mondhatnánk, megszemélyesíti a környezetébe kerülő tárgyat, hiszen tegező viszonyban, személyként szól hozzájuk: „na te paradicsom / most keresztbe váglak”, „Ne ficáncolj, te tűz”, „Fölszedünk majd, krumpli, ne félj” stb. A perszonalifikáció azonban racionális fogalom.²⁵ A vers egy olyan figurát fest meg az öreganyában, aki nem egyszerűen bogaras és öregsége révén kissé furcsa szokásai vannak (vö. Izsáknál: „az egyszerű emberek, főként az öregek kitűnő lélekrajzát nyújtja”²⁶), hanem egy olyan alakot, aki nem egy racionális alapokon nyugvó kultúrában, hanem egy népi, archaikus világszemléletben, azaz egy alapvetően szóbeli kultúrában él. Az öreganya természetéhez való bensőséges viszonyában az archaikus-szóbeli kultúrák jegyeit fedezhetjük fel: miként az archaikus kultúrákról általánosságban elmondható, nem tesz különbséget a környező világ élő és élettelen elemei között (ahogy természet és kultúra között sem).²⁷ A versbeli öreganya világerzékelése tehát a romantika előtti, a Rousseau előtti idők természetfogalmával jellemezhető. Ez a természetfogalom az animizmussal rokon, „akaratos és alakot kölcsönöz az élettelen tárgyakkal”.²⁸ Ebben a világszemléletben az egyén nem különül el a környező világtól (sem a tárgyi világtól, sem a közösségtől), a világot identikus azonosságban éli meg. Az öreganya környező tárgyakhoz való viszonyában tehát sem bájos szenilitást, sem pedig a vallásfilozófia bonyolult fogalomrendszerének bevonásával értelmezhető attitűdöt nem kell látnunk, sokkal inkább a valóságot mindig a közvetlenül érzékelhetőben megragadó, elvont fogalmakkal nem dolgozó, környezetét és saját identitását egységként megélő szóbeli kultúrákra jellemző sajátosságot fedezhetünk fel, mely világlátásban az ember nem a természeten kívül vagy

²³ Idézi TUSKÉS, *i. m.*, 83.

²⁴ BÉLÁDI Miklós, *Illyés Gyula = A magyar irodalom története 1945–1975*, Bp., Akadémiai Kiadó, 1986, 219–220 (kiemelés: K. B.).

²⁵ G. Van der LEEUW, *A vallás fenomenológiája*, ford. BENDL Júlia stb., Bp., Osiris, 2001, 74.

²⁶ IZSÁK, *i. m.*, 98.

²⁷ Van der LEEUW, *i. m.*, 44.

²⁸ Van der LEEUW, *i. m.*, 74.

afölött helyezi el magát, hanem annak minden más létezővel egyenrangú része.²⁹ Ez a pusztai-paraszi világtól „örökölt” archaikus, nem-rationális egységérzet (tehát nem felosztó, analitikus és megismerni akaró szemlélet) hatja át a húszas–harmincas évek Illyés-lírájának sajátos természetérzékelését.

A leíró jelenet végén a lírai hang kezdeti kívülállósága és a leírás objektivitása szinte észrevétlenül megváltozik. „Feleselve így jő a barackfák alatt, / a csillogó galyak / lehajolnak hozzá, / suttognak kedvesen, / örömkönnyek folynak a kis leveleken.” A kezdetben objektív leírás hangjába beszüremkedik az ábrázolt öreganya világlátása: a természet elemei, a galyak, a levelek antropomorffá alakulnak, suttognak, sírnak a megszemélyesítés költői eszköze révén. A lírai hang tehát belemerítkezik a saját leírása által megjelenített archaikus szemléletbe, s a trópusok segítségével kísérletet tesz az animikus egység költői nyelven keresztül való újrateremtésére. Frye fogalmaival: a „démotikus”, azaz a szó valósághoz való viszonyát alapvetően a leírásban meghatározó nyelvi közegben a metafora eszközével tesz kísérletet a „hieroglifikus”, azaz a konkrét, elvonatkoztatás nélküli nyelvi világban élő nyelvhasználók szubjektum és objektum energiáit azonosító egységérzetének megjelenítésére.³⁰

A leírást záró kép metaforikus értelmezési lehetősége összetett. A felhőkön ülő, lebu-kó Nap képe a keresztény egyházi rítus, az eucharisztia látványelemeivel kerül átfedés-be: „Fönt felhők emelik, mint papok az ostyát, / az alkonyi napot s tömjénfüstben tartják.” Az archaikus, pogány világszemlélet és a keresztény vallás elemeinek keveredése a népi kultúrában közismert jelenség. Az azonban, hogy a fenti metafora céltartományában a keresztény vallás egyik legjelentősebb szimbóluma, a Krisztus testét „jelentő” ostya jelenik meg, nem egyszerűen e népi atmoszféra minél hitelesebb megteremtését célozhatja csupán. Az eucharisztia rítusának megidézése (mely majd a vers második szakaszában még hangsúlyosabb helyet kap) olyan értelmezési irányba tereli a szövegértést, mely túlmutat azon, hogy a költői képben csupán „a mindennapi életvilág, az evilágiság

²⁹ A paraszti kultúra világszemlélete mutatkozik meg Illyés állat-motívumaiban is. A *Nehéz föld* költői képeiben megfestett állatok legtöbbször háziállatok. Illyés állatmetaforikájának újszerűségét (is) jelzi az idősebb pályatárs, Kosztolányi Dezső a Pesti Hírlap 1934. március 11-i számában megjelent éles kritikája a népi merítésű költészettel szemben (KOSZTOLÁNYI Dezső, *Vojtina új levele egy fiatal költőhöz.* = K. D., *Nyelv és lélek*, Bp., Szépirodalmi, 1990, 542–545). Válaszlevelében Illyés magára veszi a kritikát („Tudtommal ez ideig én bőgtem a legtöbb marhát.” ILLYÉS Gyula, *Nép és költészet, meg egy kis verstan* = I. Gy., *Ingyen lakoma*, Bp., 1964, I, 212–214). Illyés gyakori állat-motívumaiban a paraszti kultúrára jellemző háziállatokhoz való viszony-nyal találkozunk, mely szinte testvéri. „A háziállat [ti. a paraszti kultúrákban] családtagnak számít. Nem sokkal ezelőtt a keleti Hollandiában a paraszt elhalálózását ünnepélyesen közölték az állatokkal, még a méhekkel is” – festi le ezt a viszonyt egy beszédes példával Leeuw. (Van der LEEUW, *i. m.*, 66.) A paraszti kultúrában az ember állathoz való viszonya kizárja a fölényességet, de a numinozitást is. A háziállatok Illyés képeiben az ember bizalmasai, numinózus erővel nem bírnak, de gyakorta fizikai, testi megjelenítői pozitív spirituális tartalmaknak.

³⁰ Northrop FRYE, *Kettős tükrök: A Biblia és az irodalom*, ford. PÁSZTOR Péter, Bp., Európa, 1996, 34. A Frye általi nyelvi korszakokat meghatározó hármas tagolás (hieroglifikus, hieratikus és démoni) jellegzetes-ségei és korszakoló törésvonalai rokonok azzal a szemlélettel, melyet a szóbeliség–írásbeliség-kutatások álla-pítanak meg médiatörténeti alapon egy-egy társadalom szóbeliségből írásbeliségbe való átmenete kapcsán.

apoteózisát³¹ lássa. Olyan értelmezési mezőt nyit ugyanis a szöveg, mely az eucharisztia teológiai vitájának középpontjában álló kérdésre: tárgy és jelentése, fizikai (forma) és lényegi (szubsztancia) viszonyára irányítja a figyelmet. Erről azonban később, a vers ima-szakaszának vonatkozó részénél szólok bővebben.

2.2. „Hadd bekanalaznom e békés igéket”
(Az ima)

Izsák Józseffel ellentétben, aki elemzésében az itt megszólított Istent a néppel azonosítja,³² s szemben azzal a próbálkozással, mely az aposztrophé alapján a versben megjelenő istenkép vallásfilozófiai-teológiai fogalmakkal segített meghatározására törekszik,³³ az Istennel, a transzcendenssel való kapcsolat megjelenítésének nyelvi módjára koncentrálok. Meglátásom szerint ugyanis Isten megszólítása a szövegben egyrészt annak a fiktív dialógushelyzetnek a megteremtésére szolgál, melyben a lírai hang kifejezést adhat világérzékelésének és inspirációinak,³⁴ másrészt olyan kommunikációs formát teremt az ima-forma kereteinek alkalmazásával, mely alapvetően ön-dialógus, s melyben megnyilvánulhat a nyelv performatív ereje. Hogy a megszólító hang Istenhez való viszonyára nem az intim személyesség jellemző, jól jelzi az „aki mondják” kitétel, mely azt hangsúlyozza, hogy a lírai én egy meglévő kulturális hagyományba kívülről, tartózkodással lép be. Azzal az apró változtatással, hogy az első megjelenésben szereplő „Ó, Isten” megszólítást³⁵ Illyés később az Ó-t elhagyva „Isten”-re cseréli, s így az Isten szót teszi mondatkezdő szóvá, mintha a vers istenfogalmának elhelyezhetetlenségét szándékozna erősíteni. Az „Ó, Isten”-variációban ugyanis Isten nevének nagybetűvel való írása egyértelműen az egy keresztény Istenre utalna, az „Isten” szóval való mondatkezdés azonban a megszólítás címzettjét homályban engedi hagyni, hiszen a nagybetűs kezdés egyszerű helyesírási szabályként is értelmezhetővé válik. Ugyanezt az elbizonytalanító hatást erősíti a megszólítás után következő hasonlat: „aki mondják, fűben, vízben, fában / bujkálsz, mint a mosoly a szerelmes lányban”: Isten „bujkálása” az értelmezés szintjén is

³¹ BERTHA, *i. m.*, 237.

³² „Nincs kérdés tovább afelől, hogy ki Illyés istene, kinek a tüzes nyelven és nevében kíván szavakat, bátorságot találni a tiszta beszédre.” IZSÁK, *i. m.*, 91.

³³ Szintén IZSÁK, *i. m.*, 91: „Egy panteizmusnál is természetibb, valósabb, emberibb, közelebb Isten-kép bontakozott ki az öreganya társalgásából.”

³⁴ Az ima-formulával folytatódik a versben a kívülről, objektív lírai hang és beszédmód átváltozása. A fiktív beszélgetőtárs (Isten) megszólításával a beszédmód a szóbeli kultúrák jellegzetességét veszi fel: a gondolatosság nem elvont filozofálásban, hanem dialogicitásban nyilvánul meg. „Elengedhetetlen egy beszélgetőtárs jelenléte. [...] A szóbeli kultúrában nehezen képzelhető el a folytonos gondolkodás kommunikáció nélkül.” Walter J. ONG, *Szóbeliség és írásbeliség*, ford. KOZÁK Dániel, Bp., AKTI-Gondolat, 2010, 36.

³⁵ Nyugat, 1929/19. A tanulmányban *A ház végén ülök...* című verset a következő kiadás alapján idézem: ILLYÉS Gyula, *Haza a magasban: Összegyűjtött versek 1920–1945*, Bp., Szépirodalmi, 1972.

megjelenik, hiszen a hasonlat mindkét eleme megragadhatatlan képileg, mindkét kép csak sejtet, de nem pontosítható, kicsúszik, „elbújik” a megragadás elől.³⁶

Érdeemes felfigyelni az Istennel való kapcsolatfelvételt kísérő igék és a szövegrész szenzorikus sajátosságaira: „kinyitottad / nagyanyám két *fülét*”, „nekem, ki mint *süket s vak*”, „az alkony [...] *végignyálja vállam*”, a gőzölgő tányérok *illatát* megjelenítő, metaforikus áldozat képe, a leves *bekanalazása*. Feltűnő a nem látáson alapuló észlelések dominanciája: a látvány helyett túlnyomóan auditorikus, olfaktorikus, ízlelésen és tapintáson alapuló érzékek felsorakoztatása szerepel. Az elvonttal és a transzcendenssel való érintkezés gyakori megjelenítési módja a nem-látás alapú érzékek szerepeltetése Illyésnél: számos helyen azt találjuk, hogy a bőr, az izmok ingerfelfogó képessége, a szaglás, a hallás és az ízlelés révén érintkezik a szubjektum az elvonttal, transzcendenssel. Arról „*az érzékszervek által befogható közvetlen környezet*”-nek a hangsúlyos szerepéről van szó, melyet Béládi is felismer,³⁷ ám megáll a pusztá leírásánál anélkül, hogy megvizsgálná e hatáskeresztet esztétikai szerepét.

Walter J. Ong hívja fel a figyelmet arra, hogy a megismerés folyamatának szenzorikus alapú metaforáit tekintve eltérő súllyal esnek latba a vizuális és a nem-vizuális alapú képek az írásbeliség különböző szintjén álló kultúrákban. Az írásbeli kultúrákban az értelem érzékanalógiái túlnyomóan vizuális alapúak,³⁸ Ong egyenesen hipervizualizmusról beszél, míg a szóbeli kultúrákban a tudás alapvetően auditív eredetű.³⁹ Ennek oka, hogy az írásbeli kultúrákban a szöveghez való viszony válik az értelemkeresés mintájává, s a tudás státusza alapvetően megváltozik: az egyén és Isten közötti meditatív dialógus helyett a célja a megismerhetőről való logikailag védhető, a szubjektivitást minél hatékonyabban kizáró állítások megalkotása lesz.⁴⁰ A szóbeli kultúrákban a megismerés lehetősége a közvetlenül érzékelhetőben rejlik. A szóbeli kultúrában élő ember megismerő tevékenysége tehát sosem elvont-elméleti, hanem konkrét és szituációban gyökerező. A közvetlenül tapasztalható részesíti előnyben, így a fizikai jelenségek közvetlen megtapasztalásának lehetőségét adó ingerforrásokra koncentrálnak: a látástól a halláson, a szagláson és az ízlelésen át a tapintás felé halad. A „pontosság, a szubjektivitás, az aktuális extraszubjektív létezés” iránya ez, míg az ellenkező irány, a tapintás-ízlelés-szaglás-hallás-látás iránya „az objektumtól való távolodás, a nagyobb fokú absztrakció, a szubjektívtól a nonszubjektív irányába hat, az aktuális létezésből az elszakított idealizmus felé”.⁴¹ Illyésnél az auditív és olfaktorikus, a tapintásból szerzett ingerek gyakori szerepeltetése, a közvetlen környezet érzékek által való befog(ad)hatóságának módja azt jelzi,

³⁶ Az első közlésben „fában, vízben – szerelmes szívben” rímpár szerepel. A változtatás, a *lány* szerepeltetése a női princípium vallásos vonatkozásait erősíti a szövegben. Külön figyelmet érdemel Illyés lírájában az istenség és a nőiség kapcsolata, mely szintén az archaikus kultúra istenképével rokonítható.

³⁷ BÉLÁDI, *i. m.*, 220 (kiemelés: K. B.).

³⁸ Walter J. ONG, „*Látom, amit mondasz*”: az értelem érzékanalógiái, ford. SCHREINER Orsolya = *Szóbeliség és írásbeliség: A kommunikációs technológiák története Homérosztól Heideggerig*, szerk. NYÍRI Kristóf, SZÉCSI Gábor, Bp., Áron Kiadó, 1998, 143–167.

³⁹ ONG, *i. m.*, 170.

⁴⁰ Brian STOCK, *Nyelv, szövegek és valóság*, ford. FERENCZ Sándor = *Szóbeliség és írásbeliség, i. m.*, 219.

⁴¹ ONG, *i. m.*, 182.

hogyan versnyelvének jelentős mértékben a szituációban, a konkrétban és a fizikailag közeliben érzékelő és gondolkodó szóbeli-paraszti kultúra tudatosan használt öröksége. Míg azonban a szakirodalom e népi realizmus fő jellemzőjét abban állapítja meg, hogy „A valóság dolgait [...] nem rajzolta át, nem stilizálta őket a képzelet”,⁴² illetve Illyést magát idézve „a költő nem torzít, nem alakít lelkéhez semmit abból, ami körülötte él”⁴³ – tehát fő elemének az objektivitást, a szubjektivitás visszaszorítását látja, addig a nem-vizuális érzékelésen alapuló költői képek gyakorisága a tárgyiasság leíró objektivitásával ellentétes irányba ható tendenciáról árulkodik. A látás percepció mechanizmusában ugyanis tárgy és érzékelő szubjektum különállóak, a megértés szubjektív eleme sokkal inkább kizáródik a tudásból, mint a többi, nem-vizuális érzék esetében. A hallás, tapintás, ízlelés, szaglás a szubjektumot a tudásban interiorizáló folyamatok.⁴⁴ Azaz ezekben a költői képekben olyan tárgyiasság mutatkozik meg, melynek legáltalánosabb jellemzője nem a sokat hangoztatott *objektív*, hanem a *tapasztalati* lehet, mely megőrzi a szubjektum szerepét az érzékelésben és az ábrázolásban.

A húszas–harmincas években megjelenő illyési tárgyiasság, mely a „konkrét létvalóság” és az absztrakt, transzcendens „lényegvalóság”⁴⁵ egybevillantására képes, azzal a hatáskeresztvonalon él tehát, hogy költői nyelve egyetemes-archaikus világérzékelési mélystruktúrát tükröz: *egy írásbeliség alacsony fokán álló (népi-paraszti) kultúra szemléletvilágát jeleníti meg az ösztönösség hatásával az írásbeliség legmagasabb szintjén, művészi tudatossággal.*

„Létvalóság és lényegvalóság” egybeesése, jel és jelentett közvetlensége az archaikus, alapvetően szóbeli, „hieroglifikus” nyelvszemléleti szakaszban élő kultúrákban problémamentes nyelvi és világszemléleti jelenség. Nyelv, szöveg és valóság viszonya, a tárgy és jelentése, a fizikai forma és a belső lényegiség kapcsolatának kérdése az írott kultúra terjedésének hatására kezd problematizálódni.⁴⁶ Az európai gondolkodástörténetben az eucharisztia lényege körül zajló teológiai vitákban bontakozott ki legelőször a szóbeli kultúrák jel- és nyelvfelfogását őrző szemlélet és az írásbeliség által hozott alapvető jelfelfogásbeli változások ellentéte. A kérdés, hogy milyen ontológiai státusszal bír a kenyér és a bor, azaz a rítusban – mindeddig problémamentesen kezelt – átlényegülés valós vagy szimbolikusan értendő folyamat, már a 11–12. században, jóval a reformáció megjelenése előtt éles teológiai nézeteltéréseket eredményezett az egyházatyák között.⁴⁷ A vita tétje nem egyházi belügy, a kérdés lényege túlmutat a teológia területén. A szóbeliség és írásbeliség „határmezsgyéjén” az európai kultúra azzal a kérdéssel szembesül,

⁴² POMOGÁTS Béla, *Avantgárd, népiesség és nyugatosság Illyés Gyula költészetében* = POMOGÁTS, *i. m.*, 181.

⁴³ Pomogáts idézi Illyést: POMOGÁTS, *i. m.*, 181. A szöveghely Illyés Babitsot méltató tanulmányából való: *Verseny az esztendőkkkel!* (1933) = ILLYÉS Gyula, *Iránytűvel*, Bp., 1975, II, 147–149. A Babits-szöveget leíró illyési megállapítást Pomogáts Illyés saját ars poeticájaként értelmezi.

⁴⁴ ONG, *i. m.*, 167–169.

⁴⁵ Bertha Zoltán fogalomhasználata: BERTHA, *i. m.*, 235.

⁴⁶ Brian STOCK, *The Implications of Literacy: Written Language and Models of Interpretation in the Eleventh and Twelfth Centuries*, Princeton NJ, Princeton University Press, 1983, 242.

⁴⁷ STOCK, *i. m.*, 242.

mit gondoljon a fizikai valóság és a lényegiség viszonyáról. A kérdés az, hogy megőrizze-e a szóbeli korszak misztikus-immanens világszemléletét (melyet az antik filozófiai hagyomány is megtámogat), a forma és a szubsztancia Arisztotelész által is egységben kezelt totalitásának szemléletét, avagy az írásbeliség és a szövegek világának terjedése által hozott új megértéstechnika hatására jel és jelentés egységét megbontva a fizikai világon kívülre helyezze, transzcendálja-e a lényegiséget, mely közvetlen viszony megszüntetésével elkerülhetetlenül relativizálódik az értelmezés folyamata. A 11–12. századi egyházatyák értelmezési kísérletei jól mutatják, hogy a fizikai valóság mögötti rejtett lényegiség keresése a szöveghez való közelítés logikája szerint kezdett el szerveződni.⁴⁸ Az isteniben való részesülés kérdésében az interpretáció folyamatára és a rítusban részt vevő alany intencióira helyeződik a hangsúly, mely gondolat majd a reformációban teljesedik ki és lesz a felekezeti hovatartozás egyik lényegi választóvonalára. A népi katolicizmus által közvetített, a szóbeliség hagyományait fenntartó eucharisztia-elmélet (az átlényegülés) és a protestantizmus misztikát kizáró, racionális emlékezés-felfogása alapvetően befolyásolta Illyés költői világszemléletének alakulását. Számos önéletrajzi jelleggel bíró írásában felemlíti a katolicizmus és a protestantizmus kettős örökségének terhét. E kettős örökség nem teológiai-világnézeti vonatkozásban, hanem a versnyelv, a költői képalkotás vonatkozásában lehet érdekes és említésre méltó életrajzi momentum.

A vers ima-szakaszában egy hétköznapi ebéd jelenete az archaikus „világbekebelezés” és a keresztény úrvacsora rítusával mosódik egybe, ez utóbbival explicit módon. Az eucharisztia átlényegítő erejét a szöveg szintjén egytagú metaforák jelzik. „...hét tányér levesből száll fehér *áldozat*”: itt a metafora mozgásának „hagyományos” irányát megfordító képpel van dolgunk, hiszen nem az elvont-fogalmi tevődik át egy konkrét képbe, hanem épp ellenkezőleg, a konkrét-képet (a levesek gőzölgését) helyettesíti az elvont fogalom, az *áldozat*. Két sorral lejjebb az elliptikusan megjelenő konkrét, fizikailag érzékelhető (gőzölgés vagy illatozás) helyét a hit absztrakt fogalma foglalja el: „meleg *hittől* áradoznak”, később pedig a „békés *igék*” szerepel a leves metaforikus behelyettesítéseként. A hagyományos, a metaforát a szó szintjén értelmező behelyettesítés-elmélettel közelítve meg e költői képeket, a szövegnek arra az intenciójára lehetünk figyelmesek, mely az érzékiből a nem-érzékibe való átvitel irányának megfordításával az elvont jelenítés elsőségének hangsúlyozására és a metaforikus törlésére törekszik. A metafora egytagúsága, azaz a konkrét-érzéki elliptikus megjelenítése vagy a szöveg szintjén való megjelenítése még erősebbé teszi ezt a hatást. A húszas–harmincas évek Illyés-lírájára igen jellemző az auditív, taktilis, olfaktorikus, ízlési ingereken alapú költői képek alkalmazása, s jellegzetes (ám a harmincas évektől kezdve eltűnő) költői eszköze az egytagú fogalmi metaforák alkalmazása is, melyekben a kihagyásosan megidézett konkrétság egy nem-vizuális érzéki ingeren alapszik.⁴⁹ Ez a költői eljárás izgalmas feszültséget teremt az

⁴⁸ STOCK, *i. m.*, 249.

⁴⁹ Példák a húszas–harmincas évek verseiből: „Mint *meleg* állat-lehelet / Érte jóság a szívemet” (*Mint a harmat*); „Ültem *s fülelem* át fürge gondolatok / sűrögtek mint fényes halak és madarak / néha-néha majd elnevettem magamat, / egyik-másik oly víg volt, úgy *csiklandozott*” (*Három öreg*); „szabadság veri bennem fényes szárnyát. Vívna a friss eget, mint a *síkos* madár” (*Dunántúli reggel*); „hozom *terhét* a kigúnyolt / em-

értelmezésben: egyszerre támogatja azt a kognitív nyelvészet által hangsúlyozott elméletet, miszerint a testi, a tapasztalati az elsődleges az elvont fogalmi metaforák megalkotásában,⁵⁰ ugyanakkor a metaforát predikatív jellegű, nagyobb szövegegység szintjén ható trópusként tekintő szemléletben ezek az egytagú metaforák a mondat, a szöveg egész kijelentéstartalmának művészi megteremttségére világítanak rá, a költői nyelv azon teremtőerejére, mely – ricoeuri értelemben – „a létben szunnyadozó minden lehetőség” kibontását célozza, s a „rejtett lehetőségek” ténylegesként való megjelenítésére képes.⁵¹

A ricoeuri „rejtettség” említése kétszeresen is megalapozott: egyrészt a metaforák fentebbi elemzése kapcsán, másrészt mert magának a szövegnek is központi szava, kulcsfogalma a rejtettség. „Mosolyognak s rejlő szavaidnak őrzői”⁵² – a szövegben a levest tartalmazó, „őrző” tárgy megnevezése ez. Első megközelítésben tehát a metafora a levest azonosítja Isten mosolyával és szavaival, az őrizőt a tárgyával. Abban a szövegkörnyezetben azonban, melyet az eucharisztia rítusának megidézése biztosít, nem állhatunk meg e metafora ilyen egyszerű „megfejtésénél”. Mint fentebb említettem, az úrvacsora rítusa olyan értelmezői mezőt hoz mozgásba, melyben az értelmezés tétje forma és lényegiség, tárgyi-fizikai és transzcendens jelentés viszonya. Ebből a szempontból tekintve a szöveghelyre különösen jelentős az, hogy a szöveg egy tárgyat, egy fizikai objektumot az isteni szó őrizőjeként aposztrofál. *A fizikai világ jelentésségéhez való viszonyulás azon határhelyzete jelenik meg ebben a kijelentésben, melyet a szóbeliség és az írásbeliség közötti kulturális átmenet kapcsán fentebb említettem: a fizikai tárgy jelként értelmeződik, egy elhangzott szóbeli megnyilvánulás fizikai reliktumaként, akárcsak a betűk, az írás által fizikaivá, testivé vált hangzó szavak.* A leves „békés ige”, testivé vált szó. E jel jelentéséhez való viszonya ugyanakkor (még) abszolút és meghatározott: *őrzi a formájában rejlő jelentését, melyet egy egyszeri aktus (a kimondás, a teremtés aktusa) végérvényesen meghatároz. Ennek fényében a versben kifejezésre jutó ars poetica, azaz költői hivatásvállalás a hétköznapi-profán világ szövegeként való olvasásában, a rejtett, transzcendens és abszolút jelentés feltalálásában és artikulálásában nevezhető meg.*

Felvetődik a kérdés, hogy a világ szövegeként, jelentéssel bíró jelként való olvasása mennyiben rokon a népdalok világszemléletével. A szakirodalom közismert megállapítása, hogy Illyés, avantgárd vonzalmai révén is „szívesen élt a folklorizálás lehetőségé-

berszeretnek” (*Sarjurendek*); „*Illatával hitet tett egy téli alma / a szegények rejtő, halk szeretetéről*” (*Három öreg*); „*madarak, madarak, madarak, madarak, / Ha több vagyok, mint test: lelkem a csicsérgéseket!*” (*Szárnnyak*); „*Hosszú gondolatim [...] / Szállnak vissza, mint vásárra / Vert csorda bögése*” (*Szerelem 6*); „*mint gondolat száll rajtam át / lombsusogás, fűjek fűtye, bugyborékoló madárdal*” (*Szerelem 4*); „*Fölnevettem: öröm hullt rám, fölbredtem!*” (*Szülföldem 3*); „*A kémény füstjében Dózsa György sercegő bőrére / emlékezik orrom, / Mintha haraptam volna belőle, gyomrom felkavarog*” (*Énekelj, költő*); „*A patyolat méz illata / Tisztítja emlékeimet*” (*Szerelem 2*).

⁵⁰ E nyelvészeti nézet legkarakteresebb hazai képviselője Kövecses Zoltán: Zoltán KÖVECSES, *Metaphor in Culture*, Cambridge, Cambridge University Press, 2005.

⁵¹ Paul RICOEUR, *Az élő metafora*, ford. FÖLDES Györgyi, Bp., Osiris, 2006, 72.

⁵² Az első közlésben (Nyugat, 1929) így szerepel a sor: „Mosolyodnak és rejlő szavaidnak őrzői”.

vel”,⁵³ melyet avantgárd stíuselemekkel vegyítve alkalmazott költészetében. Illyés maga a népdalokról írt esszéjében a magyar népdal lényegi sajátosságát a jelképek alkalmazásában nevezi meg.⁵⁴ A jelképes beszéd használatát valamiféle ősi, archaikus nyelvszemléletből eredezteti, mely – számos primitív népnél megfigyelhető módon – körülírással él legfontosabb, szent tárgyaik megnevezésekor. Ez a „tartózkodás” hívja életre a népi költészetben a szimbólumok használatát Illyés szerint, melyek valóságos szótárt alkotnak: „Egy elsüllyedt költői vallásos érzés, tán még egy ázsiai népi világmagyarázat maradványai tárulnak fel. Ezekről a jelképekről egy egész szótárt tudnék készíteni”.⁵⁵ A népi költészet szimbolikussága mellett a metaforikusságára csupán egy rövid mondatban utal: „A hasonlóság [ti. melyet egy-egy tárgy fizikai sajátosságai és a lelki tartalmak, „amikre emlékeztetnek”, között van – K. B.] néha azonossággá válik.” Közismert, hogy a népdal szimbólumaiban és metaforáiban is a konkrét képi elem az elsődleges. A szimbólumban csupán a konkrét képi jelenik meg a szöveg szintjén, az elvont tartalom egyezményesen „hozzáértendő” vagy helyettesítendő az interpretáció folyamatában. Illyés metaforáiban azonban sokszor épp ellenkező tendencia figyelhető meg: az elvont fogalom igen gyakran a konkrétal egyenrangúan vagy dominánsan jelenik meg,⁵⁶ képalkotása tehát a népdalokéhoz képest inverz irányú tendenciát mutat.⁵⁷ Pomogáts Béla az avantgárd hatás „vakmerő társítás”-aiként magyarázza e jelenséget.⁵⁸ Ez a képalkotás *szemléletében* rokon a népi-archaikus világszemlélettel, amennyiben forma és szubsztancia megbonthatatlan egységét érzékelteti, *kifejezőmódjában* azonban merőben eltér a népi, az archaikus költői nyelv hagyományaitól. A népiből a szemléleti elemek átvételére, s azok modern formaisággal való artikulálására koncentráló illyési programot Pomogáts magától Illyéstől idézi: „Meglepően sok közös jegy lévén a nép művészi szemlélete és a legújabb művészi kifejezési formák között, kísérletet kellene tenni a kettő mintegy közlekedődényszerű összekapcsolásával”.⁵⁹

Az ima további szakaszában fogalmazódik meg az a társadalmi vonatkozással is bíró vállalás, az a költői küldetéstudat, melyet a vers legtöbb értelmezője a szöveg lényegi

⁵³ POMOGÁTS Béla, *Ellentétek keresztelési pontján. Két illyési jelkép: a Puszta és Párizs* = POMOGÁTS, *i. m.*, 168.

⁵⁴ ILLYÉS Gyula, *Magyarok* = I. Gy., *Itt élned kell*, Bp., Szépirodalmi, 1976, 174–188.

⁵⁵ *Uo.*, 184.

⁵⁶ A költői képek elvont elemét erősítő képalkotási tendenciára beszédes példa Domokos Mátyás közlése: a nyolcvanas években Illyés telefonon kéri tőle az *Egy sápadt nő egy kis szobában* című versének újraközlése előtt az alábbi változtatást a vers végén: „Fönt sírás, tompa jaj, harangszó / és lenről a völgy, mint meleg / tenyér fölnyújt vigaszul egy csöpp / sikongó életet” helyett: „...s lenről a völgy, meleg tenyér / fölnyújt egy csöpp, rémült / tiltakozást: élj és beszélj!” DOMOKOS Mátyás, *Illyés-emlék* = D. M., *Hajnali józanság: Esszék, viták, elemzések*, Bp., Kortárs, 1997, 207.

⁵⁷ Néhány példa: a fizikailag érzékelhető mozdulat helyén az elvont részvét-fogalom: „Bús fejét ringató részvét / Él most is karomban / Megismertem, mi a szótlan tisztá Szomorúság” (*Szerelem* 5); a fa hulló szirmainak konkrét képe helyett az elvont öröm szerepeltetése: „Fölnevettem: öröm hullt rám, fölbredtem!” (*Szülföldem* 3); „fordított hasonlat”: a hasonlatban az elvont-gondolati a hasonlító és a konkrét a hasonlított: „mint gondolat száll rajtam át / lombsusogás, fűrjek fűtve, bugyborékoló madárdal” (*Szerelem* 4).

⁵⁸ POMOGÁTS, *Avantgárd, népiesség és nyugatosság Illyés Gyula költészetében*, *i. m.*, 178.

⁵⁹ POMOGÁTS, *Két illyési jelkép... , i. m.*, 168.

mondanivalójaként jelöl meg.⁶⁰ Az intim-személyes Istenhez való viszonyt kezdetektől fogva mellőző szöveg közösségi, szociális célú könyörgésbe torkollik. *A ház végén ülök...* tehát azoknak az „istenes vers”-eknek a sorába állítható Illyésnél, amelyek nem az istennel való legbelsőbb viszonyát tematizálják: Assmann fogalmait használva nem az egyéni identitás, hanem a személyes identitás⁶¹ meghatározására és megerősítésére törekszik a transzcendens Másikkal, az Istennel való viszony kialakításában. A transzcendenshez való viszony tematizálását tekintve – kevés kivétellel – ez a tematika, ez a vers-típus a leggyakoribb Illyésnél: a szenthez való viszony többnyire a közösségen keresztül, egy közösség tagjaként értelmezhető számára. A kevés kivétel legjellegzetesebb példaként a húszas évek lírai anyagából az *Úrfelmutatást* említhetjük, mely nyelvezetében, fogalomhasználatában és költői eszközeiben is elűt a többi Isten–én viszonyt tematizáló verstől. Költői képei absztraktabbak, a közeli természet otthonossága az éj, az óceán, az „üres ég” közvetlen érzékszervekkel be nem fogható, absztrakt fogalmiságot megidéző képeiig távol. Míg a személyes identitás istenes verseit tehát alapvetően az archaikus-paraszti szóbeli kultúrából kölcsönzött „világérzékelési eszköztár”: a szituációbeliség, konkrétság, empatikusság, életközelség határozza meg, az egyéni identitás istenes versei egy ettől merőben eltérő, absztraktabb nyelven szólnak. Az *Úrfelmutatás* lírai énjének belülről is üres magányossága („Tudja, egyedül van”) a közösséget elveszített,⁶² tehát a személyes identitásával együtt az egyéni identitásának tartalmát is nélkülöző egyén kétségbeesett monológja. Illyésnél a magány istentelen, az egyén–Isten párbeszéd problematikus,⁶³ az Istennel való kommunikáció problémamentessége csak a közösségi viszonylatot is tartalmazó versek jellegzetessége. Ebben az értelemben az *Úrfelmutatás* ugyanannak az archaikus kultúrából táplálkozó identitáskonstrukciónak az inverz változata, mely az egyén valós létezését egyedül a közösségen belül tartja elképzelhetőnek.⁶⁴

A ház végén ülök... ima-szakaszában ars poetica és politikai hitvallás kapcsolódása a rejtettség előhívásának és kifejezésének mozzanatában valósul meg. Az „együgyű népek” szavai ugyanúgy rejtőzködnek, „Szavaik elbujnak”, ahogyan isten szavai bujkálnak, rejtőznek a világ tárgyaiban. A költő vállalt feladata, hogy az egyszerű világban – annak tárgyaiban és népeiben, lelkes és lelketlen létezőiben különbség nélkül – rejljön „szavakat”, az önmagukban jelentést hordozó, jelként felfogott létezők belső lényegiségét képességei révén artikulálttá tegye.⁶⁵ Ezt a feladatot határátlépésként, vagy pontosabban

⁶⁰ A már idézett IZSÁK-monográfián kívül lásd GÖRÖMBEI András, *Illyés Gyula emlékezete*, Tiszatáj, 2002/11, 64; SZABÓ Ferenc, *Haza a magasban: Száz éve született Illyés Gyula*, Bp., Szent István Társulat, 2003.

⁶¹ ASSMANN, *i. m.*, lásd 10. jegyzet.

⁶² A vers a Getsemáné kert-béli Krisztus-jelenetet idézi meg, így a „Barátaim” megszólítás implicit jelentése „azok a barátok, akik a kritikus pillanatban magamra hagytak”.

⁶³ Vö. KULIN, *i. m.*, *Kísérlet az Istennel való kommunikációra: az önironikus megszólalás vagy a hallgatás alternatívája* c. fejezet.

⁶⁴ Van der LEEUW, *i. m.*, 215.

⁶⁵ Vö. ILLYÉS Gyula, *A tárgyilagosság lírája*, 1933, 312: „Legyetek tárgyilagosaak [...] a valóságból bontsuk ki a benne rejlő költészetet.” Illetve egybecseng ezzel a *Rend a romokban* c. kötethez írt előszó is: „Nehéz a költő dolga. Mert a rendcsinálás persze, mint mindig, most is ráhárul, elsősorban azzal, hogy a rejtőző fogal-

határon való átléptetésként értelmezhetjük. A határ egyik oldalán „a világ forrongó mélysége” áll: az öreganya figurájában, a *pars pro toto* eszközzel megfestett archaikus-népi-szóbéli kultúra a maga totális világtérrelmézésével, melyben forma és immanensen benne rejlő szubsztancia megbonthatatlan egysége uralkodik. A jelentés tehát szavak szintjén, absztrakt formában nem képes megnyilvánulni („némán rángó vonások kérdezőnek”). Másik oldalán pedig, melyet a versben a pontosabban meg nem határozott „itt” *deixis* jelöl („Nem szokták meg *itt* még a szívbeli hangot”), a művelt, írásos kultúra világa, melyben a jelentés absztrahálására és artikulálására való képesség hiánya elvesztette, kiszolgáltatottá, gyámoltalanná tesz. A határ e két oldalát Gumbrecht fogalmait kölcsönözve jelenlétkultúráként és jelentéskultúráként is leírhatjuk.⁶⁶ Ez a jelenlétkultúra és jelentéskultúra közötti ingadozás, határhelyzet adja az illyési líra kettősségét. Világszemléletének és kifejezésszervezőinek forrásvidéke az archaikus-paraszti kultúra jelenlét-világa, ám e világtérrelmézést a maga közvetlenségében nem (hiszen az abszurdum lenne), hanem szavakká, művészté formálva, reflektáltan képes átmenteni a jelentéskultúra világába. A húszas–harmincas évek számos verse szól az archaikus-szóbéli jelenlétkultúra utáni tiszta vágyról, egy olyan világtérrelmézést jelenítve meg, melyben nem a szó a jelentés (egyetlen) kifejezőeszköze. E szöveghelyeken a kimondhatóság problémája tematizálódik, s az értelem helyett a világ jelenségeinek más jellegű „megértése”, szavak nélküli átélése jelenik meg.⁶⁷ A fizikai világ szótlán, szavakra fordítható értelem-től mentes jeleinek megértése, nem-intellektuális alapú megragadása a *Szálló egék alatt* kötet *Ünnep* című versében jelenik meg a legtisztábban. A vers a környező világ hangjainak leírásával, „akusztikus tájleírással” kezdődik: kutyák vakkantása, a futásnak induló libasereg zaja, méhek zsongása, s az árvacska hadak sugdolózása, s messziről az asztal-

makat néven nevezze, »életre hívja.« ILLYÉS, *Rend a romokban: Egy verseskötet elé*, Nyugat, 1937, II, 153–154.

⁶⁶ A jelenlét–jelentés oppozíciót Hans Ulrich Gumbrecht vezeti be. Jelenlévőnek nevezi, ami „közvetlen hatással van az emberi testre”, a jelenlét tehát olyan viszonyulás a világhoz és a világ dolgaihoz, melynek alapvető jellemzői a tér és a tapasztalatlanság (fizikaiság, testiség). Minthogy a kortárs kultúra, amelyben benne élünk, jelentésközpontú kultúra, azaz az értelmezői attitűd, jelentéstulajdonítás az elsődleges és egyetlen elfogadott hozzáállás a világ dolgaihoz (mely hajlamos naivitásnak bélyegezni az értelemkeresés megkérdőjelezését), Gumbrecht arra vállalkozik, hogy kétségbe vonja ezt az intézményesült tradíciót, s a jelenlét, a világ dolgaihoz való közvetlen, érzéki viszony jelentőségének hangsúlyozásával a metafizikai világszemlélet ellen foglaljon állást. Hans Ulrich GUMBRECHT, *A jelenlét előállítására*, ford. PALKÓ Gábor, Bp., Ráció Kiadó, 2010.

⁶⁷ A haldokló lányról így ír a *Galamb* című versben: „a pap szavait már nem értette a lány, / de a galamb susogásaira még egyre mosolygott”. A *Hajnali pohár* című vers zárószöve így hangzanak: „Ó hajnal kertjei és ti zengő hárfák! Csak egyszer verhetném / szívem dallamára húrokat, egyszer verhetném végig, föl a győztes égig / a dalt, ami vagyok, e kimondhatatlan / jajt s jajt [...] csak arról, hogy élek s múlok és remélek; bár semmit sem értek.” Az *Esti zápor* sorai így szólítják meg az olvasót: „Nem-ismert jóbarát! / halld meg, ki sorsom ismered, / a költő jajszavát! / hadd higgye ő, baráti kéz / fogadja majd kezét / s megérti, mit nem mondhat el, / nem mondhat el beszéd”. S a *Három öreg* beszédes sorai a világ megértéséről: „Ültem mosolyogva, / mint ki elérkezik egy szép értelemhez. // Hogy mit is értettem? Hallgattam egy szelíd / tehén szuszogását a tiszta nagy estben, / majd egy kised sírását... Hallgattam a csendben / a nyugvó szegénység halk csobbanásait. [...] Tétován az öreg szekrény tetejéről / kinyúlt ekkor felém s szinte hivalkodva / illatával hitet tett egy téli alma / a szegények rejtő, halk szeretetéről. // Ez volt a nagy élmény. Dalra méltóbb minden / csörömpölő harcnál!”

terítés hangjai, a „tisza csöngés” teremti meg a fizikai környezetet: „együgyű vaskos valóságnak / hallom friss csöngetéseit”. A környezet hangjaiban való figyelmes elmerülés egyben vallásos aktus, „igazi áhitat” és „igazi ima”, mely nélkülözi, kiküszöböli az értelmet: „Így ünnep az ünnep: fölnézni / s nem bánni, ami elsuhant. / Ha van még, szót váltani így kell, / békét a rejtező istennel, / ez az igazi áhitat. // Ez az igazi ima, melyhez / se szó, – még gondolat se kell.” A vallásos élmény misztériumát a puszta létezés, a világ puszta érzékelése, a világban benne levés jelenti: „Itt vagyok. Élek. Nap melenget. / Mint nyáját őrizem a csendet. / Ottbenn a tepsi énekel.”

A fizikai világ jeleit szavak segítségével értelmező jelentéstulajdonítás önreflexivitása a harmincas évektől, már a *Sarjurendek* című kötetben is megfigyelhetően, de a *Rend a romokban* című kötetből már központi problémaként jelenik meg, s nem csupán az artikuláció automatikus reflektáltságával, de az önmeghasonlásig vezető világnézeti-nyelvi krízisben mutatkozik meg. Ekkor problematizálódik *A ház végén ülök...*-ben megfogalmazott költői program: a „rejlő szavak” kimondása, a jelek jelentésének artikulálása egyben értelmezés is, így a kimondás igazsága lényegénél fogva nem lehet abszolút érvényű.⁶⁸

2.3. „most sejteni merem, hogy kiszemeltetem” (A vallomás)

A vers ebben a szakaszban ér el érzelmi csúcspontjára. A „kiszemeltettség” megfogalmazódásában a hangsúly a világegységről, a közösségről és a vállalt feladatról a közvetítő én-re helyeződik. A közvetítő szerep tehát nem áttetsző: az Illyés-versek egyik lényegi problematikája, számos, a kánon által a próféta-szerep kulcsfontosságú verseiként számon tartott szövegében jelenik meg a médium-szerep, az *én* tapasztalatainak és a költői hangnak a reflektáltsága. A vers által felrajzolt gondolati ív csúcspontjára jut ebben a szakaszban: a fókusz ismét a lírai én-re szegeződik. A szükségszerű kiszakadással járó feladatvállalása a felállás mozzanatában fejeződik ki, s abban a vertikális mozgásban, melyet a „*földrelapult ház*” végéről való felemelkedés mutat. A kívülállást, a kezdetben objektív-leíró szemléletet a „padlás-grádicson” való ülés fejezte ki, mely a szemlélő nézőpontját a leirtak felettiként határozta meg. A vers végén azonban a magasból való lenézés iránya megfordul: a mélységből való kiemelkedés jelenik meg helyette. *A versnek tehát van egy mozgásban is kirajzolódó íve: a kívülről/magasabbról való alászállás, a megmerítkezés és a megváltozottként való újra-kiemelkedés.* Ez a mozgás a beavatási rítusok koreográfiáját idézi. A vers kezdetén megjelenő objektív-leíró én ugyanis metamorfózison esik keresztül egy olyan vallásos aktus során, melynek központi eleme a szakrális étkezés. Az „útrakelő” lírai én vonásai már az öreganyóéval azonosak: a környezet tárgyait a lírai én is lelkes entitásokként látta a vers utolsó soraiban. A lírai én

⁶⁸ „Künt az országúton napszámosok mennek / [...] Ahogy tovább lépnek, vállukon a kapa / a holdfényben mintha visszamosolygana – / vagy fogát mutatva visszavicsorgana?” (*Itt az első csillag*); vagy a hegytetőn megálló Nap hasonlata után: „Mért véres fő? Mért nem béke pecsétje? / Vagy rózsza?” (*Fölkél a szél*).

tehát új identitást kap, s láthatjuk – ahogy Assmann is leírja –, ez az identitás kívülről befelé képződik meg: az új identitását a közösség vele szembeni várakozása (mely itt harmatraj metaforájával jelenik meg) és a transzcendens hatalommal („egy igéző tekintet”-tel) szembeni pozíciójának felismerése alakítja ki. Az identitás megkonstruálódásának ez az útja a szemléleti forrása személyes és szociális tematika szétválaszthatatlan összefonódásának Illyés költészetében. Ily módon, ahogy Görömbei András fogalmaz, „életműve [...] éppoly természetes módon ütközik a társadalom megoldatlan problémáiba, mint a személyiség egzisztenciális kérdéseibe”.

A ház végén ülök... szövege ily módon önbeteljesítő imaként, mágikus-misztikus rituáléként, performatív nyelvi aktusként is olvasható. A szöveg mitikus vonulatát rajzolja ki, hogy az átalakulás folyamatát a napszak változása is követi: a vers elején a lebukó Nap képével találkozunk, majd az alkony, az éj idő-deixiseivel, végül pedig a harmatraj és a hold fénye a kora hajnal érkezését jelzi. Az átalakulás éjszaka történik, az identitás újjászületését a Nap „újjászületése” kíséri. A versnek ez a halvány vonulata misztikusságot kölcsönöz a szövegnek, ennyiben árnyalja azt a megállapítást, mely Illyés küldetés-tudatának teljes misztikanélküliségét hangsúlyozza.⁶⁹ A vers lírai énjének alakjában az archaikus kultúrák hőszainak kontúrjai sejlének fel. A héroszok mitológiai vonásai pedig, mint ahogy arra Jánosi Zoltán hívja fel a figyelmet⁷⁰ – alapvetően egyeznek a népiből merítő objektív-rationális költészet célkitűzéseivel: a világ megváltoztatására hivatottak, s ezt a héroszi feladatot önerőből, isteni segítség nélkül kell végrehajtaniuk.

3. Összegzés

Elemzéssel a vers recepciótörténetének azt a vonulatát erősítem meg, mely szerint *A ház végén ülök...* az illyési líra egyik kulcsfontosságú darabja és különösen sokrétű olvasatot sűrítő remekműve. A transzcendencia tematizálásának kérdésében is középonti szerepe van a húszas–harmincas évek Illyés-lírájában: az egész korszak lírai anyagán szétterülő tematikus és motivikus háló centrumaként értelmezhető. A transzcendenciahoz való viszony tematizálása, mely a környezethez, a közösséghez és az Istenhez

⁶⁹ A népi írókról szólva állapítja meg Görömbei András: „ez a küldetés-tudat az európai látókörű legjobb írók esetében semmiféle misztikus tartalommal nem rendelkezik, könnyedén helyettesíthető a felelősségérzés, felelősségtudat kifejezésekkel.” (GÖRÖMBEI, *Líra, gondolat, küldetés*, i. m., 87.) Erdélyi költészete kapcsán pedig így fogalmaz Jánosi Zoltán: „Ő maga [ti. Erdélyi] – akár Illyés – nem helyezkedik bele stilizált mitológiai hős figurájába vagy szemléletébe, »kívülről« ábrázolva nézi tárgyát, alapvetően mindvégig, s a számos mítoszközeli mozzanat ellenére is tárgyias marad.” (JÁNOSI, *Nagy László mitológikus költői világa*, 223.) Illyés küldetéses verseinek explicit tartalmában valóban nem, ám szövegstruktúrájában és beszédmódjában kimutatható sajátossága a misztikum, vö. a *Szerelem I* misztikus beszédmódjáról: KULIN, i. m.

⁷⁰ Jánosi írja József Attiláról: „Isteni közreműködésben nemigen bízó, ezért a valóság törvényeit kutató, a tragikum lételvének kontúrjait fölrajzoló alkata is azonosságot mutat az archaikus mítosz fő törvényeivel. [...] azt igazolja, hogy a filozófiai elvekkel és mércékkel kutató világ hasonló sémát adhat válaszában a létértelmező kérdésekre s önnön működésére is, mint a heroikus teremtmisztoszok elemi és globális sejtései.” JÁNOSI, i. m., 281–282.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények

2017. évfolyam 4. szám

való viszony hármában a személyes identitás megformálására irányul, olyan jegyeket mutat, melyek alapján a különleges illyési tárgyiaság sajátos vonásai mutatkoznak meg. Elemzésem szerint az illyési természet- és tárgyszemlélet különlegességét az alapvetően a szóbeli kultúrák világerzékelési módjával jellemezhető népi-archaikus kultúra eleminek versszervező erővé emelése adja. A szóbeliségre jellemző világszemlélet szövegszerű kimutatása árnyalja az Illyés sokat emlegetett racionalitásáról és objektivitásáról kialakult képet: mitikus-misztikus és szubjektív elemeit mutatja fel. A népi-szóbeli beemelése az irodalmiba, mint ahogyan azt az elemzett vers íve példaszerű erővel mutatja, a bartóki modell tiszta megvalósulása, amennyiben a bartókiság lényege a „mélyarchaikumból való merítés, a törvény e körzetből való elvonása és a vilásképi-poétikai modell onnan történő megkonstruálása”.⁷¹ Az illyési líra sokat hivatkozott kettősségének jegyei e „bartókiság” lényegéből fakadnak: abból a kulturális határhelyzetből, mely a paraszti kultúrában belülről megismert és az ösztönösség szintjén ható világerzékelést művészi tudatossággal kívánja a „magas” kultúrába emelni és így megőrizni. A népi-archaikus-szóbeli kultúra *alapvető* szemléleti jegyeinek beemelése teszi Illyés népiségét egyetemessé, e szemlélet nyelvi megformálásának eredetisége pedig elhatárolja a népitől csupán külsődleges, formai elemekben merítő népiességtől s a népi irányzat azon alkotásaitól, melyekben a népiség önkorlátozó mechanizmusként lép működésbe.⁷²

⁷¹ JÁNOSI, *i. m.*, 266.

⁷² JÁNOSI, *i. m.*, 214–215.

MIKES KELEMEN VÁLOGATOTT BIBLIOGRÁFIÁJA

Összeállította Kun Zsuzsanna és Maczák Ibolya, Budapest–Eger,
MTA Irodalomtudományi Intézet–Líceum Kiadó, 2011, 150 l.

Mint a 20. századi Mikes-kutatásban szinte minden mozzanat, a bibliográfia létrejötte is elsősorban Hopp Lajos nevéhez köthető. Nemcsak az impozáns méretű kritikai kiadás, számtalan szöveg és dokumentum feltárása, tanulmányok, tanulmánykötetek – Tüskés Gábornak köszönhetően posztumusz – gyűjtemények, konferenciaszervezések kapcsolódnak Mikes legelismertebb kutatójához, hanem a bibliográfiai anyaggyűjtésben is megkerülhetetlen az ő munkássága. A kutatás nagy szerencséjére Hopp Lajos hagyatékában fennmaradt az a gépiratos bibliográfia, amelyet a fáradhatatlan Mikes-kutató a kritikai kiadás munkálatai közben készített. A kézirat feltehetően valóban munkaeszköz volt, Hopp Lajos nyilván saját kutatásai segédleteként rendszerezte és látta el annotációkkal a Mikesre vonatkozó szakirodalmat, adatgyűjtéseket. Az 1963-ban lezárt gyűjtést Hopp Lajos nem szánta vagy nem ilyen formában szánta kiadásra, munkája azonban a továbbépítéshez kiváló kiinduló alap lehetett. Szerencsés ötlet volt tehát, hogy a 2011-es Mikes-évfordulóra közel kétéves munkával elkészült egy korszerű, ám mégis hagyományos megjelenésű és szerkezetű válogatott bibliográfia, amelynek összeállításáért Kun Zsuzsannát, az egeri Eszterházy Károly Főiskola Központi Könyvtárának munkatársát és Maczák Ibolyát, az Andrásy Gyula Budapesti Német Nyelvű Egyetem munkatársát illeti

a köszönet. A kötet kiadását a legfrissebb Mikes-kutatásban szövetkezett két tudományos intézmény, az MTA Irodalomtudományi Intézete és az egeri Líceum Kiadó vállalta, az anyagi támogatásban részes a Nemzeti Kulturális Alap és az Alexander Humboldt Stiftung. (Ez utóbbi tény egy magyar irodalmi szereplő szakirodalmi bibliográfiájának támogatójaként külön is kiemelendő, rendkívüli alkalom.)

Hopp Lajos anyaggyűjtése, amely ilyen formájában személyes kutatási céllal készült, jelentősen kibővült, illetve a meglévő anyag is átalakult. Kimaradtak azok a tételek, amelyek nem tartoznak az író válogatott személyi bibliográfiájába (vegyes történeti adatok, az életrajzra, a családtörténetre utaló adatok, vagy az olyan tételek, amelyekben Mikes neve nem fordul elő, csupán az író és a téma kapcsolata tette indokolttá a kutató számára a regisztrálást). Ilyen szelekció és a meglévő tételek pontosítása után rendkívül figyelemreméltó az a tény, hogy az 1963-ban lezárt anyag a feldolgozott korszakot illetően kb. 300 tétellel bővült, az azóta eltelt közel negyven év pedig újabb 600 tételt eredményezett. A bibliográfus szerkesztők szorgalmát és a munka megbízhatóságát jellemzi, hogy a leírások mintegy 85–90%-a autopszia alapján készült, a Kun Zsuzsanna–Maczák Ibolya szerzőpáros csak abban az esetben mondott le a kézbevételetről, amikor az eredeti kiadvány Magyarországon

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények

2017 CXXXIX. évfolyam LXIII. szám

elérhetetlen volt, illetve az elektronikusan nem elérhető adatoknál kénytelenségből más adatbankokat (pl. az Erdélyi Magyar Adatbankot) használtak. Természetesen az anyaggyűjtésben a szerkesztők messzemenően támaszkodtak a korszak retrospektív és kurrens bibliográfiáira (a Petrik-féle *Magyar könyvszetterre*, illetve *A magyar irodalom és irodalomtudomány bibliográfiája* megfelelő kötetekre), valamint a folyóiratokat és antológiákat feltáró alpművekre, Lakatos Éva és Madár Lajos munkáira.

Egy bibliográfia értékelésekor két fő szempontot kell/lehet számon kérni: a pontosságot és az áttekinthetőséget. A pontosságért, amelyet csupán szűrőpróbaszerűen lehet ellenőrizni, nemcsak a szerzőket illeti a dicséret, hanem garanciaként hangozzék el a lektor, Knapp Éva neve is. (Nem tartozik a közvetlen méltatáshoz, de nem állom meg, hogy megjegyezzem, a szűrőpróbaszerű vizsgálódás, a hibakeresés nem vezetett „eredményre”, a bibliográfia folyamatos végigolvasása – 1275 tétel! – során csupán egyetlen betűhibát találtam, a 349. tételben: „Tisztatáj”). A bibliográfia szerkezete logikus és áttekinthető: a három nagy fejezet, a *Művek*, a *Szakirodalom* és a *Hatás- és kultusztörténet* pontos rendszerbe foglalják a Mikes-irodalmat. Külön megjegyzendő, hogy a külföldi kutatást segítik a szakrendszer német nyelvű fejezet- és alfejezetcímei is. A művek fejezet – az írói életmű feltártsága miatt szerencsés módon – a kéziratok jelzetekkel ellátott regisztrálásával kezdődik, majd a szövegkiadások (tudományos rang szerinti, értsd: kritikai kiadás, válogatott kiadás, önállóan megjelent művek, szemelvényes kiadások) következnek. Első látásra azt gondoltam, Mikes Kelemen most már hét nyelven beszél, de örömmel

kellett megállapítani, hogy még ennél is több, nevezetesen kilenc nyelvű (angol, francia, lengyel, mongol, német, olasz, román, török és eszperantó nyelvű) kiadásokat regisztrál a bibliográfia. A szerzői bibliográfiák között szokatlan és örvendetes, hogy a nem papír alapú szövegkiadásokat és az elektronikus hanghordozókat is sikerült a bibliográfia szerkesztőinek elérni és feldolgozni.

Az anyaggyűjtés legterjedelmesebb részét a Mikes Kelemenre vonatkozó szakirodalom teszi ki. A jelentős mennyiségű anyag rendszerezése formai kritériumokat követ, a kézikönyv- és tankönyvrészletek után következnek a lexikonszócikkek, a monográfiák, a felsőoktatásban keletkezett szakdolgozatok, disszertációk, a tanulmánykötetek, végül a legnagyobb alfejezet, a tanulmányok, közlemények, cikkek felsorolása. Miként Tüskés Gábor a bibliográfia bevezetőjében megállapította, „a Mikes-szakirodalom mennyisége ma még innen van azon a határon, melyen túllépve már érdemes kialakítani a publikációk tartalmi megoszlását tükröző, a jelenleginél differenciáltabb szerkezetet”, a tanulmányok besorolása kronologikus rendben történik. A bibliográfia harmadik nagy egysége, a hatás- és kultusztörténet a legizgalmasabb rész és ez nyújtja a kutatók számára is a legtöbb újdonságot. Mikes Kelemen alakjának szépirodalmi megörökítése műfajok szerinti csoportosításban, a képzőművészeti ábrázolás – Tüskés Anna még publikálatlan kutatásainak köszönhetően –, a zenei illetve vizuális eszközökkel történő megjelenítés tételei ugyancsak kronologikus rendben sorakoznak. Külön fejezetben regisztrálja a bibliográfia a Mikes nevét viselő szervezeteket illetve intézményeket, az emlékhelyeket, emlékbizottsá-

gokat és a Mikes nevét viselő díjakat, elismeréseket.

A bibliográfiai tételek leírása a címléírasi szabvány alapján készült, érdekes és a személyi bibliográfiákban még nem gyakran előforduló újdonság, hogy a bibliográfia szerkesztői az egyes tételek internetes elérhetőségét is megadják. Ennek gyakorlati hasznát ugyan főleg akkor látja majd a bibliográfia alapján szakirodalmat kereső olvasó, ha magát a bibliográfiát is a hálózaton böngészheti és a hivatkozás közvetlenül elérhető linkként szerepel. A mostani helyzetben egy-egy kétsoros értelmetlennek tűnő szám és betűkombináció bemásolása a gépbe több időbe telik, mint a keresés egyéb útjainak követése.

A bibliográfia szerkezetének tényszerű ismertetése, a hasznosság alátámasztása után néhány érdekességet is meg kell említeni. Mindehhez természetesen nemcsak az egyes tételek pontos adatközlését kell figyelembe venni és értékelni, hanem egy-egy tétel vagy tételcsoport tágabb összefüggésein is el kell gondolkodni vagy éppen a fantáziánkat is szabadjára engedni. Elgondolkodtató például, hogy mikor keletkezett az első lexikoncikk Mikes Kelemenről. A bibliográfia Daniel József *Magyar írók: Életrajz-gyűjteményének* 1858-as megjelenését regisztrálja elsőként, idegen nyelven pedig csupán 1929-ben találunk egy cseh nyelven megjelent lexikoncikket. Németül először a nyolckötetes *Meyers neues Lexikon* szól Mikesről 1963-ban. Kétségtelen, hogy nem tartalmaz ismeretlen adatokat (bár a bibliográfia feladata soha nem a feltárt mű információinak minősítése, hanem az adatok regisztrálása) és nem is az író Mikesről szól, mégis mindenképpen megemlítésre méltónak találjuk, hogy tudomásunk szerint már a

18. század első felében rövidke német nyelvű lexikoncikk jelent meg Mikes Kelemenről. A mai napig használatos és most már a lexikográfiai kutatás tárgyává is vált Heinrich Zedler *Grosses vollständiges Universal-Lexicon Aller Wissenschaften und Künste* című 64 kötetes munkája, amelynek utolsó, pótkötete 1754-ben jelent meg. Ugyan az M betűnél hiába keressük Mikes Kelemt, azonban a 60. kötetben mégis sikerrel járunk, ahol megtaláljuk a „Zágony, Mikes de” címszót. A lexikoncikk a *Genealogisch-historischer Archivarius aufs Jahre 1736*. alapján számol be arról, hogy az 1735-ben Rodostóban elhunyt Franz Leopold Ragoczy végrendeletében megemlékezett Zágonyi Mikes „Cammer-Junker”-ről (526). A *Genealogisch-historischer Archivarius 1736. évi cikkére* egy lábjegyzetben hivatkozás történik már az *Irodalomtörténet* című folyóirat 1937-es kötetében, azonban Zedler lexikonát mint az első német nyelvű szócikket itt most is megemlítésre méltónak tartjuk. És kicsit kiterjesztve a témát, szép feladatnak tartanánk a Zedler-féle lexikon magyar szempontú feldolgozását is. Mivel a lexikon teljes terjedelmében, hasonló formátumban elérhető az interneten, egy-egy kötetből bizonyára kialakulhatna egy főiskolai, egyetemi szakdolgozat témája és akkor nem kellene ugyanazt a témát háromszor is feldolgoztatni. Ezzel a mondattal már visszakanyarodtunk a bemutatandó bibliográfiához, hiszen onnan tudtuk meg, hogy a *Játék és fikció Mikes Kelemen Törökországi leveleiben* témáról nyolc éven belül három főiskolai szakdolgozat is készült ugyanabban a felsőoktatási intézményben. A lexikográfiánál és a hálózati keresésnél maradva, mindenképpen érdekesnek tartjuk, hogy a Wikipedia szabad

felhasználású enciklopédia – e szöveg készítésének idején – már hét nyelven, angolul, csehül, eszperantóul, spanyolul, horvátul, mari nyelven és törökül ad közre eltérő színvonalú és terjedelmű szócikkeket Mikes Kelemenről.

A bibliográfia érdekes következtetések levonásához vezet, ha a regisztrált tételek alapján arra figyelünk, miként változott, akár csak a címadás tükrében, a Mikes Kelemennel foglalkozó irodalom. A 20. század elejének legjellemzőbb motívuma a hűség. Erről szól Gaál Mózes regénye (*Hűséges mind a sírig*), Lampérth Géza regénye (*Hű a koporsóig*), M. Katona Ilona regénye (*Hű volt mindhalálig*). Természetes, hogy a szerzők jelentős része a fiktív levelezés szituációját használja és Mikeset követően, utánzóan írja meg tanulmányát vagy szubjektív visszaemlékezését. Felsorolni is lehetetlen azt a sok szerzőt, aki főleg kisebb terjedelmű prózai írásában, Mikes stílusát követve adja közre levél-utánzatait. Jellemző, hogy a fiktív Mikes-levelek utánzása független az idő haladásától, 1897-ben ugyanúgy keletkezik új Mikes-levél, mint 2010-ben. Még a bibliográfia szerkesztői előtt is rejtve maradt az a kettős költői szerepjáték, amely Kovács András Ferenc nevéhez köthető. KAF a fiktív költői ént megteremtve, 1904-es keltezéssel adja közre először a Tiszatájban (1995-ben) Lázár René Sándor verseit, köztük a *Mikes Kelemen mondja* címűt. A fiktív Mikes-levelekre keletkeztetett válaszlevelek szituációját használja Gyárfás Endre *Édes Őcsém: Mikes néjének levelei* című levélregényében, vagy Farkas Árpád *Gyertyák Erdélyben – Mikes Kelemen hazatért néjének megkésett válaszlevele Rodostóba* című versében.

Madách Imre Mikes-versét idézve, *A száműzött s a kivándorlott* téma természetesen az emigráció irodalmában érhető tetten, és nem véletlen az sem, hogy a nyugati magyar irodalom egyik legjelentősebb szerveződése éppen a Hollandiai Mikes Kelemen Kör. De az emigráció, a bujdosás, a hűség kézenfekvően alkalmazott motívumai mellett érdemes olyan példákat is idézni, amikor – ma már hihetetlen (?) módon – az aktuálpolitika sajátítja ki Mikes Kelemen. 1940-ben, Mikes születésének 250. évfordulóján több írás mutat „Zágon felé”, a Székely Nép című lap pedig a következő cikket közli: *Mikes Kelemen szülőfaluja, amely felett fényesen ragyog már a szabadság csillaga: Rövid kalandozás a rodostói remete lelkének árnyékában*. A Magyar Nemzet 1952. március 16-i számában Urbán Ernő közölt cikket *Mikes Kelemen és a magyar gyapot* címmel. Az sem lehet véletlen, hogy ugyanezen lapban 1960-ban a következő cikk jelenik meg: *Az emigráns hazatér* (Dienes András tollából). Természetesen ezek a kiragadott példák csak a bibliográfia olvasása kapcsán, a címadások inspirálta gondolatok illusztrációi és nem jelentik a Mikes-szakirodalom és a Mikes-recepció értékelését.

Mint a bevezetőben jeleztük, a kutatást a továbbiakban megkönnyítő, rendkívül hasznos segédletet elsősorban tudományos hozadéka miatt kell méltatnunk. Kun Zsuzsanna és Maczák Ibolya munkája megérdemli a figyelmet, és a továbbiakban megkerülhetetlen lesz a Mikes-életmű kutatói számára. A folytatást pedig feltehetően a folyamatos gyűjtéssel, a 2011-es év gazdag program- és kiadványsorozatának regisztrálásával várhatjuk, esetleg hálózati elérhetőséggel is. A folyamatos gyűjtésre,

kiegészítésre jó példa, hogy a bibliográfia akadémiai bemutatójának másnapján került a kezembe Szabó Magda posztumusz fiktív levelezéskötete, benne egy Mikeshoz kapcsolódó verssel (SZABÓ Magda, *Liber mortis: Naplók 1982. május 25–1990. febr-*

ruár 27., s. a. r. TASI Géza, Bp., Európa, 2011, 57–58).

További sok feljegyzendő tételt, gazdag Mikesh-kultuszt kívánok a szerzőknek és a 18. századi irodalomtörténet-írás művelőinek és kedvelőinek.

Németh S. Katalin

MIKES KELEMEN: CONSTANTINÁPOLYBAN GRÓF P... E... ÍROTT LEVELEI M... K...

Hopp Lajos és Tüskés Gábor tanulmányával, a hasonmás kiadás szövegét gondozta Tüskés Gábor, a felvételeket Hapák József készítette, a képfeldolgozást a Filakowszky Repro Stúdió végezte, Budapest–Eger, MTA Irodalomtudományi Intézet–Líceum Kiadó, 2011, [4] l., 222 fol. + 30 l.

Mintegy kétszáz éve annak, hogy az első magyar facsimile kikerült a széphalmi kúriából. Kazinczy – nem utoljára – pénz-zavarral küszködött. Családalapítás, ügyetlen gazdálkodás, birtokperek növelték gondjait, és nem lévén más, pénzzé tehető vagyontárgya, felajánlotta a sárospataki kollégiumnak megvételre könyvtárának azt a rétegét, melyet a mindennapi munkához nélkülözhetőnek tartott, valamint metszetgyűjteményét. Így került Sárospatakra egy kis, nyolcadrét nagyságú, egyszerű díszű kódex, Leonardo Bruni *Attilája*. Volt ennél szebb kódex is Széphalmon, egy ezzel egykorú flamand óráskönyv biztosan, ám a firenzei kancellár munkája valami miatt nagyon fontos volt Kazinczy-nak. Teljesen formahűen lemásolta vagy lemásoltatta, és a facsimilét megtartotta magának. Olyannyira jól sikerült munkának tekintette, hogy amikor néhány év múlva megint csak vevőt keres maradék könyveire, Jankovich Miklóst biztosítja egy levelében, hogy semmit sem veszített azzal, hogy a Bruni-mű eredetije már Sárospataké, hiszen a másolat egészen pontos

és ugyanolyan gyönyörű. Nem gondolom, hogy Jankovichot ez az érv győzte volna meg, mindenesetre megvette a felajánlott gyűjteményt egy tokaji szőlő áráért, benne a facsimilével és egyéb kéziratokkal. A széphalmi történet záróakkordja, hogy Kazinczy-nak olyannyira tetszett a kódex vagy a róla készült másolat, hogy még egy példányt készített vagy készíttetett, itt azonban gondos filológusként az átírást is mellékelte. Soronként váltja egymást a formahű másolat és a 19. századi kurzív szöveg. Nem volna szabad csodálkoznunk, ha ez utóbbi példány is alku tárgyát képezte volna, ám tudomásunk szerint nem ez történt. A széphalmi mester ajándékként Széchényi Ferenchez került, így ma mindkettőt a nemzeti könyvtár őrzi, s a reneszánsz könyvkultúra kutatói ezen facsimilék alapján egészen pontos képet kaphattak volna az évtizedekig Nyizsnyij Novgorodban rejtőző eredetiről.

Kazinczy egyébként – lehet, hogy a magyar művelődéstörténetben elsőként – már tudatosan foglalkozott a facsimilék kérdésével, legalábbis ezt sejteti, hogy a

Jankovich Miklósnak eladott kézirat-együttesben két olyan kötet is fellelhető, jeles vagy ma már kevésbé ismert 18. századi személyiségek aláírásával, egy-egy sorával, melyeknek címében szerepel a facsimile megnevezés. Kazinczy ezeket kimondottan azért gyűjtötte, hogy történeti tanulmányaihoz mellékletként közölje őket, s ugyancsak ezt sejteti a Sylvesterkiadáshoz saját kezűleg készített címlap.

A valódi facsimilék létrejötte azonban, amennyiben kritériumnak tekintjük a sokszorosíthatóságot és valamifajta teljességet is, a magyar könyvkiadásban néhány évtizeddel későbbre tehető. Horvát István közölt először teljes diplomatikai emlékeket a Tudományos Gyűjtemény 1833-as évfolyamában. Ezek litografált másolatok voltak, azaz valóban sokszorosíthatók, mint ahogy a képi anyag megjelenítésére alkalmas rézkarc is. A fényképezés megjelenésével új korszak kezdődött a hasonló kiadások történetében. A fotográfia lehetővé tette a lehető leghűbb másolat megjelenítését. A fotótechnika fejlődése az utóbbi évtizedben soha nem látott lehetőségeket nyitott a szövegek és képek reprodukálásában, és – ennek következtében – halatlanul megnövelte a szövegek közreadójának felelősségét.

A Mikes-kötet szerkesztőjének, Tüskés Gábornak nagyon komoly és egyértelmű döntéseket kellett hoznia a kiadás előtt, hogy a műtárgyfotós Hapák József és a felvételeket szerkesztő Filakowszky György, a vállalkozáshoz illően magas színvonalon, létrehozza a kívánt korpuszt. Mindezekelőtt ki kellett mondania egy alapvető, művelődéstörténeti ítéletet, tudniillik, hogy mi a legfőbb értéke a *Törökországi levelek* kéziratának. Úgy tűnik, azt az ítéletet hozta meg, és azt gondolom, helye-

sen, hogy a legfőbb érték: 18. századi irodalmunk egyik legegységesebb darabjának megléte, olvashatósága, a szerző kézírásában. Ezt szem előtt tartva meg lehetett nevezni olyan elemeket, amelyek a megvalósítás érdekében elhagyhatók voltak. Ilyen például a színes kiadás. Ez adott esetben lehet fontos, emlékezzünk csak a Balassi-kódex két kiadására, Varjas Béla fekete-fehér facsimiléjét követnie kellett egy színes hasonmásnak is, mivel ez messze jobb alapja a mikrofilológiai kutatásoknak. A *Törökországi levelek* kézírata ilyen jellegű kérdéseket ma már nem vet fel, Hopp Lajos kutatásai és kritikai kiadása óta lehet tudni, hogy a fennmaradt kézirat huzamos időn át készült, így különböző minőségű tinták és papírok követik egymást, melyeken az eltelt kétszázötven év más és más mértékben hagyott nyomot. Ugyancsak fontos elem, hogy a szerkesztő nem képi anyagként tekintett az eredeti kézírátra, ezért az olvashatóság érdekében megengedhető volt a különböző mértékben elszennyeződött lapok letisztítása, kiféherítése, valamint a lapok méretének a kiadói szabványhoz való igazítása.

A facsimile műfaján belül nem igazán alakult még ki az egyes típusok terminológiája. Jól körülírható csoportot képeznek azok a hasonló kiadások, melyeket a bibliofil jelzővel illethetnénk, és létezik egy másik csoport, benne immár a *Törökországi levelekkel*, melyet leginkább kulturális kiadásnak neveznék. Olyan szövegek megjelenítéséről van szó, amelyek egy kultúra formálódásában és/vagy identitásának alakulásában kiemelkedő szerepet játszottak. Ez különösen igaz Mikes kezére: írja önmaga történetét, történeteit, 18. századunk csillogó, szellemes, fanyar prózáját, és egyben dokumentálja a kora újko-

ri magyar történelem leginkább kultikus alakjának, a Fejedelemnek napjait.

A facsimile-kiadást két tanulmány kíséri. Az első Hopp Lajos tollából származik, egy korábbi szöveg rövidített utánközlése, a kézirat mikrofilológiai leírása. Lehetett volna újraírni ezt a tanulmányt egy újabb filológus-nemzedék valamely felkészült tagjával, de valószínűleg ebben az esetben is döntően Hopp Lajos eredményei köszöntek volna vissza, ezért méltányos gesztus a szerkesztő, Tüskés Gábor részéről az újraközlés melletti döntés. Hopp Lajos volt ugyanis az, akinek eddig a Mikes-filológia a legtöbbet köszönheti. Hogy szigorúan a tárgynál maradjunk, ő tisztázta például a *Törökországi levelek* hazakerülésének útját. Az első kiadást Kultsár István rendezte sajtó alá legkésőbb 1792-ben, s az 1794. év elején került ki a nyomdából. Már az első ismertetések feltették a kérdést, hogy vajon hogyan kerülhetett haza a kézirat Rodostóból, mert Kultsár erről nem beszél, ám a válasza, egy fajta válasza, 1861-ig, Toldy Ferenc Mikes-kiadásáig várni kellett. Kultsár előszavában felbukkan bizonyos François de Tott generális, francia szolgálatban álló magyar emigráns tiszt neve, aki 1762-ben Rodostóban járt. Kultsár az ottani magyarokról, Mikes halálának évéről érdeklődött nála, de a tiszt semmiféle megbízható információval nem rendelkezett. Toldy 1861-ben a Kultsárral való kapcsolatra építve kézenfekvőnek tekintette, hogy a *Törökországi levelek* kézírata az ő révén került a kiadóhoz. A rekonstrukció 1875-ben vett más irányt. Görög Demeter és Kerekes Sámuel lapjában, a Hadi és Más Nevezetes Történetek 1789-es évfolyamában Thaly Kálmán érdekes hírt fedezett fel. Szelim travniki basa haláláról szól, aki „addig nem nyu-

godott, míg egy magyarra szert nem tett, a kit veres, rókatorkos s paszomántos ruhában járatott és pompája nevelésére mind Konstantinápolyban, mind Belgrádban magával hordozott. [...] A Szelimnél szolgált hazánkfia Szólnokrúl való, a Tisza mellől, Mészáros nevezetű. Nevét azért tettük ki, hogy ezzel is megmutassuk éranta való háládatosságunkat, mellyre azzal kötelezett bennünket, hogy itt Bétsben létekor egy igen ritka, magyarul írott könyvvel ajándékozott meg, melyet a Tekerdárból hozott ki, s amint bizonyította, néhai Rákóczi Ferencnek Horvát nevezetű ősz szolgájától kapta, aki azt vallotta, hogy az említett könyvet Mikes Ádám, a Rákóczi társa írta.” Thaly meggyőzőnek találta a tudósítást, különösen, hogy a matuzsálemi kort, 120 évet megélt Horvát Istvánról anyakönyvi adatok is előkerültek Rodostóból. Hopp Lajos kutatásai azon a ponton folytatódtak, ahol Thaly elejtette a fonalat. A nagy Rákóczi-kutató baráti gesztusként interpretálta, hogy Görög Demeterék átadták kiadásra a kéziratot Kultsárnak. Hopp Lajos finom elemzéssel mutatta be, hogy a két szerkesztő saját pozíciójukat és a kultúrpolitikai helyzetet alaposan mérlegelve hogyan adta át a kéziratot a vidéki tanár Kultsárnak, és érte el ezzel, hogy a mű mintegy észrevétlenül megjelenhessen.

Hopp Lajos rekonstrukciójával szemben Tóth Ferenc fogalmazott meg figyelemre méltó érveket az elmúlt években. Rodostó és a franciaországi magyar emigráció élő kapcsolatát kiemelve, valamint az említett tiszt életpályáját alaposan körüljárva legalább annyira indokoltnak látja a kézirat hazakerülését az ő személyéhez kötni, mint a travniki basa magyarjához.

Nem tudjuk, hogy a kézirat hogyan került Kultsártól Toldyhoz, a tőle Egerbe

vívó úttjáról Hopp Lajos pedig csak azt a meglehetősen bizonytalan feltételezést fogalmazta meg, hogy Toldynak egyik egri útja alkalmával kerülhetett Bartakovics Béla egri püspök látóterébe az értékes emlék, s a bibliofil főpap „bizonyára vétel” útján szerezte meg. Ám nem egészen, bizonyos értelemben közel sem így történt. A facsimile kiadás második kísérőtanulmánya ezt az utat teszi vizsgálat tárgyává. Tüskés Gábor rendkívül izgalmas nyomozómunka eredményét tárja az olvasó elé. Nem korábbi tanulmányok összegzésével dolgozik – csak Dávidházi Péter Toldy-monográfiájára és Mázi Béla egy tanulmányára tud hivatkozni bizonyos pontokon –, hanem feltáratlan forrásokat, illetve korábban a tárgy szempontjából figyelemre nem méltatott szövegeket faggat, és rekonstruál egy történetet, melyet eddig az előzményekhez hasonló homály fedett. Tanulmánya túlmutat a Mikes-autográf provenienciájának vizsgálatán, kitűnő példája annak is, hogy bizonyos irodalomtörténeti alakok, jelenségek feltárásánál csak a lehető legszélesebb kontextus figyelembevétele vezethet eredményre. Toldy az 1858-as évszámot jegyezte be a kéziratba, 1867-ben pedig már Bartakovics tulajdonában volt a relikvia. (Azóta is Egerben őrzik.) Hogy mi történt ez alatt a néhány év alatt, ezt fejti fel Tüskés Gábor. Kézenfekvő módon először Toldy és Bartakovics kapcsolatát vizsgálja meg. Kevésbé köztudott, hogy két Toldy-lány is az egri Angolkisasszonyok intézetében élt, Izabella később házfőnöknő lett. Ez ügybeni levélváltásaik során nem jelenik meg a *Törökországi levelek* kérdése, sőt később, a '60-as évek végén, immár Toldy könyvtáráról szólva sem említik. Tüskés egy másik szálon, az ez idő tájt egri kanonoki stal-

lummal bíró Ipolyi és Toldy levelezésén vezeti tovább a nyomozást, nem eredménytelenül. A két jeles tudós már az '50-es évek óta ismerte egymást, kapcsolatuk egy évtized alatt egészen közelivé vált, joggal volt hát feltételezhető, hogy a Toldy tulajdonában lévő ereklye is fölbukkan valahol a levelezésben. De nem, egyetlen említés sem történik róla. Viszont a Toldy-könyvtárra való töredékes utalásokból Tüskés Gábor nagyon nagy valószínűséggel rekonstruálni tudja a Mikes-autográf sorsát. Toldynak, aki már ifjúkorában is tudott és szeretett könnyelműen élni, az 1860-as évekre rendkívül nagy tartozása halmozódott föl az egri káptalannál. Ipolyi átmenetileg tudott interveniálni az érdekében, ám néhány személyi változás következtében az adósság rendezése halaszthatatlanná vált. Toldy a könyvtárát ajánlotta föl Bartakovicsnak a pontosan nem tudható, de tetemes összeg kiváltására. Ipolyi több alkalommal is közbenjárt az érseknél a vételt elősegítendő, a másik oldalon pedig Toldyt sürgette, hogy készíttesse el végre a könyvtárjegyzéket, mert csak ennek alapján lehet komolyan tárgyalni. Toldy azonban késlekedett, s időközben Bartakovics gyűjtőtevékenységének köszönhetően oly gazdaggá vált az érseki könyvtár, hogy végül a Toldy-kötetek behasonlításakor számtalan duplumot regisztráltak, Bartakovics pedig emiatt nem vette meg a könyvtárát. Valamennyi kötet azonban már Egerben volt, tudniillik 1600 forint előleg visszafizetésétől eltekintett az érsek. Tüskés Gábor nagyon valószínűnek tartja, hogy köztük volt a *Törökországi levelek* kézírata is.

Az utóbbi évtizedek irodalomtörténetének egyik jelentős tárgya a kanonizáció, kanonizálódás kérdése. Itt már sok minden

megvizsgáltatott, akadémiák és bizottmányok, kultúrpolitika és könyvkiadás, oktatás és média és kulturális közeg, nem szükséges felidézni. Nem találkoztam azonban tanulmánnyal, amely kanonizáció és facsimile viszonyát érintette volna. Ha elfogadjuk, hogy egy szöveg kanonizálásával a szöveg egy kultúra kanonikus, azaz a *sacrumot* leíró, feltáró, kinyilatkoztató elemévé válik, akkor 19. századunk kontextusában fogalmazva azt kell mondanunk, hogy egy szöveg, akár ugyanezen szöveg facsimile kiadása ennek a kultúrának nem egyszerűen kanonikus, feltáró,

kinyilatkoztató elemévé válik, hanem egyenesen maga lesz a *sacrumot* kézzelfoghatóan megjelenítő ereklje, kultikus tárgy. Valami ilyesmi történik mindig, amikor nem bibliofil, hanem kultikus facsimile kiadás lát napvilágot, a Balassa-kódex, Arany *Kapcsoskönyve*, Babits *Jónása*, és immár Mikes levelei. Egy kultúra egymásra íródó rétegei, amelyek nem palimpszesztként működnek, hanem sokkal inkább úgy, mint Esterházy Péter Ottlik-másolata.

Földesi Ferenc

KELEMEN MIKES: LETTRES DE TURQUIE

Édition établie sous la direction de Gábor Tüskés, avant-propos d'Antal Szerb, préface de Jean Bérenger, traduites du hongrois et annotées par Krisztina Kaló et Thierry Fouilleul, avec des notes historiques de Ferenc Tóth, édition revue et préparée par Michel Marty, Paris, Honoré Champion, 2011 (Bibliothèque d'Études de l'Europe Centrale, 7), 384 l.

Mikes Kelemen *Törökországi levelei*-nek teljes francia fordítása a 2011-es Mikes-évforduló egyik fontos eredménye. Franciául eddig csak szemelvények jelentek meg: 1938-ban Hankiss János fordításában két levél az *Anthologie de la prose hongroise* című kötetben, 1981-ben Anne-Marie de Backer és Pödör László fordításában négy levél a *Pages choisies de la littérature hongroise* című antológiában; a két fordításból három levél újra megjelent 1997-ben a *Patrimoine littéraire européen* IX. kötetében. A *Leveleskönyv* teljes fordítása a párizsi Honoré Champion kiadó Közép-Európával foglalkozó sorozatában látott napvilágot, a sorozat első szépirodalmi fordítása. A leveleket Kaló Krisztina és Thierry Fouilleul fordította, a kiadást Tüskés Gábor vezette, a szöveget Michel

Marty lektorálta és kiadásra készítette elő, Jean Bérenger történelmi előszót írt hozzá, Tóth Ferenc történelmi jegyzetekkel látta el: a kötetet valódi kollektív munkának tekinthetjük. A fordítás alapjául a *Törökországi levelek* 1990-es, a Szépirodalmi Könyvkiadónál megjelent kiadása szolgált, de a fordítók rendszeresen használták a Hopp Lajos által készített 1966-os kritikai kiadást is.

A *Törökországi levelek* fordításához előszóként Szerb Antal írását választották, amely az 1934-ben megjelent *Magyar irodalomtörténet* Mikeset tárgyaló része. Szerb Antal Mikes erdélyi származását, az erdélyi irodalmi örökséget hangsúlyozza, amelyet a francia hatás alakít. Kiemeli, hogy Mikes leveleiben saját és sajátos világot teremt, amely késleltetett hatást tesz a

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények

2017. évfolyam 4. szám

magyar irodalomra. Jean Bérenger történelmi bevezetője a nemzetközi helyzetet mutatja be az 1700-as évek elejétől kezdve, a Habsburg Birodalom magyarországi és szűkebb értelemben erdélyi politikáját, a Rákóczi-szabadságharc körülményeit, bukását, valamint azokat a folyamatokat, amelyek a Rákóczi-emigráció sorsát a későbbiekben meghatározták. Különösen fontos ez a francia olvasók számára, akik így egy kis közösség életén keresztül láthatják a nagyhatalmi politika hatásait.

A levelek olvasását a fordítók jegyzetei segítik, amelyek pontosítanak egyes irodalmi, mitológiai, bibliai utalásokat, illetve olyan szavakat, kifejezéseket, amelyeket a mai francia olvasók nem ismernek. A fordítók több esetben jelzik egy-egy betéttörténet forrását is. Tóth Ferenc jegyzetei alapján érthetővé, értelmezhetővé válnak a történelmi eseményekre, azok szereplőire tett utalások, akár a Rákóczi-szabadságharcról, akár a Török Birodalom hatalmi változásairól, akár a konstantinápolyi francia diplomatákról van szó. A kötet komoly dokumentációval rendelkezik: az olvasót és a kutatókat térkép, időrendi táblázat, a kiadásokat, fordításokat és szakirodalmat bemutató bibliográfia, a szerző által használt török szavak jegyzéke, személynevek és földrajzi nevek jegyzéke és index egészíti ki. Az időrendi táblázat 1664-től 1794-ig terjed, a Rákóczi-emigráció életét befolyásoló társadalmi-politikai és tudományos-művészeti hátteret mutatja be, a vasvári békétől a *Törökországi levelek* első kiadásáig.

Miért fontos számunkra a *Leveleskönyv* francia fordítása? A számos ok közül csupán egyet szeretnék kiemelni. Mint tudjuk, a *Törökországi levelek* nyomtatásban 1794-ben jelent meg először, több mint

harminc évvel Mikes halála után. Mikes négyéves franciaországi tartózkodás után 1717-ben kísérte urát a Török Birodalomba. A *Leveleskönyv* nemcsak a száműzetés naplója: a 20. század első felében Király György és Zolnai Béla kutatták forrásait. A Mikes *Összes művei* kritikai kiadás nyomán jelentős forrásfeltárás fűződik Hopp Lajos nevéhez, aki rámutatott, hogy a *Leveleskönyv* körülbelül egyötöde fordításbetétekből áll, francia vagy más nyelvről franciára fordított szövegekből. Kompilációról azonban nem beszélhetünk, egyrészt azért, mert Mikes a betéttörténeteket a fiktív levelezés fenntartására, élénkítésére használja, másrészt azért, mert a fordítói kezdeményezések az irodalmi nyelv megteremtéséhez járulnak hozzá. Mikes *Törökországi levelei*, bár keletkezése és kiadása is elszigetelt és egyedi jelenséggé teszi irodalmunkban, bizonyos mértékben a napjainkban nagy figyelmet érdemlő kultúráközvetítés példája. Ennek kölcsönös megértéséhez azonban 2011-ig hiányzott a francia fordítás, míg más nyelveken, például angolul, németül, olaszul és törökül már évek óta olvashatók Mikes levelei.

Mikes *Leveleskönyvének* stílusát, nyelvezetét magyar olvasóként jól ismerjük. Rögtön felmerül bennünk a kérdés, hogy vajon hogyan lehet ezt a sajátos, utánozhatatlan prózát franciául átadni. A fordítók, tudatos döntés eredményeként, mai francia nyelvre ültették át Mikes leveleit, lemondtak arról, hogy régies nyelvezetet vagy a francia valamelyik tájnyelvi változatát használják. Ezt a döntést indokolta, hogy a fordításnak a mai francia olvasó számára kell érthetőnek lennie: az archaikus vagy archaizáló nyelv a megértést nehezítené, egy bizonyos francia régió dialektusa pedig nem idézné fel Mikes erdélyi, ponto-

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények

2017. évi C. évfolyam 1. szám

sabban székel fordulatának hangulatát, a francia szöveg olvasását azonban megtörhetné. A fordítók azonban Mikes nyelvéhez, a *Leveleskönyv* stílusához, hangulatához hűek akartak maradni. Ezért arra törekedtek, hogy a fordítás nyelvezete a szalonok, a világi levelezés társalgó tónusát, közvetlen hangvételét idézze fel. Az értő francia olvasó könnyen Mme de Sévigné vagy Bussy-Rabutin gróf leveleire gondolhat Mikes olvasása közben. A fordítók arra is ügyeltek, hogy Mikes visszatérő szófordulatait következetesen ugyanúgy ültessék át. Az *édes néném*hez intézett magázás-tegezés váltakozását megtartották, hiszen ez franciául is jól tükrözi a levelek érzelmi változásait. A kor hangulatának visszaadását szolgálja a régies keltezés, a szerző által használt török és egyes magyar szavak megőrzése is. Bizonyos franciára lefordíthatatlan szólások esetén a fordítók hasonló jelentésű, irodalmi eredetű francia szólást, állandósult kifejezést kerestek.

Talán arra is kíváncsiak vagyunk, hogy hogyan olvashatja a francia olvasóközönség a *Törökországi leveleket*? Természetesen nehéz lenne kitalálni, hogy egy-egy fordítás milyen visszhangra talál a célnyelvi olvasók között, milyen fogadtatás vár rá. Van azonban néhány elméleti és történeti szempont, amely könnyen meghatározhatja a *Leveleskönyv* helyét egy

francia olvasó szemében. Az októberben rendezett budapesti nemzetközi konferencián két előadás a francia levéltudomány és a levélregény műfaji hagyományának tükrében vizsgálta Mikes leveleit. Ez a hagyomány ma is nagy figyelmet kap a francia irodalomtörténészek körében. A francia olvasó a *Törökországi leveleket* fiktív levelezésként íródott emlékiratként is olvashatja, ez pedig egy másik, szintén az érdeklődés központjában álló műfaji hagyományhoz vezet. A *Leveleskönyv* bizonyos mértékben egy törökországi utazó leveleinek is tekinthető; érdekes paradoxon, hogy Mikes a Török Birodalommal kapcsolatban gyakran francia nyelvű forrásokból merít. És mivel a francia olvasóközönséghez mindig közel állt a lélektani elemzés, feltételezhetjük, hogy Mikesnél a száműzetés lélekrajza, a száműzetés mint létmód is figyelemre tarthat számot. Mindez természetesen csak feltételezés. Bízunk azonban abban, hogy a *Törökországi levelek* egyedi hangvétele, hol nosztalgikus, hol ironikus, hol ironikusan bölcs hangneme nemcsak a magyar olvasót érinti meg. Bizonyára jó hír, hogy a kötetet nemrég Párizsban is bemutatták egy közép-európai irodalomnak szentelt rendezvény keretében.

Kovács Eszter